

ДВНЗ «Криворізький національний університет»

Філологічні студії

Науковий вісник
Криворізького національного університету

Збірник наукових праць

За загальною редакцією Ж. В. Колоїз

Випуск 7

Частина 2

Засновано 2008 року

Кривий Ріг
ТОВ «ЦЕНТР-ПРИНТ»
2012

УДК 811.161.2(082)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 18956-7746ПР від 04.04.2012 р.

Затверджено як фаховий для філологічних наук: мовознавство
постановою Президії ВАК України від 01.07.2010 року № 1-05 / 5
(Бюлетень ВАК України. – № 7. – 2010. – С. 13).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Колоїз Ж. В.**, доктор філологічних наук, професор, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»
(відповідальний редактор)
- Козлов А. В.**, доктор філологічних наук, професор, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»
- Білоусенко П. І.**, доктор філологічних наук, професор, Запорізький національний університет
- Олексенко В. П.**, доктор філологічних наук, професор, Херсонський державний університет
- Калашник В. С.**, доктор філологічних наук, професор, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
- Поповський А. М.**, доктор філологічних наук, професор, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ
- Караман С. О.**, доктор педагогічних наук, професор, Гуманітарний інститут Київського міського педагогічного університету імені Б. Д. Грінченка
- Малюга Н. М.**, кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»
(відповідальний секретар)
- Віняр Г. М.**, кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»
(технічний секретар)
- Бакум З. П.**, доктор педагогічних наук, професор, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- Пристайко Т. С.**, доктор філологічних наук, професор, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара
- Конюхова Л. І.**, кандидат філологічних наук, доцент, Львівський національний університет імені Івана Франка

Рекомендовано до друку вченою радою Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет» (протокол № 4 від 08.11.2012 р.).

Адреса редакції:
пр. Гагаріна, 54, м. Кривий Ріг, 50086
+38 (0564) 71-42-47
kafedra_movy_kdpu@ukr.net

ЗМІСТ

СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА МОВНИХ ОДИНИЦЬ

Амеліна С. М. Логічна модальність у німецькій мові та засоби її вираження.....	5
Афонина Ю. Н. Опрощение как результат исторического изменения семантической структуры слова.....	12
Бугера О. А. Соціальні діалектизми: структура лексико-семантичного поля «Людина».....	26
Демиденко Г. Г. До проблеми системних явищ у сфері фразеології: варіативність паралінгвальних сталих виразів.....	36
Качайло К. А. Особливості семантики фразеологізмів із компонентом-назвою явища природи.....	44
Кучман І. М. Структурно-семантичні особливості каузативних прислівників в українській мові.....	55
Sydooruk G. I. Developing word-consciousness through learning Latin and Greek morphemes.....	62
Титаренко А. А. Структурно-семантичні особливості фірмонімів Кривого Рогу.....	72

ЛІНГВІСТИКА І ПОЕТИКА ТЕКСТУ

Аннюк Е. А. Особенности и функционирование устаревшей лексики в сказках А. С. Пушкина.....	83
Арешенков Ю. О. Функціонально-семантична взаємодія концептів <i>воля, правда, сила</i> в дискурсі «Кобзаря».....	94
Арешенкова О. Ю. Типи оцінок та мовні засоби їх вираження в рекламних текстах.....	100
Архіпова О. В. Засоби мовного вираження концепту «чоловік» (за романом В. Шкляра «Залишенець»).....	109
Білоконенко Л. А. Пейоративна й інвективна лексика в міжособистісному конфлікті.....	119
Вавринюк Т. І. Терміни в поетичних творах Ліни Костенко.....	127
Донченко Л. О. Категорія <i>sacrum</i> в художньому універсумі Валерія Шевчука.....	133
Словська Ю. В. Контактні табу в комунікативній поведінці українців (на матеріалі повісті М. Коцюбинського «Гіні забутих предків»).....	143

Клімчук Г. П. До питання лексичного та семантичного калькування в публіцистиці М. Грушевського.....	150
Коваль О. В. Мовностилістичні особливості використання метафори в поетичному словнику «неокласиків».....	161
Колоїз Ж. В. Слова минулої епохи в сучасному історичному романі Василя Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон».....	172
Конюхова Л. І., Колодка О. В. До проблеми функціонування просторових прийменників у мові засобів масової інформації.....	197
Мельник Н. Г. Криворіжжя і сучасна дитяча література.....	205
Мішеніна Т. М. Звуковий декор поетичного простору Миколи Вінграновського.....	215
Петрушенко О. О. Лексико-семантичне розгортання мікрополя «Весна» в мовостілях українських авторів другої половини ХХ століття.....	225
Семененко Л. М. Концепт заміжжя / одруження у творах Ольги Кобилянської.....	236
Талаш І. О. Часовий континуум публіцистичного дискурсу.....	247
Трифонов Р. А. <i>Розумне слово</i> як металексична характеристика...	254
Шарманова Н. М. Мовні кліше в сучасному інформаційному мовленні.....	264

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ МОВ

Дороніна Т. О., Бузько С. А. Шкільні підручники з української мови в аспекті гендерної збалансованості.....	275
Мацепура Л. Л. Формування та розвиток правильної іншомовної звуковимови в дітей дошкільного віку.....	284
Мелкумова Т. В. Формування фонетико-орфоепічної компетенції студентів при вивченні української мови як іноземної.....	292
Сегін Л. В. Використання тестових завдань на заняттях з української пунктуації (на матеріалі теми «Етапи розвитку пунктуації»).....	299
Цоуфал Л. С. Лінгвістичні засади навчання морфології в загальноосвітньої школи.....	315

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

ЛОГІЧНА МОДАЛЬНІСТЬ У НІМЕЦЬКІЙ МОВІ ТА ЗАСОБИ ЇЇ ВИРАЖЕННЯ

Амеліна С. М. Логічна модальність у німецькій мові та засоби її вираження.

У статті досліджується проблема логічної модальності. Інфінітивні конструкції розглядаються як засоби вираження логічної модальності. Зроблена спроба аналізу способів вираження логічної модальності в сучасній німецькій мові.

Ключові слова: логічна модальність, інфінітивні конструкції, засоби вираження, сучасна німецька мова.

Амелина С. Н. Логическая модальность в немецком языке и средства её выражения.

В статье исследуется проблема логической модальности. Инфинитивные конструкции рассматриваются как средства выражения логической модальности. Сделана попытка проанализировать способы выражения логической модальности в современном немецком языке.

Ключевые слова: логическая модальность, инфинитивные конструкции, средства выражения, современный немецкий язык.

Amelina S. M. Logical modality in the German language and means of its expression. The article deals with the problem of logical modality. The infinitive constructions as means of the expression of logical modality are defined. The attempt of analyses of ways of the expression of logical modality in the modern German language has been made.

Key words: logical modality, infinitive constructions, ways of the expression, the modern German language.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Питання семантики знаходяться в центрі уваги дослідників тому, що вони безпосередньо пов'язані з пізнавальною діяльністю людини. Проблема модальності є насамперед філософською проблемою, а вже потім лінгвістичною. Висловлювання, які поділяються в логічній модальності на проблематичні, асертичні і аподиктичні, розглядаються залежно від того, які відносини існують між суб'єктом і предикатом – можливості, дійсності чи необхідності. Тому сучасна модальна логіка досліджує відношення між такими модальностями: необхідність, ненеобхідність, можливість, неможливість, істинність або дійсність і помилковість чи недійсність [6, с. 273].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Неоднозначне трактування модальності у філософії зумовило різні погляди на модальність у германістиці: одні дослідники визначають її як семантичну категорію [1, с. 163], інші – як синтаксичну [3, с. 48], граматичну [2, с. 97], логіко-граматичну [4, с. 106].

Водночас деякі дослідники включають у поняття мовної модальності відображення і об'єктивної, і суб'єктивної модальності. При цьому спираються на класифікацію Л. С. Єрмолаєвої, яка на матеріалі германських мов виокремила два типи модальності. На її думку, модальність першого типу виражається в німецькій мові інтонацією, порядком слів, модальними частками, безособовими формами дієслова і конструкціями типу «модальне дієслово й інфінітив», відображаючи відношення змісту речення до дійсності в сенсі його реальності (нереальності, спонукання).

Модальність другого типу може бути властивою як реченню в цілому, так і окремому словосполученню, є додатковою, а не основною і виражає відношення змісту речення або його частин, яке встановлюється мовцем, до дійсності в сенсі його достовірності (недостовірності) [5, с. 120].

Є. А. Зверєва, беручи за основу класифікацію Л. С. Єрмолаєвої, розрізняє три види модальності, спільним для яких є те, що всі вони виражають відношення змісту висловлювання (або дії) до дійсності, і те, що це відношення визначається мовцем.

Перший вид модальності виражає відношення між суб'єктом дії і дією, другий – модальне відношення мовлення до змісту висловлювання, а третій – відношення змісту висловлювання до дійсності [6, с. 19]. Підтвердження цієї позиції знаходимо й у В. Г. Адмоні, який вважає, що речення, як і будь-який акт думки, вираженням якої є речення, не тільки відображає дійсність, але й містить певне ставлення до відображених у ньому об'єктивних зв'язків [1, с. 163].

На погляд В. З. Панфілова, модальність як явище логіко-граматичного рівня слугує для оцінки мовцем ступеню достовірності змісту речення або характеру відображених у ньому об'єктивних зв'язків і виражається різними мовними засобами: фонетично – інтонацією, синтетичними й аналітичними формами, спеціальними службовими словами, зокрема, частками з модальним значенням, а

також синтаксичними засобами [7, с. 200], зокрема, за допомогою інфінітивних конструкцій.

Водночас проблема функціонального статусу інфінітивних конструкцій була предметом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних учених-мовознавців. Дослідженню ролі інфінітива в граматичній структурі німецької мови присвячені праці В. Адмоні, М. Андрієвської, Х. Брінкманна, Є. Шендельс та ін.

Незважаючи на численні дослідження різних аспектів модальності й функціонального статусу інфінітивних конструкцій, більш детального вивчення потребують питання засобів мовного вираження логічної модальності.

Мета статті – розглянути деякі засоби вираження логічної модальності в сучасній німецькій мові.

Виклад основного матеріалу. Детальніше розглянемо мовне вираження логічної модальності за допомогою інфінітивних конструкцій. Під логічною модальністю розуміємо відношення «необхідність», «можливість» і «воля». Вказані категорії знаходять своє мовне втілення у відповідних мікрополях.

Мікрополя «необхідність», «можливість» і «воля» перебувають у тісному взаємозв'язку, утворюючи єдине поле, систему, самодостатню, яка постійно розвивається, і в якій діють загальні закони розвитку діалектичної логіки – закон заперечення заперечення та закон єдності й боротьби протилежностей.

У ході дослідження використовувалися методи семантичного і прагматичного аналізу. При цьому проводився семантичний аналіз:

1. а) модальних компонентів (синонімічні й антонімічні відношення в кожному мікрополі модальності – необхідність, можливість, воля);

б) інфінітивних компонентів (визначення семакласів інфінітивів);

2. здатності інфінітивних компонентів сполучатися з модальними компонентами.

Здійснений нами аналіз свідчить про те, що інфінітивні конструкції, які функціонують у мікрополі «необхідність», вживаються здебільшого у ствердному значенні, а в мікрополі «можливість» – переважно в заперечному. На нашу думку, цей факт є відображенням об'єктивно існуючої єдності таких протилежностей як необхідність і можливість.

У кожному з мікрополів є свій центр, виражений найбільш загальним модальним компонентом інфінітивної конструкції, здебільшого модальним дієсловом. Решта модальних компонентів утворюють периферію і перебувають по відношенню до нього у стані додаткової дистрибуції. Так, центром модальних компонентів, які виражають обов'язковість (мікрополе «необхідність»), є дієслово *müssen*; центром модальних компонентів, які виражають спонукання (мікрополе «воля») – дієслово *lassen*; центром модальних компонентів, які виражають можливість здійснення дії під кутом зору суспільної моралі – *es ist möglich*, тощо.

Вважаємо, що модальним компонентом може бути не тільки модальне або синонімічне йому дієслово, але й будь-яке словосполучення, оскільки у сполученні з інфінітивною групою всі без винятку дієслова і словосполучення набувають модального значення. Так, для вираження необхідності можуть вживатися не тільки модальні дієслова *müssen* і *sollen* і синонімічне їм дієслово *haben* + *zu*, а й словосполучення *gezwungen sein*, *verpflichtet sein*, *Pflicht haben* тощо.

Як випливає з вищевикладеного, для вираження одного і того ж виду необхідності вживається кілька абсолютно різних модальних компонентів. Так, наприклад, для вираження необхідності дії, яку має виконати суб'єкт, існує цілий ряд модальних компонентів – *haben* + *zu*, *gezwungen sein*, *aufgefordert sein*, *beauftragt sein*, *sich bewogen finden*, *sich verpflichtet finden*, *sollen*, *müssen*.

Паралельне існування декількох модальних компонентів викликане тим, що вони виражають різні джерела виникнення та способи існування необхідності одного й того ж виду. Різноманіття відносин дійсності знаходить своє відображення в мові як різноманіття модальних компонентів. Усі ці модальні компоненти знаходяться по відношенню один до одного у стані додаткової дистрибуції, сфери їх уживання суворо розмежовані. Якщо порівняти найчастіше вживані дієслова *haben* + *zu*, *sollen* і *müssen*, то відразу побачимо відмінності в їх використанні.

Дієслово *müssen* є найбільш загальним з усіх модальних компонентів, що виражають необхідність. Воно виражає необхідність, зумовлену багатьма причинами: обставини, що склалися, наказ (тобто прояв чієїсь волі), вимоги і норми суспільної моралі, свідомо поставлена суб'єктом мета тощо. Зазначимо, що випадки вживання дієслова *müssen* свідчать про те, що воно виражає необхідність, яка

сприймається суб'єктом як невідворотна, непереборна, як щось таке, що є неминучим і з чим доводиться змиритися. Свобода вибору для суб'єкта відсутня.

Суб'єкт узгоджує свої дії з дійсністю, тобто з необхідністю що-небудь зробити, тому що не бачить іншого виходу, він повинен пристосуватися, і він пристосовується, забезпечуючи тим самим своє нормальне існування в суспільстві (відповідно до норм даного суспільства), у певній соціальній групі (згідно з уявленнями цієї соціальної групи).

Дієслово *sollen* виражає необхідність, що виникла в результаті спонукання до дії з боку іншого суб'єкта. Джерело необхідності, яка виражається модальним компонентом *sollen*, практично завжди відоме, тому не дивно, що порівняно часто цей модальний компонент вживається в прямій мові. *Sollen* виражає необхідність, яка сприймається суб'єктом свідомо, хоч дію, яку суб'єкт повинен виконати в силу цієї необхідності, він часто виконує проти своєї волі.

Дієслово *haben* + *zu* вживається для вираження функцій та обов'язків суб'єкта. *Haben* + *zu* в поєднанні з інфінітивом виражає два основних види функцій: функцію людини як біологічної істоти – самозбереження, захист життя, репродуктивна функція тощо, і функцію людини як соціальної істоти – її професійні й посадові обов'язки.

Модальний компонент *haben* + *zu* в поєднанні з інфінітивом вживається тільки в позитивному значенні. Це можна пояснити тим, що коло обов'язків людини і з біологічної, і з соціальної точки зору є цілком визначеним і включає дійсно те, що людина має робити.

Словосполучення в ролі модального компонента виражає певний тип модальності і належить до одного із мікрополів. Наприклад, модальний компонент *es ist Zeit* обслуговує мікрополе «необхідність», а модальний компонент *es ist noch Zeit* – мікрополе «можливість». Відповідне модальне значення актуалізується у сполученні з інфінітивом.

Необхідність і можливість є об'єктивними категоріями, які не залежать від суб'єкта, а воля, навпаки – залежить від нього, оскільки вона відображає вплив (або, принаймні, спроби впливу) суб'єкта на навколишній світ, на оточуючу його дійсність. У зв'язку із суб'єктивністю волі кількість модальних компонентів, які функціонують у мікрополі «воля» є найбільш численним серед усіх мікрополів, адже вони відображають усю різноманітність суб'єктивного світу людини.

Внутрішня структура поля модальності є, власне, тріадою: необхідність – можливість – воля.

Внутрішня структура мікрополів єдиного поля модальності, незважаючи на їх особливості і відмінності, теж є аналогічною, побудованою за принципом тріади: підсвідомий рівень – свідомий рівень – норма як синтез підсвідомого і свідомого рівнів. Слід зазначити, що для вираження останнього з них у всіх мікрополях вживаються безособові конструкції із займенником *es* (напр., *es ist an der Zeit*, *es ist möglich*, *es ist gut*, *es ist nicht üblich*, *es ist eine Tradition* і т.д.). Таким чином, за допомогою безособових конструкцій суспільство регламентує поведінку його членів, висуваючи до них певні вимоги, говорячи про умови, засуджуючи чи схвалюючи їхні вчинки.

Усі модальні категорії («необхідність», «можливість», «воля») можуть мати як знак «плюс», так і знак «мінус», наприклад, існує необхідність зробити що-небудь і необхідність чогось не робити.

Вираження заперечення може відбуватися таким чином:

- 1) додаванням частки *nicht* до лексеми, яка вживається у ствердному значенні;
- 2) за допомогою обмежень типу *nur*, *kaum*;
- 3) вживанням іншої лексеми як заперечного варіанта до лексеми, яка вживається у ствердному значенні.

Слід зазначити, що останній спосіб вираження заперечення є досить поширеним. Так, щодо модального компонента *müssen* заперечення виражається відповідно лексемою *nicht brauchen*. Випадки вживання модального компонента *müssen* із запереченням *nicht* бувають дуже рідко, вони є фактично одиничними і виражають при цьому припущення.

Для вираження заперечення використовується модальний компонент *brauchen* із запереченням. Заперечення, яке при цьому вживається, може виражатися різними лексемами – *nicht*, *niemand*, *kein*, *niemals*, *nichts*. Семантичний аналіз конструкцій «*brauchen* + заперечення + інфінітив» засвідчив, що цей модальний компонент є таким же загальним, як і модальний компонент *müssen*, тому що він вживається практично у всіх тих випадках, що й *müssen*. У випадках вживання обмеження *nur* йдеться про відсутність необхідності виконувати всі дії, можливі в даній ситуації, крім дії, вираженої інфінітивом.

Що ж стосується модального компонента *nicht brauchen*, то дослідження показало, що серед усіх модальних компонентів

мікрополя «необхідність» тільки цей модальний компонент вживається із запереченням. Решта модальних компонентів вживається тільки у ствердному значенні. Ми вважаємо, що цей факт пояснюється такими причинами.

Мова є відображенням дійсності, реальності, а необхідність, як видно із дефініції цієї категорії, є однозначною при певних обставинах, тобто зворотний розвиток подій об'єктивної реальності не передбачається (як неприродний). Ця спрямованість (розвиток подій в одному напрямі) передається в мові через модальні конструкції, які вживаються у ствердному значенні. Винятком, який підтверджує правило, є вживання модальних компонентів *nicht brauchen* і *nicht sollen* у такому виді необхідності як усвідомлена необхідність. Їх співіснування зумовлено специфікою цього виду необхідності.

Висновки. Модальні категорії «необхідність», «можливість» і «воля» знаходять своє мовне втілення у відповідних мікрополях. Модальним компонентом може бути модальне або синонімічне йому дієслово, а також словосполучення. Інфінітивні конструкції є семантичною і синтаксичною єдністю, одним із засобів вираження категорій модальної логіки в сучасній німецькій мові.

Перспективи подальшого дослідження пов'язані з розглядом інших засобів вираження модальності, більш детальним аналізом вживання синонімічних модальних конструкцій, порівняльним аналізом мікрополів модальності, вивченням особливостей вираження заперечення.

Література

1. Адмони В. Г. Теоретическая грамматика немецкого языка : Строй современного немецкого языка / В. Г. Адмони. – М. : Просвещение, 1986. – 296 с.
2. Астахова Л. И. К вопросу о семантической классификации глагола / Л. И. Астахова // Функциональная семантика. – Днепропетровск : ДГУ, 1991. – С. 11–15.
3. Береснев С. Д. Грамматика декодирования немецкого научно-технического текста русским реципиентом / С. Д. Береснев. – К. : УМК ВО, 1991 – 144 с.
4. Гак В. Г. О семантической организации повествовательного текста / В. Г. Гак // Лингвистика текста. – Вып. 103. – М., 1976. – С. 5–8.
5. Ермолаева Л. С. К вопросу о соотношении модальности и предикативности (на материале совр. герм. языков) / Л. С. Ермолаева // Филологические науки. – 1963. – С. 120–122.
6. Зверева Е. А. Научная речь и модальность / Зверева Е. А. – Л. : Наука, 1983. – 242 с.
7. Панфилов В. З. Роль модальности в конструировании предложения и суждения / В. З. Панфилов // Вопросы языкознания. – 1977. – № 4. – С. 37–48.

Стаття надійшла до редакції 09.10.2012 р.

УДК 811.161.1'37

Ю. Н. Афонина

ОПРОЩЕНИЕ КАК РЕЗУЛЬТАТ ИСТОРИЧЕСКОГО ИЗМЕНЕНИЯ СЕМАНТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ СЛОВА

Афонина Ю. М. Спрощення як результат історичної зміни семантичної структури слова.

У статті розглянуто спрощення в основах іменників сучасної російської мови, що спричинене змінами у семантичній структурі словотвірних основ.

Ключові слова: спрощення, семантичні зрушення, денотат, внутрішня форма слова, семантична структура слова.

Афонина Ю. Н. Опрощение как результат исторического изменения семантической структуры слова.

В статье рассматривается опрощение в основах имён существительных современного русского языка, связанное с изменениями в семантической структуре производящих основ.

Ключевые слова: опрощение, семантические сдвиги, денотат, внутренняя форма слова, семантическая структура слова.

Afonina J. N. The opacity as a result of a word semantic structure historical transformation.

The article illustrates opacity in nouns' stems of modern Russian language resulted in changes of productive stems semantic structure.

Key words: opacity, semantic shifts, denotation, inner form of a word, semantic structure of a word.

Ещё в конце XIX в. И. А. Бодуэн де Куртенэ в «Программе чтения по общему курсу языковедения в применении к ариоевропейским языкам вообще, а к славянским в особенности» обратил внимание на вопросы изменения значения и морфемного состава слова [2], которые в дальнейшем разрабатывались лингвистической школы. В. А. Богородицкий впервые в русском языкознании определил основные типы изменения морфемного состава слова – опрощение и переразложение [1, с. 193–198]. Современная дериватология рассматривает в этом списке также усложнение, декорреляцию, диффузию, замещение морфем и афезу.

Процесс опрощения тесно связан с внутренней формой слова и, в особенности, с её утратой. А. А. Потебня говорил о внутренней форме, прежде всего, в отношении слов, у которых в ходе исторического развития морфемно-морфная структура претерпела изменения такого

рода, что ранее производная и членимая основа стала непродуцводной и нечленимой, то еть произошло опрощение. В настоящее время понятие «внутренняя форма слова» интерпретируется несколько иначе. Как правило, о внутренней форме говорят преимущественно в отношении производных слов, в связи с чем под «ближайшим этимологическим значением» понимают не только собственно этимологическое, но и словообразовательное значение слова. О. Е. Ольшанский отмечает, что у таких слов «забвение внутренней формы с точки зрения современного исследователя может быть немотивированным и мотивированным» [9, с. 25]. К словам с немотивированным забвением внутренней формы ученый относит дериваты с опрощенной структурой, у которых потеря первоначального признака не может быть в настоящее время объяснена, обоснована (*белуга, боярышник, лишай, калина, лютик, горлица, псец, простыня, рядом, щука*), а мотивированной утратой внутренней формы считает «забвение первоначального признака, положенного в основу названия: 1) в результате переноса названия с одного предмета на другой вследствие метафоризации (расширения смыслового объема слова за счет возникновения у него переносных значений и усиления его экспрессивных свойств) и 2) метонимии (употребления названия одного предмета вместо названия другого предмета на основании внешней или внутренней связи между ними» [9, с. 28]: *конёк* (чаще мн.ч. *коньки*) от *конь*, *копейка* от *копейко* ← *копё*, *плечики* (вид вешалки) от *плечико* ← *плечо*.

Процесс опрощения, состоящий «в затемнении первоначальной семантической структуры слова вследствие стирания морфологических границ между его компонентами» [7, с. 349], возникает в результате причин, которые можно обобщить и разделить на три группы: лексические, семантические и фонетические. К лексическим относятся выпадение из языка производящей основы или её архаизация. С точки зрения диахронии древнерусское существительное *лошадь* – «домашнее животное, находящееся в упряжи или под седлом» – мотивировано заимствованной из тюркского языка производящей основой *лоша* (в тюркском *алаша* «лошадь, мерин», при заимствовании начальное *а* подверглось афезе). К XVI в. вместо заимствования *лоша* стало употребляться существительное *лошадь* в указанном значении. В современном русском языке забвение внутренней формы слова *лошадь* можно характеризовать как немотивированное, поскольку мотивирующая

основа *лоша* выпала из языка (ср. укр. *лоша*), а утративший продуктивность суффикс *-адь/-ьдь* стал субморфом. В процессе исторического развития произошла дальнейшая трансформация семантики слова *лошадь*: в результате метафорического переноса развилось значение: «2. Разг.-сниж. О ком-л., обладающем какими-л. качествами, свойственными такому животному (силой, работоспособностью и т. п.). *Я не лошадь работать за всех*» [3, с. 506].

Аналогичный процесс характеризует слово *морочить*. Так, существительное *морок* является стилистически обособленным с точки зрения современного языкового сознания, употребляясь в значениях: «Трад.-нар. 1. Мрак, мгла. 2. Что-л. одуряющее, помрачающее рассудок. *Морок нашёл*» [3, с. 557]. Его происхождение связывают с глаголами *меркнуть*, *мерцать* с последующим чередованием гласных [17, т. II, с. 657]. До XVIII в. слово употреблялось в значении: «Тот, кто предсказывает, вводя в заблуждение. *Ещё же к тому блудство и содомство обрѣтеть в нихъ; не освященни же помраченньх во учителя ставяху и слѣбья слѣбных на проповѣдь сляху, мороковь и орачовъ и иныхъ бѣсодѣмонь*. Ефр. Отразит. Пис., 102. 1961 г.» [12, вып. 9, с. 266-267]. Это значение полностью утрачивается в XIX в.: существительное больше не употребляется в личном значении (возможно, потому что в этом же значении использовалось слово *морокун* [17, т. II, с. 658] с эксплицитной антропной семой), а становится синонимом слова *мрак*: «мрак, сумрак, мрачность, темнота и густота воздуха; || марево, мгла, сухой туман; || облака, тучи; || маара, греза, обаяние || обморок, припадок, омрачение ума» [5, т. II, с. 294]. В результате утраты словом *морок* значения «тот, кто вводит в заблуждение» исторически производное от него *морочить* – «вводить в заблуждение; обманывать, дурачить» [3, с. 557] – связано с ним только формально, сохраняя 5-ю степень членимости благодаря выделению тематического гласного *-и-*.

Наиболее существенной причиной семантических сдвигов в слове являются семантические изменения в производящем многозначном слове, связанные с выходом из употребления мотивирующего значения при сохранении других его значений. И хотя производящее сохраняется в языке, оно имеет другие значения, которые не позволяют выявить внутреннюю форму бывших дериватов. Иными словами, архаизация одного из значений производящего, которое было мотивирующим,

может существенным образом влиять на общее состояние мотивированности в слове, приводя к разрыву смысловых отношений и к семантическим сдвигам. Такое соотношение характерно для многих слов, переживших утрату внутренней формы слова и не находящих смысловую опоры в актуальных сегодня значениях бывших производящих. Как результат, возникает опрощение. Например, слово *дворец*, образованное от существительного *двор*, не соотносится со своей производящей основой, мотивационные отношения между ними утрачены в результате череды семантических сдвигов в слове *двор*. Ядерным значением этого существительного до XVII в. было «усадебная, совокупность жилых и хозяйственных построек. Дом, дворец» [12, вып. 4, с. 189–191]. К XXI в. денотат слова сузился, а затем сменился, ядерным значением стало: «Участок земли при доме, огороженный забором или стенами зданий» [3, с. 242]. В слове *дворец* на протяжении многих веков доминирующей оставалась сема ‘здание’, поэтому связь с мотиватором *двор* утратилась – произошло опрощение основы.

Семантические преобразования подразделяются на собственно-семантические, семантико-лексические и семантико-деривационные. Собственно-семантические изменения связаны с утратой производным словом внутренней формы: Например, слово *невеста* было образовано от сочетания *не ведать*, т. е. первоначальное значение «неизвестная» [17, т. III, с. 54–55]. Тот же процесс произошёл в слове *невежа* [17, т. III, с. 54–55].

Существительное *зяблик*, предположительно, исторически образовано от глагола *зябнуть* через ступень *зяблый*. В основу наименования птицы было заложено то, «что *зяблик* появляется уже с первым таянием снега и улетает только с наступлением зимы» [17, т. II, с. 111]. Постепенно стала развиваться семантическая энтропия анализируемого слова: «пташка из певчих, *Fringilla coelebs*. || *Зяблица* – капуста, покинутая на гряде до морозов. || *Зяблик*, мерзляк, знобуша» [5, т. I, с. 619]. К XX в. в произошло сужение денотативной основы и слово стало моносемичным. В современном русском языке слово *зяблик* имеет значение «лесная певчая птица сем. вьюрковых, с красноватым по бокам оперением» [3, с. 372], т. е. мотивационный признак ‘холод’, эксплицированный в корне, утрачен. В то же время утрата внутренней формы мотивирована, субморф *ик* в языковом сознании соотносится с суффиксом *-ик*, поэтому, хотя основа слова опрощенная, слово имеет 4-ю степень членимости.

В современном русском языке слово *почка* употребляется в значениях: «1. Парный орган образования и выделения мочи у человека и животных. *Правая, левая почка. Воспаление почек. Блуждающая почка* (мед.; ненормально подвижная или смещённая с обычного места). *Искусственная почка*. (мед.; аппарат для временного замещения выделительной функции почек). 2. *только мн.* Этот орган некоторых животных как кушанье. *Телячьи, бараньи почки. Почки в томатном соусе. Солянка из почек*» [3, с. 949]. Слово *почка*, по одной из этимологических версий, исторически связано с глаголом *пеку* [17, т. III, с. 348]. В таком случае становится очевидным наличие семантических сдвигов, поскольку на современном этапе развития русского языка *почка* в значении «орган тела» семантически абсолютно не соотносится с глаголом *печь*. Недостаточная этимологическая ясность не позволяет осуществить полный анализ изменений в семантической структуре слова *почка*, поэтому можно лишь предположить алгоритм трансформации его значения: 1) альтернатива *e/o* в корне; 2) чередование согласного *к/ч* в корне; 3) утрата мотивированности производного слова, то есть утрата его внутренней формы; 4) изменение денотативной отнесенности; 5) семантический сдвиг. В результате изменений в семантической структуре слова *почка* его основа стала опрощенной.

О семантико-лексических изменениях говорят в том случае, если опрощение происходит в результате утраты словом коннотаций и, как следствие, лексикализации уменьшительно-ласкательной или эмоционально-оценочной формы, например, *золовка, каплица*.

Литературное слово *золовка* (в диалектах использовались также синонимы *золва, золовица* [см.: 17, т. II, с. 103]) употребляется в значении «Сестра мужа. *Старшая золовка. *Золовка хуже свекровки* (Посл.)» [3, с. 369]. О. Н. Трубачев отмечает, что «в современных славянских языках слово представлено далеко не полно. Так, почти все западные языки его забыли. Из восточнославянских оно сохранилось в русском языке лучше и шире, чем в украинском. Слав. *zъly* – старая *-ŷ-*основа женского рода, как и *svekry*, расширявшаяся аналогичным способом: *zъльва*, далее – русск. *золовка*, ср. *свекрова*, сербск. *свекрва*, русск. диал. *свекровка*, с той лишь разницей, что для названия золовки нигде не сохранилась древняя форма наподобие русск. диал. *свекры*» [16, с. 136]. Слово *золва* (в украинском языке, кроме формы *золовка*, использовались также *зовиця, зовиця*, [8, т. II, с. 273], «стсл. *zъльва*,

зьльва; – посл. * *zly*, род.п. **zlyve*) имело не очень ясную внутреннюю форму, на что указывал А. Г. Преображенский [10, т. I, с. 255] и что аргументирует О. Н. Трубачев: «Слав. *zly* связано с родственными индоевропейскими словами, восходящими к форме **ǵēlōi-s*: греч. *γάλως*, лат. *glōs*, арм. *tal*, *calr* – все с хорошо сохранённым значением ‘золовка, сестра мужа’. Ср. также (глоссовое) фриг. *γέλαρος* ‘*ἀδελφοῦ γυνή*, т.е. ‘жена брата, невестка’. И.-е. **ǵēlōi-s* имеет этимологию, выдвинутую в своё время Асколи и принятую Вальде – Покорным, суть которой (по Асколи) сводится к тому, что лат. *glos*, греч. *γάλως* происходят от *γαλ*, *γελ* ‘веселиться’, ср. индийские термины *panāṅḍr*, *pandini* < *pand* ‘веселиться’. Эта формально допустимая этимология в сущности недоказуема. Надёжные семантические аналогии, какие известны, например, для ряда случаев использования корней ‘вязать, связывать’ при обозначении родства, здесь отсутствуют. Без таких аналогий налицо остаётся только фактическое глубокое различие значений, почти совершенно обесценивающее фонетическое сходство» [16, с. 136]. При этом очевидно, что слово *золовка* является дериватом выпавшей из узуса формы *золова* (*золва*). В некоторых этимологических словарях прямо указывается на то, что оно образовано с помощью уменьшительно-ласкательного суффикса *-к-* [18, с. 89; 84; 19, с. 100], который омонимичен суффиксу *-к-* со значением женскости [6, с. 238, 242], что способствовало восприятию слова не как гипокористического образования и лексикализации данной формы, то есть можно утверждать факт опрошения: в современном русском языке слово *золовка* нечленимо [13, т. 1, с. 382].

Слово *каплица* в современном русском языке относится к пассивной лексике. В «Словаре...» Д. Н. Ушакова оно фиксируется в значении «(рел., обл.). Небольшая часовня или божница, преим. у неправославных христиан» [14, т. 1, с. 1314]. В БАС, МАС и БТС это слово вообще не описано, а в толково-словообразовательном «Новом словаре русского языка» Т. Ф. Ефремовой определяется как «устар. 1. Часовня (обычно католическая или лютеранская)» [6, т. 1, с. 645]. Слово *каплица* вошло в русский язык через польский (польск. *kaplica*, *kapliczka*) [17, т. 2, с. 186], в котором было заимствованием из итальянского, а итальянское *capella* восходит к ср.-лат. *capella*, от *capere* – «вмещать, помещать» (ср. итал. *cappello* – «шляпа») [4, т. 4, с. 232–233]. Как отмечается в «Новом энциклопедическом словаре изобразительного искусства», *капелла* – «в средневековой

архитектуре Западной *Европы* – *небольшое* / выделено нами – Ю. А. / *сооружение* или помещение, церковный *придел*, предназначенный для частного *алтаря*, хранения *реликвий*» [там же]. Там же приводится характеристика каплицы, каплички: «в *архитектуре* Восточной *Европы* – *небольшая* / выделено нами – Ю. А. / *католическая часовня*, частная молельня, усыпальница (сравн. *костел*). Вначале такие каплицы посвящались особенно популярному в восточноевропейских странах Св. Мартину. Согласно легенде, святой отдал половину своего плаща нищему. Отсюда еще одна этимология: *kaplica* от франц. *capeline* – монашеский плащ с капюшоном, концы которого завязываются спереди под подбородком; франц. *cape* – «плащ, накидка» (стар.-русск. *каптырь*, *кафтырь*; см. *каптура*; *капуцин*)» [там же].

Очевидно, что в денотативной части значения слова *капелла* сема 'небольшой = маленький' занимала ядерное положение, стремясь к экспликации в морфемно-морфной структуре слова, что и обусловило появление деминутивной формы *kaplica* в польском языке, заимствованной русским языком. Утрата внутренней формы слова привела к опрошению его формальной структуры, суффикс *-иц-* вошел в корень. Однако размерно-оценочный компонент в семантике слова по-прежнему занимал ядерное положение, что способствовало вторичной деминутивизации, появлению производного *капличка*. С учётом того, что польский и русский – это языки славянской группы, для которых свойственны одинаковые деривационные процессы, а суффиксы *-иц-/иц-*, *-к-/к-* родственные и находятся в семантическом соответствии (синонимичные эквиваленты), то можно предположить, что дериват *капличка* мог быть как заимствованием, так и появиться на русской почве параллельно с польским *kapliczka*. Необходимо отметить расширение значения слова в разговорной русской речи на Западной Украине (под влиянием украинского языка), где и православные небольшие часовенки у дороги или в частных домах называются *каплицами*, *капличками*.

Семантико-деривационные преобразования являются результатом развития нового значения у деривата, образованного от ранее известного слова. Часто это существительные, мотивированные звукоподражанием: *квохтать*, *квочка*, *кечка*.

Причиной опрошения может стать также утрата аффиксом продуктивности.

Например, некоторые исследователи (М. Фасмер, Р. Мерингер, А. Мейе и другие) признают наличие утратившего продуктивность древнего префикса *к-*, который можно обнаружить в результате этимологического анализа в слове *кость* [17, т. II, с. 349]. Приставка, по-видимому, возникла из предлога *къ*, сросшегося с корнем, который восходит к лат. *ōs, ossis* «кость» [там же].

В слове *сустав* субморф *су-* – это утратившая продуктивность приставка при историческом корне, таком же, как в слове *стать* [17, т. III, с. 810].

Необходимо отметить, что продуктивность словообразующих аффиксов прямо зависит от возлагаемой на них смысловой (семантической) нагрузки. С исчезновением последней аффикс десемантизируется и становится субморфом, сливаясь с корнем, что меняет внешнюю форму слова и приводит к лексико-семантической транспозиции. Этот механизм общий для префиксов и суффиксов, например, в слове *старый* исторический корень *ст-/ста-* восходит к *стать*, а *р-* – это утративший продуктивность суффикс [13, т. II, с. 162–163].

Изменение семантических отношений между словами. Существительное *сердце* (в значении «центральный орган кровообращения в виде мускульного мешка, находящийся у человека в левой стороне грудной полости» [3, с. 1177]) исторически является однокоренным со словами *сердитый* (в значении «склонный сердиться, гневаться; раздражительный (о человеке и его характере)» [3, с. 1177]), *середина* (в значении «место, более или менее одинаково удалённое от краёв, концов чего-либо» [3, с. 1178]), *среда* (в значении «третий (после воскресенья) день недели, следующий за вторником (середина недели)») [3, с. 1255].

В праславянскую эпоху слово *сердце* связывалось со словами *сердитый*, *середина*, *среда* и т. д. на основании интегральной доминирующей семы 'центр' [См.: 17, т. III, с. 605–607]. Затем все эти слова были переосмыслены носителями языка и семантически отделились настолько, что это привело к изменению и их структуры: они перестали быть однокоренными. При этом в современном русском языке архисемами являются: у слова *сердитый* – 'чувственная сфера', *середина* – 'центр', *среда* – 'день недели', *сердце* – 'внутренний орган'. Однако на периферии семантической структуры семем слов *середина*, *среда*, *сердце* ещё представлена сема 'центр' (центр чего-либо, центр недели, центр организма), которая утрачена словом *сердитый*.

Первоначальная внутренняя форма слов *сердце*, *сердитый*, *среда* стёрта либо затемнена.

В семантической структуре этих слов произошли разные семантические процессы.

В словаре В. И. Даля отмечено, что *сердитый* – это «рассерженный, осерчавший, приведённый в гнев, в сердце, раздражённый; || злобный, гневливый, раздражительный, крутого, злого нрава. *Сердит, да бессилен, свинье брат*» [5, т. 4, с. 50]. В современном русском языке денотативный объём этого слова шире: «1. Склонный сердиться, гневаться; раздражительный (о человеке и его характере). *Сердитый старикан! Сердитый по своей натуре, природе. На сердитых воду возят.* 2. Сердящийся на кого-, что-либо, испытывающий гнев, раздражение. *Отчего такая сердитая сегодня? Сердит на весь белый свет.* || Выражающий гнев, раздражение; проникнутый или вызванный такими чувствами. 3. *Трад.-поэт.* Неистовый, грозный, зловещий (о явлениях природы). *Сердитые раскаты грома.* *Где выл, крутятся, *сердитый вал* (Лермонтов). 4. *Разг.* Проявляющийся с большой силой; резкий, крепкий. *Сердитый мороз, ветер. Сердитый хрен, табак. Ну и горчица! сердита, ей-богу сердита!* 5. Слишком высокий, недоступный (о цене). б. *обычно кратк.* на что или с инф. *Трад.-нар.* Усердный, старательный, ретивый. *А уж до работы сердит! И копать, и полоть сердита!*» [3, с. 1177].

Первоначальное значение слова *среда* – «точка (на черте), черта (на плоскости) или плоскость, мнимый разрез (в толще), обозначающий половину, равный раздел или близкое от этого место, удалённое от краёв. *Низвесилша его с одром на среду пред Иисуса.* || Нутро, внутренность, глубина, утроба, глубь, дальность от края. || Средина недели, день на её половине, считая с воскресенья. *В среду съедим, так в четверг поглядим. Не приходит Вознесение в среду, а в четверг. В Страстную среду обливают скотину снеговой водой.* || Поднятая (встарь) на одну ступень половина избы (комнаты), бабья и детская часть, а на нижней половине держали зимою скотину; ныне это устройство уже редко; вообще место перед печью, стряпная и вся куть, отделённая перегородкой или пересовом; гостинная часть избы...» [5, т. 4, с. 51]. В современном русском языке денотативный объём слова *среда* сузился до единственного значения «день недели».

Таким образом, примерно за последние 200 лет слово *сердитый* расширило денотативную основу, в слове *среда* произошла смена

денотата (было синонимично *середине* – сначала обозначало абстрактное понятие, а затем день недели). Из-за древнего происхождения корня *серд-* / *серед-* / *сред-* можно лишь предположить, что в семантической структуре слова *сердце* сема ‘центр организма’ была доминирующей.

В современном русском языке ядерная сема в семантической структуре слова *сердце*, как и слов *печень*, *желудок*, *почки*, *кишечник* и т. п. – ‘орган’. На основе этой архисемы перечисленный ряд слов объединяется в ЛСГ слов, обладающих общими интегральными, а не дифференциальными семантическими признаками. Кроме того, анализируемые лексические единицы входят в медицинскую теминосистему, а терминам свойственна тенденция к моносемичности, отсутствию экспрессии и т. д. [7, с. 508].

Изменение фонетического облика слова также может привести к опрощению его структуры, примером чего является проанализированное выше слово *притон*, а также целый ряд других слов. Так, слово *спичка* ещё в XIX в. воспринималось как уменьшительно-ласкательное от *спича* с суффиксом *-к-* [5, т. 4, с. 145]. Изменение фонетического облика слова может происходить и при распаде смысловых связей между словами. Например, при распаде смысловых отношений исторически однокоренных слов *степень* – *стопа* [17, т. 3, с. 766–767] семантика слов изменилась, когда изначально общая сема ‘шаг’ перестала быть доминирующей. На забвение внутренней формы повлияло фонетическое изменение в корне – чередование *е/о*). Фонетические изменения привели к опрощению основы слова *шея*, (изначально – «воротник»). Его мотиватором являлся глагол *иить* [13, т. 4, с. 434–435]. В русском языке корневая гласная *и* сменилась на *е* (в украинском языке такого преобразования нет – *иия*). В словаре В. И. Даля отмечено, что *шея* – это «связь головы с туловищем, часть тела промеж плеч и головы», а *иия* – это церковнославянское устаревшее слово: «*Гривны золотые и мониста иию горделивого воздвизают*», а также «*иия церковная*, башенка или фонарик, на котором глава» [5, т. 4, с. 424]. Следовательно, фонетические изменения способствовали появлению в анализируемом слове семантического сдвига – смены денотата, где означающее ‘воротник’ сменилось на ‘часть тела’; а также опрощению основы, в которой суффикс сросся с корнем.

На опрощение основ оказывают влияние такие фонетические явления, как метатезы, эпентезы, протезы, дизрезы, энклитики, проклитики и др. В слове *конопля* наблюдается дистантная метатеза. По

одной из этимлогических версий, в прошлом слово было производным от *пень* и имело звуковой облик *колонья* [17, т. 2, с. 312]. Сравнение слов показывает, что третий и шестой звуки [л] и [н] поменялись местами: $k_1O_2L_3O_4n_5H_6Я_7 \rightarrow k_1O_2H_3O_4n_5Л_6Я_7$. Более того, исторически *коло* являлось проклитикой, а затем произошло сращение основ. Метатеза и проклитика привели к затемнению внутренней формы слова и к семантическому сдвигу, поэтому основа слова стала опрощенной.

Как и метатезы, эпентезы возникают при освоении заимствований и в ненормированной речи (просторечии, диалектах, детской речи) [7, с. 593]. С точки зрения наличия семантических сдвигов и опрощения основ рассмотрим слово *встреча*, в котором А. А. Реформатский отмечает эпентезу *т* [11, с. 209–210]. Анализируемое слово восходит к древнерусскому *сретати*, от которого, в том числе, образовано *Сретение* – буквально «встреча» [17, т. 3, с. 740]. Очевидна смена денотата в последнем слове – ‘наименование по действию’ → ‘наименование праздника’. В современном русском языке наблюдается актуализация слова [15, с. 752]. Кроме того, *встреча* исторически является однокоренным со словом *обретение*, в котором тоже нет эпентезы *т*. Слова *встреча* и *сретение* до XIX в. были синонимами и входили в разные словообразовательные гнезда, со временем приставка *вс-* стала асемантической и срослась с корнем в результате семантического сдвига, который весьма затруднительно восстановить в наши дни.

Протеза – это достаточно часто встречающееся фонетическое явление, влияющее на изменение структуры слова. Так, очевидно, что слова *яблоко* и *яблоня* семантически связаны друг с другом и имеют общую историческую производящую основу **āblu-*, имплицитную с точки зрения современного языкового сознания [17, т. 4, с. 539]. В праславянскую эпоху фонетический облик лексемы *яблоко* был **ablъko*, а *яблоня* – **abolнь* («обнаруживает вторичный суффикс, присоединившийся к основе на *-l-*») → **abolнь* [17, т. 4, с. 539–540]. В результате протезы [j] фонетический облик анализируемых слов изменился: **ablъko* → **jablъko* → *яблоко*

**āblu-* → **abolнь* → **abolнь* → **jablonь* → *яблоня*

Собственно лингвистические изменения, произошедшие в словах *яблоко* и *яблоня*, – фонетические и морфологические – привели к утрате признака, положенного в основу номинации, что в свою очередь породило, как результат опрощения, две самостоятельные корневые морфемы *яблок-/яблон-* [см.: 13, т. 2, с. 432]. Наличие общих сем в этих лексемах не

позволяет считать их изолированными друг от друга, однако нет и морфологических оснований для их объединения, поскольку историческая производящая основа, а с ней и первичная внутренняя форма, утрачена.

Диэреза, или выкидка, – это фонетический процесс, имеющий чаще всего ассимилятивную основу, при котором фонемы стремятся уподобиться друг другу и слиться в один звук, например, диэреза мгновенных согласных [m], [d] между двумя длительными или же устранение тех же [m], [d] в группах *стк, здк, чт, чн* [11, с. 208–209]. Слово *мыло* в праславянский период содержало в своей основе звук *ǫ* – *мыдло*, поскольку было образовано от глагола *мыть* при помощи суффикса *-дл-* со значением ‘орудие’. Поскольку смычные звуки [d] и [l] имеют одно и то же место образования (переднеязычные, зубные), один звук выпадает – возникает диэреза. Сонорный [l] сохраняется, потому что делает слово благозвучным и удобным при артикуляции в отличие от взрывного шумного [d]. Рассматриваемый фонетический процесс повлиял не только на количественные, но и на качественные изменения суффикса – утратилась его смысловая нагрузка, которая привела к семантическому сдвигу всего слова, а затем к опрощению основы. В современном русском языке *мыло* – это не «орудие», а «продукт» [3, с. 566]. Данный фонетический процесс является нерегулярным, поскольку проявляется не во всех производных данного словообразовательного типа: в одних словах диэреза имеет место, как в *мыло* (ср. праслав. **mydlo*), *гусли* (ср. праслав. **gǫd̥sli*), *зеркало* (ср. чешск. *zrcadlo*), *крыло* (ср. праслав. **kridlo*), *сало* (ср. польск. *sadło*), *село* (ср. польск. *siadło*), число (ср. праслав. **čit-slo*), в других представлен промежуточный вариант изменений. Так в слове *горло* (ср. польск. *gardło*) при отсутствии семантических изменений в ядре констатируется наличие диэрезы, субморфа и опрощенной основы; в словах *быдло* (ср. польск. *bydło*) и *повидло* (ср. польск. *powidło*) диэрезы нет, но современная семантическая интерпретация слов не соответствует исходной, поэтому их основы опрощенные и содержат субморф *-дл-*; в основе слова *седло* (ср. праслав. **sedьlo*) есть субморф, но ни диэрезы, ни семантических сдвигов в ядре нет. Процесс исчезновения мгновенных [m] и [d] относится к древнейшим фонетическим изменениям дописьменной эпохи, поэтому «вместо сочетаний *тл, дл* в рукописях XI – XIV столетий последовательно употребляется *л*» [20, с. 81]. Звуки [m] и [d] в сочетаниях *тл, дл* исчезли не только в русском языке, но и в южнославянских языках, а в

западноруських мов, навпроти, збереглися, наприклад, в польській мові: *jedła* (ель), *mydło* (мильо), *sadło* (сало), *modlitwa* (молитва), *gardło* (горло); в чеській *zrcadlo* (зеркало). Крім того, о тому, що процес втрати згодних [m] і [d] в згаданих вище з'єднаннях здійснився в дописемну епоху свідчить і той факт, що фонетичний вигляд *сало* (не *садло*) як запозичення з давньоруської мови зафіксовано «в одному з пам'яток армянської писемності, що належить до VII століття» [20, с. 82].

Слід підкреслити: лексико-семантична транспозиція завжди втягує за собою втрату внутрішньої форми слова, що з'єднано з зміною морфемно-морфної і словотвірної структури слова. В цьому принципове відміння лексико-семантичної транспозиції від лексико-семантичного способу словотвірення. Цей спосіб словотвірення, віднесений В. В. Виноградовим до діахронічного, займає проміжне місце між семантичною трансформацією і лексико-семантичною транспозицією. Він відбувається в розпаді багатозначності до омонимії. При утворенні слів цим способом може відбуватися опрощення основи, але тільки як наслідок переносу значення по одній з моделей семантичного зсуву. Наприклад, слово *зайчик* в значенні «сонячний лучик» змінило денотат в результаті схожості функції: тварина стрибає, і луч стрибає. Ця трансформація значення привела до того, що лексикалізувалася зменшувально-ласкава форма, в якій диминутивно-гіпокористический суфікс десемантизувався, став субморфом. Лексико-семантична транспозиція відбувається тільки в похідних словах, що стають в результаті цього процесу непродуктивними і беруть участь в словотвірному процесі вже як мотивуючі генеративи з іншою семантикою. Вони «випадають» з словотвірної гнізди, в якій знаходилися до лексико-семантичної транспозиції, даючи початок новому словотвірному гнізду, наприклад: *близкий* (від нього *близость*) – *близнець*; *плем'я* – *плем'янин*; *худий* – *художество*, *художник*; *печь* (глагол.) – *печень*, *почка*, *печаль*, *печать*; *муж* – *мужество*, *мужик*, *мужчина*; *жена* – *жениця*; *конец* – *конец*, *закон*; *ведать* – *ведьма*, *вежливий* (від нього *вежливость*), *невежда*; *родить* – *урод*, *народ*, *порода* і т. д. [20].

Література

1. Богородицький В. А. Очерки по мовознавству і російській мові : [зб. науч. трудов] / В. А. Богородицький. – [5-е изд., перераб.]. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 232 с.

2. Бодуэн де Куртенэ И. А. Об общих причинах языковых изменений / И. А. Бодуэн де Куртенэ // Избранные труды по общему языкознанию. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – Т. I. – С. 78–87.
3. Большой толковый словарь русского языка / [гл. ред. С. А. Кузнецов]. – СПб. : «Норинт», 2004. – 1536 с.
4. Власов В. Г. Новый энциклопедический словарь изобразительного искусства : в 10-и т. / В. Г. Власов. – СПб. : Азбука-классика, 2004–2009. Т. I: А. – 680 с.
5. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. / В. И. Даль – М. : ОЛМА-ПРЕСС; ОАО ПФ «Красный пролетарий», 2004.
6. Ефремова Т. Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка / Т. Ф. Ефремова. – М. : Русский язык, 1996. – 637 с.
7. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
8. Етимологічний словник української мови : у 7-и т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 2: Д – Копці / Укл. : Н. С. Родзевич та ін. – 1985. – 572 с.
9. Ольшанский О. Е. Очерки по историческому словообразованию : [учебное пособие] / О. Е. Ольшанский. – Славянск : СГПУ, 2003. – 52 с.
10. Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка / А. Г. Преображенский. – Государственное издательство иностранных и национальных словарей. Москва, 1959. т. 1. – 679 с.
11. Реформатский А. А. Введение в языковедение : [учеб. для вуз.] / А. А. Реформатский. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 536 с.
12. Словарь русского языка XI – XVII вв. / [гл. ред. С. Г. Бархударов, ред. Г. А. Богатова / чл. редкол.]. – М. : Наука.
13. Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка : в 2-х т. / А. Н. Тихонов : [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : ООО «Издательство Астрель» : ООО «Издательство АСТ», 2003.
14. Толковый словарь русского языка : в 4-х т. / [под ред. Д. Н. Ушакова]. – М. : Гос. ин-т «Сов. энцикл.» ; ОГИЗ, 1935. – 1562 с.
15. Толковый словарь современного русского языка. Языковые изменения конца XX столетия / ИЛИ РАН; [под. ред. Г. Н. Складневской]. – М. : ООО «Издательство Астрель» : ООО «Издательство АСТ», 2001. – 944 с.
16. Трубачёв О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя : [монография] / О. Н. Трубачёв. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : КомКнига, 2006. – 240 с.
17. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / М. Фасмер; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва]. – [4-е изд.]. – М. : ООО «Издательство Астрель» : ООО «Издательство АСТ», 2003.
18. Цыганенко Г. П. Словарь служебных морфем русского языка / Г. П. Цыганенко. – К. : Рад. школа, 1982. – 240 с.
19. Шанский Н. М. Школьный этимологический словарь русского языка. Происхождение слов / Н. М. Шанский, Т. А. Боброва. – [7-е изд., стереотип.]. – М. : Дрофа, 2004. – 398, [2] с.
20. Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка [Текст] : [краткий очерк: пособие для пед. и учит. ин-тов] / П. Я. Черных. – М. : Учпедгиз, 1952. – 311 с.

Стаття надійшла до редакції 19.10.2012 р.

УДК 811.161.2:81'276

О. А. Бугера

СОЦІАЛЬНІ ДІАЛЕКТИЗМИ: СТРУКТУРА ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ «ЛЮДИНА»

Бугера О. А. Соціальні діалектизми: структура лексико-семантичного поля «Людина».

У статті досліджено структурно-семантичні особливості лексичних одиниць на позначення назв людини. Звернено увагу на історико-етимологічну основу окремих соціальних діалектизмів. Матеріалом служать сучасні українські художні тексти.

Ключові слова: лексико-семантичне поле, лексико-семантична група, лексико-семантична підгрупа, соціальний діалектизм.

Бугера Е. А. Социальные диалектизмы: структура лексико-семантического поля «Человек».

В статье исследуются структурно-семантические особенности лексических единиц на обозначение названий человека. Обращено внимание на историко-этимологическую основу отдельных социальных диалектизмов. Материалом служат современные украинские художественные тексты.

Ключевые слова: лексико-семантическое поле, лексико-семантическая группа, лексико-семантическая подгруппа, социальный диалектизм.

Buhera O. A. Social dialecticisms: the structure of lexical and semantic field of «Man».

The article deals with the structural-semantic features of lexical units that mark the names of man. Attention is focused on historical and etymological basis of individual social dialecticisms. Materials used modern Ukrainian artistic texts.

Key words: lexical and semantic field, lexical and semantic group, lexical and semantic subgroup, social dialecticism.

Питання щодо природи, сутності людини, її походження та призначення завжди були і залишаються актуальними для різних галузей знань протягом усієї історії. На кожному етапі розвитку суспільства науковці розробляють різноманітні теорії та погляди, аби дати відповіді на безліч питань, у центрі яких постає людина.

Дослідники неодноразово наголошували на антропоцентричних аспектах у мовознавстві. Так, В. Маслова зауважує, що «антропоцентрична парадигма виводить на перше місце людину, а мова є головною конституційованою характеристикою людини, його найважливішою складовою. Людський інтелект, як і сама людина, неможливий поза мовою та мовленнєвими здібностями як здатності до породження і сприйняття мови. Текст, створений людиною, відображає рухливість людської думки,

будує можливі світи, запам'ятовуючи в собі динаміку міркування і способи його відображення за допомогою засобів мови» [9, с. 8].

На підтвердження системності лексики Ю. Степанов наводить класифікацію понять за Р. Халлігом і В. Вартбургом [14, с. 50–51], у якій увесь словниковий склад мови лінгвісти поділяють на три сфери – «Усесвіт», «Людина», «Усесвіт і людина», – кожна з яких має свої підрозділи [14, с. 50–51].

Метою статті є вивчення структури лексико-семантичного поля (далі – ЛСП) «Людина» в соціолінгвістичному аспекті на основі текстів художнього мовлення, що дасть змогу продовжити дослідження цього важливого для лінгвістики питання і визначити нові пласти лексичної семантики, зокрема таких лексичних одиниць, як соціальні діалектизми. Відповідно до поставленої мети передбачаємо розв'язання ряду завдань, основними з яких є: з'ясувати структуру ЛСП «Людини», визначити й описати склад груп, підгруп, що до нього належать.

Склад ЛСП «Людина» має багаторівневу структуру та широко представлений як в усному, так і в художньому мовленні, зокрема й одиницями, які мають кваліфікацію «соціальні діалектизми» і які, власне, стали предметом нашого зацікавлення. У межах названого поля, як свідчить фактичний матеріал, досить чітко вирізняються стилістично марковані слова зі статусом соціальні діалектизми, що являють собою найменування людей, або ЛСГ «Назви людей».

ЛСГ «Назви людей» охоплює соціальні діалектизми передусім на позначення особи (чоловічої / жіночої статі) з різними характеристиками і представлена такими лексико-семантичними підгрупами (далі – ЛСПГ):

1. ЛСПГ «Назви людей за віковими особливостями, родинними та дружніми зв'язками». Серед назв на позначення особи чоловічої статі з різним семантичними відтінками трапляються такі соціолектизми, як-от: *крендель*, *пацан*, *пацук*, *поц* тощо. Наприклад: *Прийде керівничка, а нас нема, вкидується, пацики? Ух ти, – сказали пацики, – давай!* (Намір), *пацук* – «хлопець» (пор.: *пацук* – «те саме, що хлопчак» [12, Т. 5, с. 102]); *Таня шепоче, що це пацани з Бобровиці, які Бері на зону передають бабки* (ПБ). Досліджуючи етимологію слова *пацан*, М. Дячок наголошує на тому, що ця лексема незафіксована в текстах і словниках XIX ст. [4]. Науковець припускає: слово *пацан* може мати причорноморсько-південноукраїнське походження, проте найбільш вірогідним є запозичення з ідиш, де *поц* – «статевий орган», а в переносному значенні *поц* – «дурень, мерзотник».

Проілюструємо інший контекст: *І от я занурилася в інший світ, де всі будинки чотириповерхові і стоять навколо великого озера, а на одному з них живе такий крендель, що нам із вами і не снилося* (ЗМ), де **крендель** – «хлопець, молодий чоловік» [13, с. 151]. Звуковий комплекс **крендель** відомий і літературній мові, щоправда зовсім з іншим значенням (пор.: **крендель**, **крендельник** – «пекар, що випікає кренделі»; є припущення, що лексема **крендель** через російське посередництво запозичена з німецької мови, у якій *krengel, krengel* – «крендель, бублик» [6, Т. 3, с. 84]).

У значенні «друг, приятель» уживаються такі лексеми, як-от: **браток**, **друганчик**, **чувак**. Наприклад: *Федя та його друганчики, Гладкий Хіппі й Дзвінка* (ПЯ); *Слухай, чувак, – він звертається до мене «чувак», тому що я назвав його «братком», тепер хоче не підвести довіру, здаватися своїм* (ПЯ). Попри активне використання, слово **чувак** не отримало кваліфікованої етимології в наукових джерелах [5].

Називаючи людей, які перебувають у родинних, кровних зв'язках, письменники також послуговуються соціолектизмами, а саме: **бразер**, **брателло**, **браток**, **братуха**, **панік** тощо. Наприклад: *Розумієш, братуха? Брат! – шепоче він. – Брателло, запам'ятовуй це, браток! Я знаю, ти захочеш забути, бразер, ти чуєш? Ми брати, як ворнер бразерз, брати по крові і по праву, і по ліву теж брати, тільки пригадай* (Намір); *Панік – був точною копією Барда, тільки трошки нижчим, грубшим і старшим* (ЯПіБ), де **панік** – «тато» [11, с. 222] (пор.: **панік** – «покровитель молоді жінки»; «коханець»).

Назви осіб жіночої статі проілюстровані такими лексичними одиницями, як-от: **діваха**, **кобіта** тощо. Наприклад: *Ліниво підводжуся, вмикаю магнітофон, ставлю касету з поганеньким писаним-переписаним з інших магнітофонів записом Дебюссі, якого мені підкинули знайомі дівахи з музпеду* (ПБ); *Ковінько запрошує на вечір до себе пиячити, можна прийти з кобітою; хихикає, що жінка з малим їде в Київ до родичів, з'явиться аж через два-три дні* (ПБ), де **кобіта** – «молода жінка» [13, с. 143]. Лексема **кобіта** – «жінка»; «літня жінка» є запозиченням із польської мови *kobieta* [6, Т. 2, с. 477]. Проте, згідно з позицією авторів етимологічного словника, це слово постає без визначеної етимології, пов'язується з двн. *gabetta*, свн. *gebette* «наложниця, дружина» [Там само].

Письменники нерідко послуговуються одиницями, які вирізняються негативними оцінними характеристиками, так звані

зоонімічні лексеми, що набувають нових відтінків у значенні, а деякі навіть переходять із розряду літературної мови до лексики обмеженого уживання. Наприклад: *А то сидим ми обратно в «Світлані», коли хто-то підходе: чуваки, треба помоц, **тьолка** на путях* (ЗМ), *тьолка* – «дівчина, жінка» [11, с. 298] (пор.: з російської *тёлка* – «телёнок женского пола», «молодая, ещё не телвившаяся корова» [16]; *Судячи з їхнього вдоволеного, самовпевненого вигляду – навряд чи цих **кобил** цікавить теологія і містика...* (ПБ), *кобила* – «огрядна дівчина або жінка» [13, с. 142] (пор.: *кобила* – «самка жеребця; лошиця», у переносному значенні «про високу на зріст огрядну жінку» [12, Т. 4, с. 200]; *Я жив би власним життям, грав би кобіт наліво й направо, спокушав би юних **мавн**, таких як ця, трепетав би від весен, як двадцять років тому, і не перетворювався в потенційно патентованого імпотента* (ДО), де *мавна* – «негарна дівчина» [11, с. 186]. З сучасної літературної мови лексема *мавна* – «високоорганізована тварина-ссавець із ряду приматів, що за будовою тіла стоїть найближче до людини», проте це слово вживається й у переносному значенні, а саме тоді, коли мова йде «про людину, що сліпо наслідує чужі звички, вчинки тощо» або «про дуже негарну людину» [12, Т. 4, с. 588].

2. ЛСПГ «Назви людей за професією, характером діяльності та інтересами» репрезентована такими лексемами, як-от: ***філоложка, барига, воділа, ментасик*** тощо. Наприклад: *На днях був у знайомій аспірантки-**філоложки** (в нас із нею жодних пантів, лише патякаємо про психоаналіз та іншу пургу) і важився на кімнатній вазі: ступив на неї босими ногами, показало 71,5 кг* (ПБ); *На чолі банди стояв **воділа** Олешик, який підняв непідйомну ношу – доїхати в Берлін на санітарній машині з однієї простої причини – знайти і акуратно вивезти з території Німеччини звалище автомобілів* (ЯПіБ); *Ясна річ, це не в тернопольських кабаках зависати і спускати на щедрі поляни бабло, відібране в місцевих **бариг*** (ПБ), де *барига* – «торговець» [11, с. 55]; *Блідий і нажаханий **начкар** на ватяних ногах вилетів з караулки і остовнів, побачивши перед собою нашого супермена у войовничому запалі* (ЯМВП), де *начкар* – «начальник караулу».

У контексті *Після того, як ми зустрічалися з сімома друзями в пабі, і я відвозила їх до метро в одній машині без довіреності й техпаспорта, причому найкомпактніший із них їхав у багажнику, **менти** на дорозі перестали бути антропоморфними страшидами* (ПП) репрезентовано соціальний діалектизм *мент* – «міліціонер»

[13, с. 173]. Єдиного погляду серед науковців щодо його походження немає. Так, М. Грачов, В. Мокієнко припускають, що слово *мент* походить від польського арготизму *ment* – «солдат, поліцейський, поліція, поліцейський відділок, охоронник у тюрмі, донощик» [9, с. 123–124]. Іншої думки дотримуються О. Єрмакова, О. Земська, Р. Розіна, які вважають, що аналізоване слово утворилося шляхом усічення слова *полісмен* з додаванням *т* (*мен + т ← полісмен*).

У художньому мовленні широко представлені лексичні одиниці, які пов'язані з професійною діяльністю військовослужбовців, а саме: *дід*, *дембель*, *дух*, *начкар*, *салабон*, *череп* тощо. Наприклад: *То ж далеко не в усьому могли зрівнятися з благодущними і лінивими дідами, чи тим більше з обережними і заклопотаними дембелями* (ЯМВП), де *дід* – «солдат строкової служби, який прослужив від 1,5 до 2 років» [13, с. 99]. Більшість лексикографічних праць подають таке його витлумачення: *дід* – «батько матері або батька; стара людина; жебрак», і наголошують на слов'янському походженні слова, яке виникло в дитячій мові [6, Т. 2, с. 86]. До українського воєнного жаргону слово *дід* перейшло з російського. Лексема *дембель* функціонує зі значенням – «демобілізований солдат» [13, с. 96], очевидно, через посередництво російської запозичена з французької *demobilisation* – «демобілізація», що походить від дієслова *demobiliser*, утвореного за допомогою заперечного префікса *de-* від *mobiliser* – «мобілізувати, приводити в рух», пов'язаного з прикметником *mobile* «рухливий, пересувний», який має латинське походження [6, Т. 2, с. 31]. Інше тлумачення знаходимо в Д. Балдаєва, В. Белко, І. Ісупова, які пов'язують слово *дембель* з кримінальним світом, витлумачуючи його як «звільнення із місць ув'язнення» [10, с. 66].

В іншому контексті *Але хто, ні, не так – але що я для неї? Голий череп, салабон, виродок, дух? Я – почвара, я – чума, я – згусток апатії й заціпенілості* (ЯМВП) представлено кілька соціальних діалектизмів, «народжених» у середовищі військовослужбовців (пор.: *череп* – «солдат, наступний в ієрархії після *дідиві*» [11, с. 325]; *салабон* – «новобранець-військовослужбовець» [11, с. 269]; *дух* – «солдат до присяги» [11, с. 120]). *Духом* називають особу, що є чи не останньою при «*дідівщині*» – «нестатутні стосунки в армії, спрямовані на приниження солдат і підпорядкування *дідам* [13, с. 99]. У російському арго зафіксовано й інше значення: *дух* – «наглядач» [10, с. 73]. Уважаємо, що семантика соціолектизму *дух* пов'язана з філософським

розумінням слова, проте головною семою тут виступає «нематеріальне начало», тобто *дух* – асоціюється з кимось, хто немає досвіду, права голосу, бо *солдати-духи*, здебільшого потерпають від знущань.

До цієї підгрупи зараховуємо лексеми, які характеризують особу за належністю до тієї чи тієї субкультури, тобто культури «якого-небудь соціального середовища в історично певний час; система переконань, цінностей і норм, що їх розділяє й активно використовує явна меншість людей в межах певної культури» [2, с. 1409]. Переважно представники соціальних культур прагнуть до яскравого самовираження, виокремлення себе із суспільства. Одним із проявів індивідуальності є використання соціальних діалектизмів. Наприклад: *Особливу втіху приносило вилловлювати тих, кого тепер називають «денді», а в наші радянські часи звали «піджонами» й «хіпарями»* (ПБ), де *хіпар* – «член хіп-системи» [13, с. 283]; *Але це не пов'язано із субкультурою: ні з металістами, ні з блекерами, ні з готами* (ТП), де *металіст* – «прихильник важкої музики в стилі heavy metal» [11, с. 193], *блекер* – «представник антирелігійної течії в середовищі неформальної молоді». Очевидно, лексема *блекер* запозичена з англійської *black* – «чорний». Через зовнішній вигляд *блекерів* часто плутають з *готами*, чи *сатаністами*, проте знавці неформальних організацій стверджують, що у *блекерів* немає ні романтики *готів*, ні обрядовості *сатаністів* [7]. У другому контексті лексема *готи* називає представників субкультури, «що зародилася в кінці 70-х рр. ХХ ст. у Великобританії на базі панк-руху» (пор.: англ. *goths*, від англ. *gothic* у значенні *варварський, грубий*) [3].

3. ЛСПГ «Назви людей за соціальним станом і статусом»: *Ми ж не мажори!* (Намір); *Неприємність зустрічі з місцевим крутеликом, який минулого разу мене вдарив, відразу пригнічує, і я непокоюся* (ПБ); *Віка-екса (фак, постійно забуваю її ім'я чомусь – ніби ж і не Наташа вона, а я схилиюся до евфемізмів) поводитья так, як годиться поводитися красивій дівушці* (ПП); *Що коли я буду гарною дівчиною і перестану бути розумнішою за чоловіків, на мені жениться який-небудь бізнюк, купить «Вольво» і мене на ньому кататиме* (ЗМ), *бізнюк* – «бізнесмен» [13, с. 47].

До цієї групи зараховуємо соціальні діалектизми, які називають здебільшого людей з аморальною, антисуспільною поведінкою. Наприклад: *Сергій робив його три місяці, виточував на всіляких станках, шліфував, у знайомих зеків, які працюють у Тернополі на*

Комбайновому заводі, замовляв необхідні деталі для механізму викиду леца (ПБ); Звичайно, за таких обставин найлегше було б всю цю біду перевести на гнілі тьорки, але тьорки не пройдуть, бо я говорю українською, як і всі **гопи, наріки, бандюки** і пацани в Тернополі... а цього просто не зрозуміли б: тут усе це труть по-російськи (ПБ) (пор.: **гон** – «вуличний злодюжка» [11, с. 99], **нарік** – «наркоман» [11, с. 208], **бандюк** – «бандит» [11, с. 54]); Я штовхнула двері, за якими щойно зникли двоє **героїників**, і піднялася сходами до вбиральні (НПЧ) (пор.: **героїник** – «людина, яка вживає наркотик героїн»).

4. ЛСПГ «Назви людини за місцем проживання, національністю чи етнічною належністю». Наприклад: **Рашиени** вже починають паііти від ледь не сексуального задоволення (ПП) (пор.: **рашен** – «росіянин» (від англ. *russian* – «російський» [1, с. 323]); Пахав, як **ніггер**, і це допомагало не думати про безвісну Гоцу Дралу, художницю-абстракціоністку з Канади, яку я, судячи з усього, більше ніколи не побачу (Намір) (пор.: **ніггер** – «негр» [13, с. 190]); Назад в Бундес мене б не пустили, бо віза була закрита, а вперед мене не пускав гад-**пшек** і не хотів взамін нічого (ЯПіБ) (пор.: **пшек** – «поляк»; засвідчує характерні особливості фонетики польської мови [13, с. 225]).

У контексті *Карий, ану покажи, що Слобідська Україна може!* – східняк був популярний, дарма що всякчас підкреслював свою нетутешність, ба й певну зверхність над ними, галичанами, яких звав, усіх на гурт, **галичменами**... (МПС) проілюстрований соціальний діалектизм **галичмен** – «галичанин» – утворений за допомогою складання частини слів, а саме: **галичмен** ← *галич* (усічення від *галичанин*) + *мен* (від англ. *man* «чоловік»).

Іноді лексема не містить безпосередньої вказівки на національність, територіальну, етнічну належність, але внутрішня мотивація дозволяє зараховувати відповідні соціальні діалектизми до цієї підгрупи. Наприклад, слово **фашик**: В голові офіційної делегації з німецького боку стояв Карстен – **фашик** в галіфе, офіцерських чоботах, з рижим хайром, який сягав йому нижче копчика, і виразом обличчя хворого, якому роблять паректальний масаж (ЯПіБ), де **фашик** ← **фашист** – «німець» [11, с. 304]. Очевидно, **фашист** у свідомості соціальних угруповань викликає певні асоціації, пов'язані з ідеологією, яку пропагували представники арійської нації, німці.

5. ЛСПГ «Назви людини на позначення осіб за політичною діяльністю або поглядами»: Чи, можливо, хай прикинеться мажором і

комсюком, громадянськи активним і вічно моложавим, з волоссям на проділ і збитою набакир краваткою, хай засліпить усіх своїм провінційним лоском (ДО), де *комсюк* – «комсомолец» [13, с. 146]; *До смішного нагадує похваляння колишніх «виїзних» совків перед задро пригніченою аудиторією свідомих того, що самим їм повік-віку «туди» не вирватись* (МПС), де *совок* – «радянська людина, духовно скалічена тоталітарною системою» [2, с. 1353] (пор.: лексема *совок* співвідносна зі словосполученням російської мови – *советский человек*; використовується для характеристики «людини з певними психологічними та суспільними установками, яка оцінює інших людей, явища та навколишній світ, керуючись незмінною системою міфів, породжених Радянським Союзом» [3]).

6. ЛСПГ «Назви людини за інтелектуальними здібностями»: *Запасних варіантів не буває, – він насуплює брови, як старий, задріпаний гуру, – є лише один шлях – той, який ми проходимо і про який нічого не знаємо* (ПБ), де *гуру* – «знавець» [11, с. 102] (пор.: *гуру* походить із санскриту, де *guru* – «духовний наставник, учитель» [15, с. 195]). Сюди належить і низка інших, переважно негативнооцінних, лексем, проілюстрованих, зокрема, у контекстах: *Його шарм добродушного даунітоса гіпнотизує Віку* (ТП), де *даунітос*, або *дауніто*, – «дурень» [11, с. 106] (пор.: *даун* – «людина, хвора на одну з форм олігофренії» [2, с. 274]); *Нам вдається дотягнути дурбеліка в парашу* (ПБ), де *дурбелік* – «дурень, дебіл» [11, с. 119]; *Сергій, він ще сказав тоді, що це для захисту, дорогий, чуже місто, всілякі дибілоїди, сам розумієш* (ПБ), де *дибілоїд* ← *дебіл* – «той, хто має уроджену психічну ваду, розумову відсталість у легкій формі; недоумкуватий» [2, с. 278].

7. ЛСПГ «Назви людини за моральними якостями»: *Крім того, я, як уже загадувалося, жлобиха, і мені приємно зекономити трохи грошей* (ЗМ), де *жлобиха* ← *жлоб* – «скупа людина» [11, с. 125] (пор.: *жлоб* – «некультурна, груба і невихована людину»). Негативними конотаціями характеризуються й соціальні діалектизми на зразок *відморозок*, *вилупок* і т. ін.: *Я не можу повірити, що мене так випадково й просто знайшли; його ж відморозки як дізнаються – відразу приїдуть* (ПБ), *відморозок* – «аморальна людина» [11, с. 82]; *Чому Дека не розуміє, що таких вилупків, як Валера, гнила карма і що їм протягом їхнього гівняного життя треба більше страждати?* (ПБ) (пор.: *вилупок* – «про людину з негативними рисами» [2, с. 140]).

8. ЛСПГ «Назви людини за зовнішніми особливостями»: *Гоблін виявився не тільки рудим і волохатим, але й, наче дівич, сором'язливим, тому щоразу то опускав, то відводив погляд, аж поки так само не вдався до якоїсь книжки з малюнками, внаслідок чого Коля збайдужіла і тепер позіхає* (ДО), де *гоблін* – «потвора» [11, с. 98]; *То був вгодований бичок із широким лицем та русявим волоссям, котре постійно лізло йому в очі* (ТП), де *бичок* – «фізично сильний чоловік» [13, с. 46] (пор.: *бичок* – «йолоп, пришелепуватий здоровань» [11, с. 59]).

Отже, у сучасному художньому мовленні досить активно функціонує лексика, що має кваліфікацію соціальних діалектизмів і використовується для найменування людини. У межах ЛСГ «Назви людей» на основі різних семантичних характеристик ми виокремили вісім лексико-семантичних підгруп, кожна з яких має свої структурно-семантичні та функціонально-стилістичні особливості. Здебільшого це лексеми з негативною оцінкою значення, що використовуються для характеристики тих чи тих негативних людських якостей. Перспективу дослідження вбачаємо в подальшій систематизації соціальних діалектизмів за відповідними лексико-семантичними групами.

Література

1. Большой современный англо-русский русско-английский словарь : 170000 слов и выражений современного английского языка / [сост. Т. А. Сиротина]. – Донецк : БАО, 2005. – 688 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. – Ірпінь : Перун, 2002. – 1440 с.
3. Википедія : вільна енциклопедія [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
4. Дьячок М. Т. Пацан : слово и понятие [Электронный ресурс] / М. Т. Дьячок // Политическая лингвистика. – Вып. 2 (22). – Екатеринбург, 2007. – С. 110–116. – Режим доступу : <http://www.philology.ru/linguistics2/dyachok-07.htm>.
5. Дьячок М. Т. Русские арготические этимологии [Электронный ресурс] / Дьячок М. Т., Шаповал В. В. // Русская лексика в историческом развитии. – Новосибирск, 1988. – С. 52 – 60. – Режим доступу : <http://www.philology.ru/linguistics2/dyachok-shapoval-88.htm>.
6. Етимологічний словник української мови : у 7-и томах. – Т. 1 / О. М. Мельничук (гол. ред.). – К. : Наукова думка, 1982. – 631 с.
Т. 2 / О. М. Мельничук (гол. ред.). – К. : Наукова думка, 1985. – 570 с.
Т. 3 / О. М. Мельничук (гол. ред.). – К. : Наукова думка, 1989. – 549 с.
7. Иваницкий С. Философ-неформал на Контрактной [Электронный ресурс] / Сергей Иваницкий // Газета по-киевски. – 26.06.2007. – Режим доступу : <http://arhiv.orthodoxy.org.ua/ru/node/8937>.
8. Историко-этимологический словарь воровского жаргона / [сост. М. А. Грачев,

В. М. Мокиєнко]. – СПб. : Фолио-пресс, 2000. – С. 123–124.

9. Маслова В. А. Лингвокультурологія: [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / В. А. Маслова. – М.: Академия, 2001. – 208 с. – С. 8. – Режим доступа : <http://socioinics.kiev.ua>.

10. Словарь тюремно-лагерно-блатного жаргона (речевой и графический портрет советской тюрьмы) / [авторы-составители Д. С. Балдаев, В. К. Белко, И. М. Исупов]. – М. : Край Москвы, 1992. – 526 с.

11. Словник сучасного українського сленгу / [упоряд. Т. М. Кондратюк]. – Х. : Фоліо, 2006. – 350 с.

12. Словник української мови : у 11-и томах / [ред. колег. І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980.

13. Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови: містить понад 3200 слів і 650 стійких словосполучень / [уклад. Л. Ставицька]. – К. : Критика, 2003. – 336 с.

14. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания : [учеб. пособие для студ. филол. специальностей пед. ин-тов]. – М. : Просвещение, 1975. – 271 с.

15. Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тис. слів і словосполучень / [уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.

16. Толковый словарь русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vedu.ru/ExpDic/35111>.

Джерела фактичного матеріалу

ДО – Андрухович Ю. Дванадцять обручів : [роман] / Юрій Андрухович. – Київ : Критика, 2007. – 274 с.

ЯМВП – Андрухович Ю. Як ми вбили Пятраса // Трициліндровий двигун любові [оповідання] / [Ю. Андрухович, Л. Дереш, С. Жадан]. Харків : Фоліо, 2012. – 219 с.

НАМІР – Дереш Л. Намір: [роман] / Любо Дереш. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2008. – 269 с.

ПЯ – Дереш Л. Поклоніння ящірці : [роман] / Любо Дереш. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2006. – 176 с.

ТП – Дереш Л. Трохи п'янки, або На краю світу : [роман] / Любо Дереш. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2007. – 288 с.

ПБ – Дністровий А. Патетичний блуд : [роман] / Анатолій Дністровий. – Харків : Фоліо, 2005. – 287 с.

МПС – Забужко О. Музей покинутих секретів [роман] / Оксана Забужко. – К. : Факт, 2009. – 832 с.

ПП – Карпа І. Перламутрове порно (Супермаркет самотності) : [роман] / Ірена Карпа. – К. : ПП Дуліби, 2005. – 216 с. – Серія «text-драйв».

ЗМ – Пиркало С. Зелена Маргарита : [молодіжний роман] / Світлана Пиркало. – К. : Джерела М, 2000. – 288 с.

НПЧ – Пиркало С. Не думай про червоне : [роман не для молодшого шкільного віку] / Світлана Пиркало. – К. : Факт, 2004. – 360 с.

МГ – Місто, в якому не ходять гроші – Скрябін К. Я, «Победа» і Берлін : [повість] / Кузьма Скрябін. – Харків : Фоліо, 2008. – 223 с.

ЯПіБ – Скрябін К. Я, «Победа» і Берлін : [повість] / Кузьма Скрябін. – Харків : Фоліо, 2008. – 223 с.

Стаття надійшла до редакції 26.09.2012 р.

УДК 811.161.2'373.7

Г. Г. Демиденко

ДО ПРОБЛЕМИ СИСТЕМНИХ ЯВИЩ У СФЕРІ ФРАЗЕОЛОГІЇ: ВАРІАТИВНІСТЬ ПАРАЛІНГВАЛЬНИХ СТАЛИХ ВИРАЗІВ

Демиденко Г. Г. До проблеми системних явищ у сфері фразеології: варіативність паралінгвальних сталих виразів.

У статті розглянуто особливості варіювання паралінгвальних фразем української мови; проаналізовано лексичні, морфологічні, комбіновані зміни у структурі стійких зворотів; звернено увагу на вплив варійованих компонентів у формуванні внутрішнього образу сталого словосполучення.

Ключові слова: паралінгвальний фразеологізм, варіативність, лексичні варіації, морфологічні варіації, комбіновані варіації .

Демиденко А. Г. К проблеме системных явлений в сфере фразеологии: вариантность паралингвистических устойчивых выражений.

В статье рассматриваются особенности вариативности паралингвистических фразем украинского языка; проанализированы лексические, морфологические, комбинированные изменения в структуре устойчивых оборотов; обращается внимание на влияние вариативных компонентов на формирование внутреннего образа устойчивого словосочетания.

Ключевые слова: паралингвистический фразеологизм, вариативность, лексические вариации, морфологические вариации, комбинированные вариации.

Demydenko H. H. On a problem of system phenomena in the field of phraseology: the variety of paralinguistic set expressions.

The article deals with the peculiarities of paralinguistic phrasemes of the Ukrainian language; the author analyses lexical, grammatical and combined changes in a structure of set phrases and examines the influence of variant components on the interior formation of a set expression.

Key words: paralinguistic phraseologism, variety, lexical variations, grammatical variations, combined variations.

Однією із найпоказовіших особливостей фразеологізмів як «складної мовної організації» [7, с. 78] є породження численних і різноманітних фразеологічних варіантів. Це питання не нове для лінгвістики, досліджене на різних мовних рівнях, усе ж залишається дискусійним та актуальним.

Позиції науковців різняться радикальними запереченнями чи визнанням з певними зауваженнями явища фразеологічної варіативності. Так, скажімо, М. Копиленко, З. Попова вважають, що тотожність сталих зворотів зберігається лише при граматичних

варіаціях, а заміна лексичного компонента зумовлює появу нової фразеологічної одиниці (ФО) [8, с. 33]. Натомість О. Бабкін узагалі не виокремлює фразеологізми-варіанти, вважаючи їх синонімічними стійкими виразами [3, с. 84–85]. Однак більшість учених не заперечує факт існування фразеологічних варіантів (Л. Авксентьєв, М. Алефіренко, В. Жуков, Л. Скрипник, В. Ужченко та ін.). Під фразеологічними варіантами будемо розуміти «утверджені традицією різновиди ФО, які мають те саме значення (для образних – внутрішній образ), але різняться між собою одним чи кількома (іноді всіма) компонентами лексичного складу або певними елементами граматичної структури» [9, с. 122]. Іншими словами, це такі сталі лінгвоодиниці, для яких характерними є відносна тотожність значення та етимологічного образу, а також відмінність окремих компонентів плану вираження, що визначає й експресивно-стилістичну своєрідність.

На сьогодні не зафіксовано жодної загальноприйнятої класифікації варіантів фразем. Російська лінгвістична думка традиційно визначає фонетичні, морфологічні, видові, конструктивні, словотвірні, лексичні варіації стійких висловів (В. Жуков) [6, с. 180]; у російськомовних працях М. Алефіренка зазначені варіації: лексичні, морфологічні, словотвірні, квантитативні, видові, змішаного типу [2, с. 73–74]; в українських фразеологічних студіях щонайперше звертаємо увагу на розрізнення лексичних, морфологічних, синтаксичних (Л. Авксентьєв) [1, с. 84]; дещо видозмінена типологія у Л. Скрипник, а саме: лексичні, граматичні, комбіновані зміни структури ФО [9, с. 122–123], у найсучаснішому посібнику з фразеології української мови запропоновано лексичну та формальна варіативність (В. Ужченко, Д. Ужченко) [11, с. 106–113].

Попри те, що невідкладним завданнями заявленої наукової розвідки не є обґрунтування єдино можливого підходу до визначення типів варіативності сталих зворотів або ж активне залучення до дискусій у зв'язку з цим, варто керуватися результатами проаналізованого мовного матеріалу. Дослідження корпусу паралінгвальних ФО (ПФО) в аспекті їх варіювання дозволяє виокремити лексичні, морфологічні та комбіновані зміни у структурі таких висловів.

Мета статті полягає в тому, аби з'ясувати варіативні можливості ПФО, звертаючи увагу на характер впливу окремих

компонентів на внутрішній образ фраземи та враховуючи додаткове семантичне навантаження паралінгвальних сталих висловів невербальним компонентом.

Варіювання, як відомо, передбачає синонімічні заміни одного компонента іншим, або ж таким, що не спотворює й не модифікує внутрішню форму сталого звороту.

Найпоширенішим типом варіативності у сфері ПФО української мови є *лексичне варіювання*, до якого належать зумовлені світобаченням носіїв мови лексичні заміни з широким діапазоном варіацій, а саме: варіативність синонімічних замін у компонентному складі різних лексико-граматичних груп (іменників, дієслів, прикметників, прислівників).

Широко представлене у фразеологічному фонді мови варіювання іменникових компонентів. Цілком логічними та зрозумілими є паралельне функціонування паралінгвальних сталих висловів, де варіації утворені внаслідок заміни, що відбувається в межах лексем одного синонімічного ряду. Наприклад: *кидати оком (очима, погляд, зір)* [10, с. 292]; *кров заливає обличчя (лице)* [10, с. 315]; *пасти очима (оком, зором, поглядом)* [10, с. 486]; *носити маску (личину)* [10, с. 439]; *кривити рот (губи, уста)* [10, с. 313]; *показати дулю (фігу)* [10, с. 532]; *ходити навичем (гоголем)* [10, с. 749]; *брати зброю (меч) в руки* [10, с. 40]; *міряти очима (оком, поглядом)* [10, с. 394] тощо.

Окремі варіанти постають унаслідок метонімічних взаємозамін, як-от: *хоч лобом (головою) бийся* [10, с. 27]; *повернутися спиною (спинами, плечима)* [с. 524]; *чухати потилицю (голову, чуба, цуприну)* [10, с. 773]; *дерти носа (голову) [вгору]* [10, с. 194]; *показувати спину (потилицю)* [10, с. 534]. Подібні прийоми образно-асоціативного мислення зафіксовані такими виразами з варіюванням більше ніж одного компонента, наприклад: *гріти [ломакою, києм] спину (плечі, ребра)* [10, с. 171], *підпирати [спиною (плечима)] стіни (стовпи, одвірок)* [10, с. 513], де уподібнюються різні тілесні зони спина–плечі–ребра. Зауважимо, що нарізнооформленість наведених лінгвоодиниць зі збереженням семантичної цілісності вмотивована й наявністю / відсутністю факультативних членів і пов'язана з редуцією або нарошенням образу, що лежить в основі стійких словосполучень.

Прикметною рисою варіацій ПФО постає заміна складників на позначення різних частин людського тіла, зазвичай відмінних у функціональному призначенні: *і вусом (бровою) не вести* [10, с. 60];

намити шию (голову, в'язи) [10, с. 422].

Схожі контекстуальні синоніми фіксуємо в оболонці фразеологізмів, позбавлених слів-соматизмів, наприклад: *наливатися жаром* (*фарбою*) [10, с.422]; *показувати поріг* (*дорогу*, *одвірок*, *одвірка*, *шлях*) [10, с. 534]; *як з воску* (*із гіпсу*) *виліплений* [10, с. 76]. Наведені ілюстрації підтверджують, що стабільність образного уявлення не порушена, а внутрішня форма сталих зворотів набуває різноманітних відтінків у тлумаченні. Так, скажімо, заміні компонентів у виразі *показувати поріг* (*дорогу*, *одвірок*, *одвірка*, *шлях*) – «виганяти когонебудь // відмовляти когонебудь у чомусь» [10, с. 534] сприяє узагальненій, специфічній характер етноніма *поріг* – «це границя хати, за якою був уже чужий світ чужий бог (звідси переосмислення порога як початку чого-небудь або крайньої межі чогось)» [5, с. 470]. Оптимальне збереження семантики забезпечує лексема *одвірок* – «1) боковий або верхній брус рами дверей; 2) рама дверей // частина стіни навколо цієї рами» [4, с. 827], однак інші заміни іменниками *дорога*, *шлях* дещо змінюють характер образного представлення. Це зайвий раз свідчить про певну розмитість меж варіативності фразеологізмів та їх синонімічності.

Істотно розширює розуміння варіанта у складі ПФО наявність системно невпорядкованих з погляду лексичної системи замін. Наприклад: *братися за барки* (*за чуби*) [10, с. 45]; у виразі *пускати бісики* (*гедзики*) [*очима* (*оком*)] – «кокетувати, загравати з ким-небудь // привертаючи до себе увагу, поглядати на когось» [10, с. 584], де *гедзик* ← гедзь «велика муха, що живиться кров'ю тварин і соком рослин» [10, с. 269]. Очевидно, заміна *бісики* – *гедзики* викликана лише єдністю етимологічного образу, змотивованого відповідною ситуацією зорової взаємодії, а проілюстроване лексичне наповнення сталого виразу надає його внутрішній формі відтінку агресивності, тиску, жаги до панування над співрозмовником.

Типовими для паралінгвальних зворотів є випадки стилістичного маркування заміних компонентів. Проаналізований матеріал засвідчує наявність у семантиці сталих висловів згрубілого, фамільярного відтінку, як-от: *дерти рота* (*пельку*) [10, с. 195]; *дути губу* (*морду*) [10, с. 223]; *плювати в обличчя* (*в лице*, *в пику*) [10, с. 521]; *робити с губи* (*з писка*) *халяву* [10, с. 601]; *роззявляти пащеку* (*пельку*) [10, с. 609].

Дещо менша група ПФО з варіаціями дієслівних компонентів, наприклад: *валитися* (*летіти*, *падати*) *з рук* [10, с. 50]; *держати* (*гнути*)

фасон [10, с. 191]; *зайтися (залитися) рум'янцем* [10, с. 243]; *кліпати (блимати) очима* [10, с. 301]; *високо нести (тримати) голову* [10, с. 433].

Невербальні знаки комунікації, репрезентовані в семантиці ПФО, передбачають номінацію дії, а, отже, й посилене різноманіття дієслівних елементів. Варіативність лексем на позначення рухів тіла, мімічної, зорової активності й т. ін. забезпечує найточніші ілюстрації внутрішнього стану мовців, особливостей їх комунікативної поведінки, які відображені семантикою сталих зворотів. За нашими спостереженнями значна кількість паралінгвальних сталих виразів, що вказують на зоровий контакт спілкувальників, відзначається стабільністю варіативної складової й утворена за такою структурно-семантичною моделлю: «очі + рух (дія, жест) = інформативно-емоційна зорова взаємодія». Наприклад: *очі блукають (лізуть, лаять)* [10, с. 475]; *впинати (вп'ялювати) очі* [10, с. 127]; *очі горять (палають)* [10, с. 476]; *очі припали (прикинули)* [10, с. 477].

Зміни компонентного складу сталих зворотів є засобом експресивного виділення їх образної складової, яка є найважливішою частиною плану змісту ПФО і ґрунтується на певних знаннях мовця. Використання варіативної парадигми призводить до ускладнення внутрішньої форми, тому аналізовані паралінгвальні ФО створюють, на нашу думку, переважно розгорнуті фразеологічні образи. Наприклад: *бісики грають (стрибають, іскряться) в очах* [10, с. 33]; *бруднити (наскудити, каляти) руки* [10, с. 46]; *вивести (витягти) на своїх плечах* [10, с. 64]; *[аж] іскри з очей сиплються (летять, скачуть)* [10, с. 276], де в наведених виразах дієслово-дублікат емоційно забарвлене, має стилістичні відтінки, вказує на більшу інтенсивність дії.

Подібних модифікацій фразеологічному образу надають виразам стилістично марковані дієслова, як-от: *совати (тикати, пхати) [свого] носа* [10, с. 675]; *нам'яти (накрутити, наскубти) вуха* [10, с. 423]; *надувати (надимати) губи* [10, с. 418]; *скривити (склеїти, зробити) кислу міну* [10, с. 659].

Значно меншу частотність виявляють ПФО з варіаціями прикметників: *бити [низькі (глибокі)] поклони* [10, с. 29]; *не своїм (нелюдським, несамовитим) голосом* [10, с.]; *на весь (повен, повний) зріст* [10, с. 273]; *лихим (злим) оком* [10, с. 466] та прислівників: *дивитися косо (криво, боком)* [10, с. 197]; *дивитися згори (зверху) вниз (висока, зверху)* [10, с. 198]; *поглядати скоса (зизом, скрива)* [10, с. 527].

Морфологічні зміни словоформ компонентів ПФО залежать, з

одного боку, від лексико-граматичних властивостей фразеологізмів, ступеня їх семантичної спаяності, а з іншого, – від структурного типу мови. Кількість морфологічних варіантів паралінгвальних сталих зворотів не дуже велика (%), що свідчить про стійкість граматичних форм досліджуваних одиниць:

1) варіації іменникових форм (різносудіжні утворення): *не гладити по голівці (по голові)* [10, с. 148]; *дерти горло (горлянку)* [10, с. 194]; *ковтати слину (слинку)* [10, с. 302] та ін.;

2) варіації прийменників: *брати в руки (до рук)*; *братися фертом в (понад) боки* [10, с. 45] тощо;

3) варіації форм відмінків іменних ПФО: *викидати колінця (колінце, коліно, коліна)* [10, с. 72];

4) варіації іменників у кількісному вираженні: *вуха (вухо) насторожі* [10, с. 140]; *гострий на око (на очі)* [10, с. 163];

Як свідчить спостереження над мовним матеріалом, більшість досліджуваних сталих виразів має варіативну складову через паралельне використання доконаного й недоконаного виду дієслова *брати / взяти, братися / взятися, вбивати / вбити, вести / вивести, вивертати / вивернути* тощо, наприклад: *бити / вдарити по руках* [10, с. 28]; *втупити / втуплювати очі (зір, погляд)* [10, с. 138]; *затикати / заткнути вуха [ватою]* [10, с. 252] та ін.

Морфологічні зміни сприяють підвищенню або зниженню інтенсивності вираження емоцій і відповідають морфологічним засобам утворення емотивності. Варто зауважити, що синтаксичні варіації, які передбачають зміни порядку розташування компонентів у стійкому висловлюванні, властиві для паралінгвальної фразеології лише в живому мовленні, під час демонстрації автором певних аспектів поведінки персонажів, для зображення внутрішніх переживань, наприклад: *Не до смаку це припало Мамаєві. Бачу, зизом поглядає на самого князя* (О. Ільченко), де *поглядати скося* (зизом, скрива) – «ставитися недобррозичливо або з підозрою до кого-небудь, виявляти своє незадоволення кимось» [10, с. 527].

Комбінована (лексико-морфологічна) варіативність поєднує в собі лексичну та морфологічну і є значною за обсягом та компонентним складом.

Нерідко спостерігаємо змішаний тип варіювання «дієслівний синонімічний ряд + багаточленний / кількісно більший іменний синонімічний ряд». Наприклад: *вернути (відвертати) ніс (носа,*

фізіономію, рило, пику) [10, с. 56]; *вивертати* (вивернути) *нутроці* (нутро, кишки) [10, с. 64]; *втвовкти* (втвовкмачити) *в голову* (в довбешику, в макітру) [10, с. 139]. Стилiстична видозміна веде до розрiзнення у процесi комунiкацiї, указуючи на характер узаємодiї, ставлення мовцiв один до одного, не вносячи у значення ФО загалом нiяких семантичних вiдтiнкiв.

Подiбнi трансформацiї вiдбуваються й у межах граматичної формули «багаточленний / кiлькiсно бiльший дiєслiвний синонiмiчний ряд + iменний синонiмiчний ряд»: *витрiщити* (*вивалити, вирячити, вилупити*) *очi* (*баньки*) [10, с. 90]; *їсти* (*поїдати, жерти, пожирати*) *очима* (*оком*) [10, с. 282]; *витися* (*звиватися, крутитися*) *в'юном* (*лисом*) [10, с. 88]; *вiшати* (*хнюпити, опускати*) *носа* (*нiс*) [10, с. 114]. Як демонструють приклади, градацiя дiєслiвних значень, як-от *їсти–жерти–пожирати*, не тiльки сприяє образностi та яскравостi ПФО, але й створює емоцiйний вплив на реципiєнта. Наприклад: пор. *Комiсар не зводив з Уляни водяних очей, Грабовський шепотiв на вухо йому переклад i так само жер її очима* (О. Довженко) i *Парубки мовчки одiйшли, стали один проти одного, схрестили похмури погляди. – Кажи, що маєш, – Дзвонар їсть очима Щербину i мимоволi стискає кулаки* (М. Стельмах). У першому текстовому фрагментi стiйкий вислiв означає «дуже уважно, з великим iнтересом, вiдданiстю розглядати кого-, що-небудь, стежити за ким-небудь» [10, с. 282] на що попередньо вказує характеристика погляду iншого персонажа «водяні очі», тобто йдеться передовсiм про прискiпливе спостереження над кимось. Друга iлюстрацiя вказує на силу переживань одного з учасникiв узаємодiї, а саме *їсти очима* – «невiдривно, пильно дивитися на кого-небудь, виявляючи при цьому певнi почуття (любовi, неприязнi, ненавистi i т. iн.)» [10, с. 282]; цей невербальний зоровий вияв посилено iншими рухами «стискає кулаки», що безпосередньо свiдчить про негативнi емоцiйнi реакцiї особи, здебiльшого неприязнь, ненависть.

Помiтними з позицiї стилiстичного звучання та рiзноплановостi є варiацiї з порiвняно однаковою кiлькiстю елементiв: *затуляти* (*закривати, замикати, затикати*) *рот* (*рота, уста, пельку*) [10, с. 253]; *вибивати* (*бити*) *дрижаки* (*дрiб*) [10, с. 61]; *висолопивши* (*виваливши*) *язик* (*язика*) [10, с. 86]; *нам'яти* (*наклепати*) *шию* (*потилицю*) [10, с. 423]; *лице* (*обличчя*) *горить* (*[аж] пашисть*) [10, с. 339]. Подекуди фiксуємо й ПФО зi змiнами кожної складової, зокрема й у межах факультативних членiв: *вiддавати* (*скласти*

[земний (низький, поясний)] поклін (уклін) [10, с. 99]; подавати (давати, простягати) [братню, помічну] руку [допомоги] [10, с. 528]; волос (волося) дибом (дубом, дуба) стає / став (стало) [10, с. 123]; рвати (дерти, скубти) на собі (на голові) волосся (чуба) [10, с. 594].

Отже, варіантність – це здатність реалізації фразеологізму в різних формах, об'єднаних в єдине ціле завдяки інваріантним властивостям. Аналіз варіювання у сфері досліджуваних мовних одиниць уможливило виокремлення таких типів варіацій: лексичні, граматичні та комбіновані, яким властивий широкий діапазон синонімічних заміни певних компонентів ПФО: іменниками, прикметниками, дієсловами; варіації іменникових форм, передусім, спричинені словотвірними модифікаціями, змінами одиничності / множинності; редукція компонентів (іменників, прикметників); поєднання лексичної та граматичної варіативності тощо.

Отож питання про фразеологічні варіації не втрачають значущості у сучасних фразеологічних студіях, адже їх розв'язання дозволяє сягнути семантичних особливостей сталих виразів, подекуди виявити глибину семантичних зв'язків компонентів з подібними вільно вживаними словами. Завдяки цьому виникає можливість визначити нерівномірність деактуалізації компонентів та з'ясувати ступінь участі варіюваних елементів у формуванні внутрішнього образу ФО. Перспективність подальших розвідок з окресленої проблеми вбачаємо у висвітленні специфіки синонімії паралінгвальних фразем, зокрема й задля уточнення меж фразеологічними синонімами та фразеологічними варіантами.

Література

1. Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова : Фразеологія [навч. посіб. для філол. фак. ун-тів] / Леонід Григорович Авксентьев. – Харків : Вища школа, 1988. – 134 с.
2. Алефиренко Н. Ф. Фразеологія і пареміологія : [учеб. пособие для бакалавр. уровня филол. образования] / Н. Ф. Алефиренко, Н. Н. Семенов. – М. : Флинта, 2009. – 344 с.
3. Бабкин А. М. Русская фразеология : ее развитие и источники / А. М. Бабкин. – М. : Наука, 1970. – 262 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. – Ірпінь : ВТФ Перун, 2007. – 1736 с.
5. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
6. Жуков В. П. Русская фразеология / В. П. Жуков, А. В. Жуков. – М. : Высшая школа, 2006. – 408 с.
7. Зимин В. И. К вопросу о варианности фразеологических единиц / В. И. Зимин //

Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц. – Тула, 1972. – С. 70–83.

8. Копыленко М. М. Очерки по общей фразеологии / М. М. Копыленко, З. Д. Попова. – Воронеж. – 1978. – 142 с.

9. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Лариса Григорівна Скрипник. – К. : Наукова думка, 1973. – 280 с.

10. Словник фразеологізмів української мови [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.

11. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : [навч. посіб.] / В. Ужченко, Д. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.

Стаття надійшла до редакції 28.08.2012 р.

УДК 811.161.2'373.7

К. А. Качайло

ОСОБЛИВОСТІ СЕМАНТИКИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ІЗ КОМПОНЕНТОМ-НАЗВОЮ ЯВИЩА ПРИРОДИ

Качайло К. А. Особливості семантики фразеологізмів із компонентом-назвою явища природи.

У статті розглянуто особливості семантики фразеологізмів із компонентом-назвою явища природи, використаних у перекладах Миколи Лукаша. Описано явище багатозначності, синонімічні та антонімічні відношення досліджуваних фразем, а також фразеологічну варіативність.

Ключові слова: семантика, фразеологізм, синонімія, антонімія, фразеологічна варіативність.

Качайло К. А. Особенности семантики фразеологизмов с компонентом-названием явления природы.

В статье рассмотрены особенности семантики фразеологизмов с компонентом-названием явления природы, использованных в переводах Николая Лукаша. Описано явление многозначности, отношения синонимии и антонимии исследуемых фразем, а также фразеологическая вариативность.

Ключевые слова: семантика, фразеологизм, синонимия, антонимия, фразеологическая вариативность.

Kachaylo K. A. The features of semantics phraseology with the component the name of natural phenomenon.

The features of semantics phraseology with the component- the name of natural phenomenon are used in Mykola Lukash's translations are considered in this article. The phenomenon of polisemanticity, synonymous and antonymous relations of investigated phraseological units and phraseological variation are described.

Key words: semantics, phraseological unit, synonymy, antonymy, phraseological variation.

Фразеологічні одиниці, на думку сучасних мовознавців, увібрали в себе історичні події й соціальне життя, вирізняють найменші порухи нашого серця, розказують про неосяжний світ людських почувань, вражають точністю асоціацій між природою, звичайними життєвими фактами і людською поведінкою, нашими емоціями і вчинками.

Підгрунтя вивчення фразеологічних одиниць було закладене в працях Ф. І. Буслаєва, О. О. Потебні, І. І. Срезневського, О. О. Шахматова. Їх спадщину розвинули В. Л. Архангельський, О. М. Бабкін, О. І. Білодід, В. В. Виноградов, В. П. Жуков, Б. О. Ларін, В. М. Мокієнко, О. І. Молотков, М. М. Шанський та інші вчені.

Деякі теоретичні та практичні аспекти української фразеології були предметом монографічного опису в працях Л. Г. Авксентьєва, М. Ф. Алефіренка, В. С. Калашника, М. П. Коломійця, А. Івченка, В. Н. Телії, Л. Г. Скрипник, В. Д. Ужченка, Л. В. Мельника та інших.

За даними сучасних досліджень, фразеологізми відображають в основному життя людини. Лише незначна кількість виразів характеризує тваринний і рослинний світ, а також деякі явища природи.

Мета статті – вивчити семантичні особливості українських фразеологізмів з компонентом-назвою явища природи, які використані у перекладах Миколи Лукаша.

За даними фактологічного матеріалу, зібраного за словником-довідником, який уклали О. І. Скопненко та Т. В. Цимбалюк [3], у перекладах Миколи Лукаша зафіксовано більше двохсот фразеологізмів, які містять у собі лексеми, що є назвами явищ природи. Статистичні підрахунки показали, що за кількістю на першому місці – фраземи із лексемою *земля* (19 % від усіх проаналізованих мовних одиниць), на другому – із *небо* (17 %), на третьому – з *вода* (14 %). Далі в порядку спадання йдуть фразеологізми з іншими найменуваннями явищ природи: *вітер* (10 %), *хмара* (8,5 %), *грім* (6,5 %), *сонце* (5 %), *вогонь* (5 %), *лід* (3 %), *море* (3 %), *повітря* (2 %), *дощ* (2 %), *мороз* (1 %), *блискавка* (1 %), *блискавиця* (0,5 %), *буря* (0,5 %), *вихор* (0,5 %), *джерело* (0,5 %), *роса* (0,5 %), *туча* (0,5 %).

Фразеологізми із лексемою *земля* передають найрізноманітніші значення: *бути під землею* (171)* «померти»; *земля не хоче носити* (171) «становище у когось безвихідне, скрутне»; *зійти в чужу землю* (171) «піти у краї, далекі від рідної домівки»; *змести із землі* (171) «знищити, ліквідувати щось»; *зрівняти із землею* (171) «зруйнувати повністю, знищити вщент»; *ладний провалитися крізь землю* (171)

«бажання якомога швидше звідкись зникнути»; *лишити землю* (171) «померти»; *міряти землю ногами* (171) «мандрувати, блукати по світах»; *міцно держатися на землі* (172) «бути впевненим у своїх діях, учинках»; *не бачити ані землі, ні неба* (172) «нічого не помічати навкруги себе»; *піти землю їсти* (172) «умерти»; *по всій землі годі шукати* (172) «про щось надзвичайно рідкісне»; *рівняти з землею* (172) «знищувати вщент»; *ударити об землю* (172) «зазнати біди, лиха, але не зважати на це»; *хай його із землею змісить!* (172) «лайливе побажання смерті, загибелі»; *хоч би й під землю залізти* (172) «щезнути, перестати існувати; заховатися якнайдалі, причаїтися»; *мов крізь землю провалитися* (172) «бажання щезнути, перестати існувати від сорому або страху»; *мов не черкаючи землі* (172) «легко, швидко»; *немов крізь землю провалитися* (172) «раптово, безслідно зникнути»; *неначе з-під землі вирости* (172) «несподівано з'явитись де-небудь»; *як землі до неба* (172) «дуже далеко»; *віддати тіло землі* (465) «поховати, похоронити когонебудь»; *закопувати талант у землю* (462) «не використовувати, не розвивати свої здібності, занедбувати своє обдарування»; *згладитися з лиця землі* (226) «зникнути, бути знищеним»; *змітати з лиця землі* (226) «знищувати повністю»; *знищити з лиця землі* (226) «жорстоко розправитися з ким-небудь»; *кинути лихом об землю* (224) «забути біду, горе, не журитися, не втратити надії на краще»; *літа прибивають к землі* (230) «хто-небудь старий, відчуває наближення своєї смерті»; *між небом і землею* (265) «безперервно, невпинно»; *небо і земля* (265) «щось протилежне, не схоже між собою»; *розходиться, мов небо і земля* (266) «дуже відрізнятися один від одного або віддалятися»; *рити носом землю* (276) «ретельно шукати когонебудь»; *спустити очі в землю* (304), *уриватися/уритися очима в землю* (306), *устромити очі в землю, утупити очі в землю, утупитися очима в землю* (307) «не дивитися прямо на когонебудь, потупити погляд»; *ударити журбою об землю* (162) «забути біду, горе, не журитися, не втратити надії на краще»; *узятися землею* (172) «зітліти».

Фраземи із лексемою *небо* представляють таку семантику: *вихвалити аж до неба* (265) «дуже, надмірно хвалити когось»; *до самого неба* (265) «дуже високо»; *добратися до неба* (265) «випробувати всі можливі й неможливі засоби для досягнення чогось»; *дон'ястися до неба* (265) «запаніти»; *здійматися до неба* (265) «дуже високо підніматися»; *небо дарувало* (265) «судилося що-небудь

комусь»; **небо** з'єднало (265) «судилося бути разом»; **небо** зласкавилось (265) «щось склалося сприятливо, хоч для цього начебто не було передумов»; **небо** не судило (265) «щось не склалося, не здійснилося в житті»; **небо** ниспослало (265) «щось склалося, здійснилося в житті»; **небо** одвернулося (265) «обставини змінилися на гірше, почало не щастити»; **небо** пошло (265) «щось або хтось з'явиться, прийде»; **небо** судило (265) «щось склалося, здійснилося у когось певним чином»; **падати з неба** (266) «діставатися дуже легко, без труднощів»; **під голим небом** (266) «надворі, без усякої покрівлі»; **під ясним небом** (266) «відкрито, не приховуючись»; **прихилити / прихилити небо** (266) «робити для когось усе, навіть неможливе»; **просто неба** (266) «надворі, без усякої покрівлі»; **упасти з неба** (266) «з'явитися раптово, несподівано»; **хай мене скарає небо** (266) «заприсягання щодо достовірності сказаного»; **немовби неба прихилили** (266) «зробити для когось усе, навіть неможливе; відчуті велику радість, задоволення»; **виріс до неба, дурний як треба** (266) «про високу, але розумово обмежену людину»; **бачить Бог із неба, чого кому треба** (30) «кожна людина має в житті тільки те, що їй судилося долею»; **душа злетіла на небо** (143) «хтось помер»; **краще синиця в жмені, ніж журавель у небі** та **краще синиця в жмені, чим журавель в небі** (415) «краще мати хоч що-небудь зараз, ніж сподіватися на ліпше»; **мов грім з неба** (96) «дуже голосно»; **між небом і землею** (265) «безперервно, невпинно»; **небо і земля** (265) «щось протилежне, не схоже між собою»; **наче грім з ясного неба** (96) «несподівано, раптово, зненацька»; **розходитись, мов небо і земля** (266) «дуже відрізняться один від одного або віддалятися»; **не бачити ані землі, ні неба** (172) «нічого не помічати навкруги себе»; **не дістати, як зірок з неба** (175) «абсолютно неможливо що-небудь зробити»; **хвала небові святому** (494) «подяка за щасливе вирішення якихось проблем»; **як землі до неба** (172) «дуже далеко». Отже, лексема **небо** в одних випадках є справді найменуванням явища природи, а в інших уособлює вищі сили, Божу волю або й самого Бога.

Далі за кількістю йдуть фразеологічні одиниці зі словом **вода**: **багато води втекло** (53) «минуло багато часу»; **вивести на чисту воду** (53) «викрити чийось непорядність, нечесність; розказати правду про щось, розкрити істину»; **вода не освятиться (без когось)** (53) «про непосидющу людину, що встигає побувати в різних місцях, узяти участь у багатьох справах, без присутності якого нічого не відбувається»; **водою не розлити** (53) «не розлучити, не роз'єднати

кого-небудь»; *каламутити воду* (53) «вносити розлад, неспокій»; *не багато води утекло* (53) «минуло не дуже багато часу з якоїсь пори»; *небагато води втекло* (53) «не дуже давно щось було»; *не братися й за холодну воду* (53) «нічого не робити, байдикувати»; *не взятися й за холодну воду* (53) «нічого не зробити»; *піти за водою* (53) «пропасти, марно зникнути»; *пливти за водою* (53) «пасивно підкорятися обставинам, нічого не роблячи для поліпшення свого становища»; *товкти воду в ступі* (54) «робити що-небудь непотрібне, марно гаяти час»; *чимало води втекло* (54) «минуло багато часу з якоїсь пори»; *мов води в рот набрати* (54) «зятято мовчати; не мати бажання говорити про щось або з кимось»; *мов у воду впасти* (54) «безслідно, раптово зникнути»; *немов вода* (54) «дуже швидко»; *сплисти як вода* (54) «дуже швидко минути»; *як вода вмила (когось)* (54) «хто-небудь швидко, раптово зник»; *як воду* (54) «у великій кількості або легко»; *як із води* (54) «дуже швидко»; *не зарікайся пити води* (54) «застереження від самовпевненості й категоричності в думках і діях»; *долити до окропу холодної води* (308) «заспокоїтися, угамувати які-небудь почуття»; *і кінці у воду* (192) «не залишити ніяких слідів злочину»; *із личка води не пити* (228) «у житті не все вирішує врода»; *набрати в рот води* (374) «нічого не сказати, замовкнути»; *не зарікайся з криниці воду пити* (207) «не сварися з людьми, бо в майбутньому ти можеш шукати підтримки в них»; *пірнути з головою у воду* (83) «повністю, цілком віддатися якійсь справі, заняттю»; *пити в огонь і воду* (286) «заспати всіляких випробувань, виявитися дуже спритним, мужнім, витривалим»; *утопити в ложці води* (231) «завдати великих прикростей, згубити когось з ненависті, викликаної дрібницями»; *як дві краплі води* (206) «надзвичайно схожий, однаковий»; *як риба без води* (361) «почуватися погано, вимушено, некомфортно».

Фразеологічні одиниці з лексемою *вітер* представлені такими виразами: *бігти під три вітри* (50) «іти геть, куди завгодно»; *вітер у голові* (50) «бути легковажним, несерйозним»; *вітер у голові ганяє* (50) «бути легковажним, несерйозним»; *гнатися за вітром* (50) «шукати щось примарне, нереальне»; *звідки вітер віє* (50) «що виступає орієнтиром для дій, учинків»; *і вітер не подми* (50) «про когось дуже пешеного, пихатого»; *летіти, не кажи ти вітер!* (50) «дуже швидко бігти»; *мчати вітром* (50) «дуже швидко бігти»; *на вітер* (50) «марно»; *на всі вітри* (50) «куди завгодно»; *переміниться вітер фортуни* (50) «зміниться чия-небудь доля або перебіг подій»;

плисти проти вітру (50) «діяти всупереч усталеним поглядам, традиціям»; *плювати проти вітру* (51) «діяти нерозсудливо, собі на шкоду»; *розвіюватися вітром* (51) «губитися, безслідно зникати»; *розвіюватися по вітру* (51) «губитися, зникати, пропадати»; *шукай вітру в полі* (51) «даремно шукати кого-небудь, безрезультатно»; *яким вітром принесе* (51) «про невідому причину появи»; *мов вітер* (51) «дуже швидко»; *мов вітер здув* (51) «хтось раптово зник»; *мов вітром здуло* (51) «хтось несподівано і безслідно зник»; *як вітром змело* (51) «хтось або щось раптово, несподівано зникло»; *дме ходовий вітер – напинаймо ж вітрила* (51) «треба скористатися слушною нагодою».

Наступну групу складають фразеологічні одиниці зі словом *хмара*: *аж до хмар* (500) «дуже високо»; *аж у хмари вдарило* (500) «інтенсивність якоїсь дії»; *аж у хмари зайти* (500) «здійснити щось нереальне, нездійсненне»; *за хмарами* (500) «подумки у мріях, відірвано від реального життя»; *залітати за хмари* (500) та *зариватися в хмари* (500) «мріяти про щось нереальне, недосяжне»; *літати в хмарах* (500) «сприймати дійсність нереально, наївно»; *літати в хмари* (500) «нереально сприймати дійсність, бути мрійником»; *мандрувати поза хмари* (500) «мріяти про щось нереальне, недосяжне»; *нести аж до хмар* (500) «бути про себе високої думки, пихато поводитися»; *облягти хмарою* (500) «оточити великою кількістю»; *підвестися над хмари* (500) «дуже високо піднятися»; *рватися аж до хмари* (500) «бути спрямованим до вищих сил»; *звжати, як на торішні хмари* (500) «зовсім не реагувати на когось»; *пам'ятати, як за торішні хмари* (501) «зовсім не пам'ятати щось»; *як осіння хмара* (501) «невесело»; *як темна хмара* (501) «похмурий, невеселий, сумний»; *як хмара б'є* (501) «надзвичайно велика кількість, дуже багато».

П'ятнадцять фразем містять у собі лексему *грим*, наприклад: *грим би його побив!* (96) «виражає крайнє незадоволення, побажання комусь нещастя»; *метати громи і блискавки* (96) «говорити роздратовано, погрожувати, обвинувачувати»; *грим його скарай!* (96) «виражає крайнє незадоволення, побажання комусь нещастя»; *грим мене вбий!* (96) «заприсягання в правдивості своїх слів»; *грим убий!* (96) «виражає незадоволення ким-небудь, побажання йому нещастя»; *нехай мене б'є грим!* (96) «заприсягання в правдивості своїх слів, запевнення у чому-небудь»; *побив би їх грим!* (96) «виражає незадоволення чим-небудь»; *спалив би вас грим небесний!* (96) «виражає незадоволення ким-небудь»; *ударить грим* (96) «що-небудь трапиться раптово, несподівано, зненацька»; *мов грим з*

неба (96) «дуже голосно»; *наче грім* (96) «несподіваний, раптовий»; *наче грім з ясного неба* (96) «несподівано, раптово, зненацька»; *ніби вражений громом* (97) «раптово, несподівано, зненацька»; *як грім* (97) «раптом, дуже швидко»; *не страшно ні тучі ні грому* (473) «безстрашний хтось».

Іменник *сонце* зафіксований у фразеологізмах з такими значеннями: *як сонце в місяця світла позичить* (446) «ніколи»; *хто сонце засинає, той дневі не рад буває* (446) «хто пізно встає, той мало встигає зробити за день»; *буває дощ і сонце заразом* (125) «неприємності йдуть поряд з веселощами»; *до схід сонця* (459) «дуже рано, перед світанком»; *мов муха на сонці* (257) «сердитий, уїдлиий, злий»; *мов пшениця на сонці* (353) «яскраво-жовте щось»; *не бачити за пилиночкою сонця* (324) «не помічати за дрібним, частковим загального, основного»; *танути, мов сніг на сонці* (443) та *танути, як сніг на сонці* (443) «швидко втрачати фізичну й душевну силу»; *не бачити під зорею і сонцем* (179) «щось дивовижне, чого не бачили».

Лексема *вогнень* наявна в усталених конструкціях: *горіти вогнем* (52) «дуже боліти»; *днем з вогнем пошукати* (107) «не можна розшукати кого-небудь, навіть докладаючи великих зусиль»; *додати вогню до вогню* (52) «погіршити становище, ускладнити його»; *крізь вогонь і меч* (52) «через усі перешкоди й небезпеки»; *пекти вогнем* (52) «мучити, непокоїти»; *піти вогнем* (52) «згоріти»; *поміж двох вогнів* (52) «бути у становищі, коли небезпека загрожує з двох боків»; *прикладати вогню до печеного* (53) «погіршувати становище, ускладнювати що-небудь чимось»; *танути, мов лід на вогні* (228) «дуже швидко зникати».

Далі за кількістю йдуть фразеологічні одиниці зі словами *лід* та *море*:

1) *загнати на лід* (228) «поставити кого-небудь у безвихідне, скрутне становище»; *просити печеного льоду* (228) «вимагати чогось неможливого»; *розтопити лід* (228) «ліквідувати холодність, вороже ставлення до когось»; *шукати печеного льоду* (228) «витрачати час на пошуки того, що не існує»; *танути, мов лід на вогні* (228) «дуже швидко зникати»; *як лід* (228) «дуже холодний»; *серце наче лід* (411) «байдужість до когось»;

2) *житейське море* (256) «життя з його турботами, проблемами тощо»; *море по коліна* (256) «нічого не страшно, ніщо не лякає»; *проливати море сліз* (256) «дуже гірко плакати»; *розлити море сліз* (256) «гірко заплакати»; *чисте море* (256) «частина моря, розміщена якнайдалі від узбережжя»; *у голові думу, як на морі шуму* (88) «глибокі емоційно напружені роздуми»; *печерувати грушки в морі* (99) «шукати чуттєвих насолод».

Фраземи зі словами *повітря* та *дощ* складають невеликі групи:

1) *вилетіти в повітря* (331) «розлетітися на шматки від вибуху»; *висадити в повітря* (331) «зруйнувати за допомогою вибухових пристроїв»; *повно повітря в голові* (332) «хтось легковажний, непостійний»; *полетіти в повітря* (332) «вибухнути»; *потрясти повітря* (332) «голосно сказати; закричати»;

2) *буває дощ і сонце разом* (125) «неприємності йдуть поряд з веселощами»; *з дощу та під ринву* (125) «від однієї неприємності до іншої, ще більшої»; *посипатися дощем* (125) «з'явитися у дуже великій кількості»; *сіяти дощем* (125) «давати у великій кількості щонебудь»; *виглядати, як дощу в травні* (125) «дуже хотіти побачити когось, зустрітися із кимось».

Небагато фразеологізмів із лексемами *мороз* та *блискавка*:

1) *аж морозом сипонуло поза спиною* (256) «з переляку виникло неприємне відчуття холоду»; *проймати морозом* (256) «викликати відчуття холоду, тремтіння від великого хвилювання, переживань»; *тремтіти, як у мороз сирота* (256) «дуже сильно змерзнути»;

2) *облетіти блискавкою* (22) «дуже швидко поширитися (про чутку, новину)»; *як блискавка* (22) «дуже швидко, миттєво»; *метати громи і блискавки* (96) «говорити роздратовано, погрожувати, обвинувачувати».

Іменник *блискавиця* зафіксований у двох випадках, а лексеми *буря*, *вихор*, *джерело*, *роса*, *туча* наявні у поодиноких фразеологічних одиницях: *кресати з очей блискавиці* (294) «кидати погляд, виражаючи почуття сильного гніву, незадоволення, роздратування»; *як блискавиця* (22) «дуже швидко»; *бушувати як буря* (33) «високий ступінь вияву почуттів»; *як вихор* (41) «дуже швидко»; *забити джерелом* (108) «виявитися на всю силу, у великій мірі»; *перегнати через росу* (374) «примусити кого-небудь переживати, плакати; дошкулити комусь»; *не страшно ні тучі ні грому* (473) «безстрашний хтось».

Отже, фразеологізми з компонентом-назвою явища природи, використані у перекладах Миколи Лукаша, передають як загальновідомі значення, так і виявляють авторську творчість, що виражається в розширенні або звуженні семантики окремих фразем. «Чи треба дивуватися: деякі його переклади образно й емоційно багатші за оригінал. І йде воно як від Лукашевого великого таланту, так і від лексичного, фонетичного, фразеологічного багатства української мови, що її Микола Лукаш знав глибоко і всеосяжно, в усіх явних і прихованих могутностях і нюансах» [3, с. 713].

Важливо зазначити, що деякі досліджувані усталені конструкції вступають між собою у відношення синонімії. Науковці стверджують, що фразеологізми-синоніми об'єднані спільним (близьким) значенням, однак у їх основі лежать різні образи, що відчутно спричинює їх відмінність у відтінках значення. Різницю в образах, що лягли в основу внутрішньої форми, виразно демонструють фразеологічні одиниці, які розкривають поняття «дуже швидко», наприклад: *як блискавиця* (22), *як вихор* (41), *мчати вітром* (50), *мов вітер* (51), *немов вода* (54), *сплисти як вода* (54), *як із води* (54), *як грім* (97).

Значення «виражати почуття сильного гніву, незадоволення, роздратування» різною мірою виявляється у фразеологізмах: *кресати з очей блискавиці* (294), *метати громи і блискавки* (96), *бушувати як буря* (33), *грім би його побив!* (96), *грім його скарай!* (96), *хай його із землею змісить!* (172), *потрясати повітря* (332), *аж у хмари вдарило* (500). Семантика «бути про себе високої думки, пихато поводитися» реалізується у таких фраземах: *нести аж до хмар* (500), *піднятися над хмари* (500), *не бачити ані землі, ні неба* (172), *мов не черкаючи землі* (172), *море по коліна* (256), *доп'ястися до неба* (265), *здійматися до неба* (265). Значення «несподівано і безслідно зникнути» різною мірою виявляється у фразеологізмах: *мов вітер здув* (51), *мов вітром здуло* (51), *як вітром змело* (51), *мов у воду впасти* (54), *як вода вмила (когось)* (54), *змести із землі* (171), *зрівняти із землею* (171), *рівняти з землею* (172), *згладитися з лиця землі* (226), *танути, мов лід на вогні* (228), *вилетіти в повітря* (331).

Синонімічність деяких аналізованих мовних одиниць ґрунтується на значенні саме лексеми – назви явища природи, наприклад: *аж у хмари зайти* (500) «здійснити щось нереальне, нездійсненне»; *за хмарами* (500) «подумки у мріях, відірвано від реального життя»; *залітати за хмари та зариватися в хмари* (500) «мріяти про щось нереальне, недосяжне»; *літати в хмарах та літати в хмари* (500) «нереально сприймати дійсність, бути мрійником»; *мандрувати поза хмари* (500) «мріяти про щось нереальне, недосяжне». Усі пропонувані фразеологізми об'єднані семою «нереальне, відірване від життя».

У синонімічному ряду: *небо дарувало* (265) «судилося щонебудь комусь»; *небо з'єднало* (265) «судилося бути разом»; *небо зласкавилось* (265) «щось склалося сприятливо, хоч для цього начебто не було передумов»; *небо ниспослало* (265) «щось склалося, здійснилося в житті»; *небо пошле* (265) «щось або хтось з'явиться, прийде»; *небо судило* (265) «щось склалося, здійснилося у когось».

певним чином»; *падати з неба* (266) «діставатися дуже легко, без труднощів», – об'єднання мовних одиниць відбулося на ґрунті семи «щось склалося сприятливо з волі вищих сил».

Наведені приклади доводять, що досліджувані фразеологізми яскраво представляють синонімічні відношення у фразеології української мови. Використані у перекладах Миколи Лукаша фразеологічні одиниці з компонентом-назвою явища природи, за нашими даними, можуть вступати й в антонімічні відношення.

В. С. Калашник та Ж. В. Колоїз, розглядаючи фразеологічну антонімію, визначили основні критерії встановлення антонімії у фразеології. Так, «фразеологічні одиниці є антонімами, якщо: а) усталені словесні комплекси диференціюються протилежною, контрастною семантикою; б) семантично-цілісне фразеологічне значення усталених конструкцій знаходиться в опозиції «фразеологізм – фразеологізм»; в) усталені конструкції є мовними знаками однієї логічної сутності» [1, с. 4]. Фразеологічна антонімія охоплює як структурно однотипні, так і структурно неоднотипні усталені словесні комплекси. За даними фактологічного матеріалу, наявні такі антонімічні пари усталених конструкцій із компонентом-назвою явища природи:

1) структурно однотипні фразеологічні антоніми, що організовані за однаковими фразеологічними моделями і мають компонент, який експліцитно виражає антонімію: *мов у воду впасти* (54) – *як із води (з'явиться)* (54); *немов крізь землю провалитися* (172) – *неначе з-під землі вирости* (172); *небо дарувало* (265) – *небо не судило* (265); *нестися аж до хмар* (500) – *провалитися крізь землю* (171);

2) структурно однотипні фразеологічні антоніми, що поєднують компоненти, опозиція яких зовсім не пов'язується з лексичною антонімією, а диктується загальною контрастною семантикою: *потрясти повітря* (332) – *мов води в рот набрати* (54); *проймати морозом* (256) – *мов пшениця на сонці* (353);

3) структурно неоднотипні фразеологічні антоніми, що організовані за різними фразеологічними моделями, проте містять у собі протилежні значення: *як риба без води* (361) – *міцно держатися на землі* (172); *аж морозом сипонуло поза спиною* (256) – *море по коліна* (256).

Аналіз фактологічного матеріалу дозволяє стверджувати, що семантика фразеологізмів із компонентом-назвою явища природи є дуже різноманітною. Такі фрази є прикладами багатозначності, синонімії та антонімії усталених конструкцій, а також на їх ґрунті можна простежити варіативність фразеологічних одиниць.

До фразеологічних варіантів належать: *мов вітром здуло; як вітром змело* (51) «хтось або щось раптово, несподівано зникло»; *не взятися й за холодну воду; не братися й за холодну воду* (53) «нічого не робити, байдикувати»; *спалив би вас грім небесний!; грім його скарай!; побив би їх грім!* (96) «виражає незадоволення ким-небудь»; *змести із землі; зрівняти із землею* (171) «зруйнувати повністю, знищити вщент»; *змітати з лиця землі; знищити з лиця землі; згладитися з лиця землі* (226) «знищити повністю»; *уритися очима в землю* (306); *устромити очі в землю; утупити очі в землю* (307) «не дивитися прямо на кого-небудь, потупити погляд»; *як осіння хмара; як темна хмара* (501) «похмурий, невеселий, сумний»; *сіяти дощем; посипатися дощем* (125) «з'явитися у дуже великій кількості»; *небо дарувало; небо зласкавилось; небо ниспослало* (265) «щось склалося, здійснилося в житті» тощо.

За нашими даними, наявні й варіанти, що різняться граматичною формою деяких однакових слів (морфологічні): *розвіюватися вітром; розвіюватися по вітру* (51) «губитися, зникати, пропадати»; *літати в хмарах; літати в хмарі* (500) «нереально сприймати дійсність, бути мрійником»; видові – *розлити море сліз; проливати море сліз* (256) «дуже гірко плакати»; *прихилити / прихилити небо* (266) «робити для когось усе, навіть неможливе»; *нестися / піднестися над хмарі* (500) «дуже високо піднятися».

В. Д. Ужченко та Д. В. Ужченко зазначають, що «при варіюванні фразеологізм залишається самим собою; варіантність – це різні зміни фразеологічних одиниць при її тотожності; оболонка фразеологічної одиниці може зазнавати відчутних змін, але загальне значення її залишається незмінним; зміни й коливання в лексичній системі відбиваються і в лексемному складі фразеологізму; фразеологічні варіанти можна вважати виявом синонімічності, де відмінності між синонімами зведені до мінімуму; лексичні взаємозаміни в межах фразеологічних одиниць вирізняються доволі відчутною «свободою»; нерідко спостерігається й субституція системно невпорядкованих лексем; чіткої межі між фразеологічними синонімами та фразеологічними варіантами немає» [2, с. 113].

Таким чином, фразеологізми у мові функціонують не ізольовано, а органічно вписуються в мовну систему. Цілісність значення фразеологічних одиниць зумовлює витворення системних відношень, аналогічних лексичним одиницям: полісемія, омонімія, синонімічні, варіантні й антонімічні відношення. Проаналізований фактологічний матеріал засвідчив, що фразеологізми з компонентом-назвою явища

природи, використані у перекладах Миколи Лукаша, можуть вступати між собою у синонімічні та антонімічні відношення, а також яскраво представляють приклади лексичних та формальних варіантів фразем; тоді як омонімічні відношення серед зафіксованих мовних одиниць відсутні.

Примітка

* Паспортизація ведеться за книгою: Фразеологія перекладів Миколи Лукаша : Словник-довідник / [Уклали О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2003. – 735 с.

Література

1. Калашник В. С. Словник фразеологічних антонімів української мови / В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз. – [3-є вид., допов.]. – К. : Довіра, 2006. – 349 с.
2. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови: [навч. посібник] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.
3. Череватенко Л. «Сподіваюсь, ніхто не скаже, що я не знаю української мови» [Післямова] / Леонід Череватенко // Фразеологія перекладів Миколи Лукаша : Словник-довідник / [Уклали О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2003. – С. 711–733.

Стаття надійшла до редакції 31.08.2012 р.

УДК 81'365.633

І. М. Кучман

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КАУЗАТИВНИХ ПРИСЛІВНИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Кучман І. М. Структурно-семантичні особливості каузативних прислівників в українській мові.

У статті проаналізовані структурно-семантичні особливості каузативних прислівників, які виокремлюються із розряду обставинних. У дослідженні визначено кількісний склад прислівників причини. Прислівники із каузативною семантикою погруповано за відтінками причинової семантики.

Ключові слова: каузативність, причиновість, причина, каузативна конструкція, прислівник.

Кучман И. Н. Структурно-семантические особенности каузативных наречий в украинском языке.

В статье проанализированы структурно-семантические особенности каузативных наречий, которые выделяются из разряда обстоятельственных. В исследовании определен количественный состав наречий причины. Наречия с каузативной семантикой сгруппированы согласно оттенкам причинной семантики.

Ключевые слова: каузативность, причинность, причина, каузативная конструкция, наречие.

Kuchman I. M. Structural-semantic peculiarities of causative adverbs in Ukrainian language.

The article analyzes structural-semantic peculiarities of causative adverbs which are singled out of adverbial modifiers. The research defines quantitative composition of causative adverbs. The adverbs with causative semantics are grouped according to causal shades of meaning.

Key words: causativity, causality, cause, causative construction, adverb.

Традиційно прислівник кваліфікують як повнозначну незмінювану частину мови із загальним категоріальним значенням непроцесуальної ознаки дії, стану або якості [5, с. 446–447; 7, с. 295]. За твердженням одних учених, цей клас слів поєднує в собі, окрім граматичного, лексичне значення [5, с. 448–449; 6, с. 430]. Протилежну думку обстоюють І. Р. Вихованець та К. Г. Городенська, які тлумачать прислівник як особливий синтагматичний клас слів, позбавлений специфічного лексичного значення, такого, яке властиве іменнику, прикметнику, дієслову або числівнику. Прислівник має семантико-синтаксичне значення і виконує функцію ознаки ознаки [2, с. 185; 1, с. 298–300].

У реченні прислівник займає лише придієслівну або приприкметникову позиції і виражає додаткову ознаку щодо основної ознаки (динамічної або статичної). Такі відношення між ознаковими словами можуть бути різнотипними: атрибутивними, просторовими, часовими, причиновими, цільовими.

У підходах до класифікації прислівників на значеннєві розряди переважає синтаксичний принцип поділу. Такий поділ зазвичай ґрунтується на семантико-синтаксичному відношенні, яке складається в реченні між дієсловом або прикметником і залежним від них прислівником. Каузативні відношення, як різновид обставинних відношень між предикатом речення або іншим членами речення і залежним прислівником, виражають обставинні прислівники, а саме *прислівники причини*, як їх традиційно називають [5, с. 453; 3, с. 243]. М. І. Степаненко пропонує термін *каузальні прислівники* на позначення одиниць із причиново-цільовою семантикою [4]. У пропонованій роботі прислівники, які актуалізують каузативні відношення, називаємо *каузативними прислівниками*. Як підтип каузативних відношень, що здатні конкретизуватися в простому реченні за допомогою адвербіального поширювача, відносимо причинові.

Оскільки каузативні прислівники не були об'єктом ретельного вивчення, у статті поставлено за мету розглянути всі структурні і семантичні особливості цього типу каузативних операторів.

Каузативні прислівники, які вносять причинове обґрунтування певної ознаки, вираженої предикатом, входять до складу обставинних, і разом із прислівниками часу, місця і допустовості вводять певний уточнювальний компонент щодо умов і обставин, за яких відбувається дія. Значення часу і місця розпадаються на детальніші відтінки, а значення причини в прислівниках виражене найбільш узагальнено. Пояснюється це тим, що «українська мова надзвичайно багата прислівниками часу та місця і бідна прислівниками причини...» [3, с. 243]. Функція вираження всього розмаїття каузативних відношень на рівні простого ускладненого речення покладена на прийменниково-відмінкові форми, а на рівні складного речення – на сполучники. Прислівники – це по суті менша кількісно, але якісно ідентична група морфологізованих прийменниково-відмінкових форм. Порівняйте паралельне вживання в мові художніх творів в одного й того ж автора прислівника *зозла* і прийменниково-відмінкової сполуки *зо зла* в таких реченнях: *Зозла вп'явся [Чіпка] руками в свою нечесану куштру* (П. Мирний); *Собаки! – і Василь зо зла плюнув* (П. Мирний). Лише незначна кількість прийменниково-відмінкових форм із значенням спричинення адвербіалізувалась і за своєю будовою є застиглими або змертвілими формами, що зберегли відповідну семантику. Однак, слід зауважити, що «адвербіалізація є одним із засобів поповнення класу прислівників і нині» [7, с. 297]. Зрештою, постійне відтворення в мовленні певних прийменниково-відмінкових форм, із каузативним значенням зокрема, спричинятиме їх перехід у розряд прислівників, як це свого часу сталося із сполуками *зо зла*, *з дуру*.

У каузативних конструкціях, актуалізованих із причиновими прислівниками, консеквент виражений у розгорнутій формі (переважно дієсловним предикатом), а антецедент виражений у згорнутій формі (прислівником). Наприклад у реченні *А чи й було таке, а може, то йому сп'яну примарилось?* з твору Романа Іваничука консеквент *йому примарилось*, а антецедент *сп'яну*. Дослідники звертають увагу на співвіднесеність прислівників, зокрема причини, із відповідними підрядними детермінатними (обставинними) частинами у складнопідрядному реченні, зважаючи на їх спеціалізованість у вираженні такого ж типу відношень, яким пов'язується підрядна

частина із головною [1, с.302; 8, с.67]. Звідси, особливістю каузативних прислівників є їх здатність конденсувати в одній словоформі значення підрядної частини, у яку він може розгортатись. Пор.: Він **спересердя** кинув у мене черевиком. – Він кинув у мене черевиком, **бо був сердитий** або Він кинув у мене черевиком, **тому що розсердився**. Проте, на відміну від підрядних речень, у яких сполучники можуть відтворювати різні відтінки каузативної семантики, прислівники – як кількісно, так і якісно обмежена група одиниць, що можуть виражати тільки загальнопричинове значення у реченні.

У запропонованому дослідженні визначено кількісний склад каузативних прислівників – 34 одиниці. До них ми відносимо такі форми, що мають семантику причини: *спросоння, спроста, спохвату, спересердя, сп'яну, спрожогу, згарячу, знічев'я, зопалу, зосліпу, зострашу, здуру, знестямки, поневоли, віднехотя, принагідно, тому, чому (чом), чомусь, чогось, недарма, недаром, нащось, нізащо, неспроста, недурно, безпричинно, безпредметно, безпідставно, даремно, дарма, дурно, вимушено, умисне*. Наприклад: *Певно, **спросоння** в мене голова не дуже варила, бо я майже нічого не міг збагнути* (Л. Смілянський); *Члени військової ради знали, що майор з шифрувального відділу **спроста** не заходив на засідання* (В. Кучер); *Василина ... так швидко побігла до возів, що **спохвату** на перелазі забула торбу з хлібом* (І. Нечуй-Левицький) *Осавула... **спересердя** пішов до пана й розказав, що молотники крадуть з панського току жито...* (І. Нечуй-Левицький); – *Який паспорт? – **сп'яну** не міг второпати приятель...* (О. Гончар); *Утекла та **спрожогу** як улетить у хату, аж мачуху злякала...* (Б. Грінченко); *Саркісян, якому належала галоша ... і який був черговим, **згарячу** вихопив галошу, надів її на босу носу й подався* (І. Багряний); *На привалах біля вогнища він травив **знічев'я** мисливські байки* (А. Кокотюха); ***Зопалу** я шарпонував держак на себе, і кочерга врізалась у стіну* (Р. Андріяшик); *Вівці ... тицялися **зосліпу** то в той, то в той бік* (П. Загребельний); *Він кричав так люто... що я, **зострашу**, кинувся геть із кузні...* (Б. Грінченко); – *Це чи не Афонька **здуру** пустив їх сюди?* (Б. Антоненко-Давидович); *Василина вхопила торбу і, як птиця, вилетіла **знестямки** на фургон туди, де було найгустіше дівчат* (І. Нечуй-Левицький); *Але ви для мене не сила, і мені вас по-людськи шкода. Ось **чому** я намагався попередити кровопролиття* (Р. Андріяшик); *Це він тільки тепер так **чогось** засушився* (Д. Гуменна); *Улянці завжди **чомусь** здається, що Людмила Степанівна немов не все сказала, що є в неї якісь невідомі для дівчинки*

слова (О. Донченко); *Він раптом аж перехилився на стіл і заговорив наїщоць пошепки...* (А. Головка); [*Принцеса:*] *Недарма ж я сиділа там на вищій – майстерниця зробилася з пастушки* (Леся Українка); – *Ти, Мокрино, неспроста приходиш пізно додому* (І. Нечуй-Левицький); *Недурно Чіпка жалкував про хліб: він був у них, як розважений...* (П. Мирний); *Ви, Семене Івановичу, грамотні, знаєте, усе знаєте, як важко чоловікові терпіти і переносити худу славу безпричинно* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Я не люблю безпредметно тужити* (І. Франко); ... *даремно він витрачає останні сили на пошуки дівчинки, бо її немає, давно вже немає в лісі* (О. Донченко); – *Дурно заходив! Нас дома не було...* (І. Нечуй-Левицький); ... *вона кожного... спочатку як слід вилає (здебільшого нізащо), а тоді вже розпитає...* (О. Гончар).

Зі структурного погляду каузативні прислівники функціонують у реченнях переважно при дієслівному предикаті. Така модель є базовою. Наприклад: *Зопалу він погнав коня на доріжку, щоб розвідати її до кінця* (О. Гончар). Каузативні прислівники також можуть обґрунтовувати ознаку, яка виражена в реченні прикметником у складі дієслівного складеного присудка, прикметником у позиції означення, прикметником або дієприкметником у позиції відокремленого означення. Наприклад: *І одразу ж з вікна з'явилась непричесана спросоння Вірунька* (О. Гончар); *Матюха хриплим голосом сп'яну оголосив загальні збори обухівської громади одкритими* (А. Головка); *Очманілі спросоння, вихоплювались з вагонів, кидались у світ титанічних кошмарів, моторошних видінь* (О. Гончар); *На небі, мов спохвату забутий якимсь тасмичим женцем, висів блідий місячний серп* (Р. Андріяшик).

За відтінками каузативної семантики аналізовані прислівники можна поділити на три групи: 1) *конкретно каузативні*; 2) *приховано каузативні*; 3) *антикаузативні*.

До *конкретно каузативних прислівників* відносимо лексеми, які у своєму значенні мають чітку вказівку на причину. До прислівників конкретної каузативної семантики відносимо такі одиниці: *спросоння, спохвату, спересердя, сп'яну, спрожогу, згарячу, знічев'я, зопалу, зосліну, здуру, знестямки*. Наприклад: *Може, обібрано когось, може, хтось голову комусь проломив сп'яну* (А. Головка).

До *приховано каузативних прислівників* відносимо лексеми, які не мають чіткої вказівки на причину. Такі прислівники вказують «натяком» на існування певної причини, яка не виражена безпосередньо.

Розкриття такої причини припадає на близьке валентне оточення, різної широти контекст, або така причина виступає як неексплікована. До прислівників прихованої каузативної семантики відносимо такі: *нащось, недарма, недаром, недаремно, неспроста, недурно, чомусь, чогось*. Наприклад: – *Це вже моя смерть приходила по мене! Це **недурно** прилетіла в хату ластівка, – сказала Нимидора дочці (І. Нечуй-Левицький); **Нащось** погладивши обкладинку, він поклав альбом на полицю і повернувся назад до столу з тим же відчуженим виразом (Р. Андріяшик); *Золоте серце і купа розуму... **Недаремно** він скінчив Дублянський агрономічний інститут (В. Реймонт).**

До *антикаузативних прислівників* відносимо лексеми, які займають відповідну обставинну позицію і формально вказують на причину, проте за своїм значенням вони виражають відсутність певної причини. Прислівники цієї групи ілюструють розбіжність між причиновістю логічною і лінгвістичною. Попри відоме твердження, що у світі немає нічого безпричинного, каузативність мовна широко використовує арсенал засобів, які вказують на формальну відсутність причини, за якою постає їх невизначеність, невідомість або неважливість для мовця. До каузативних прислівників невизначеної семантики відносимо такі: *випадково, мимовільно, безпричинно, безпредметно, безпідставно, даремно, дурно, нізащо*. Наприклад: *Гасав мотоциклом, своєю скаженою «Явою» по всьому надбережжю, доки врізався у натовп дітей піонерського табору... Сталося **ненавмисне**, розігнав мотоцикл і не стримав, та хіба це виправдання? (О. Гончар).*

Каузативні прислівники невизначеної семантики вступають в антонімічні відношення із прислівниками прихованої семантики: *навмисне – ненавмисне, даремно – недаремно, дурно – недурно*. Щодо валентного оточення, то прислівники *навмисне, недаремно, недурно* вказують на існування мотиву, про який може йтись у попередньому або наступному контексті, тоді як прислівники *ненавмисне, даремно, дурно* можуть мати пояснювальну аргументацію, доведення або не мати її. Пор: *Гасав мотоциклом, своєю скаженою «Явою» по всьому надбережжю, доки врізався у натовп дітей піонерського табору... Сталося **ненавмисне**, розігнав мотоцикл і не стримав, та хіба це виправдання? – Мати на останнім місяці вагітності виходила з вагона, і її ударив в живіт гострим кутом скрині якийсь пасажир. Він це зробив **ненавмисне** (В. Сосюра).*

Значення невизначеності нівелюється у випадку вживання таких прислівників із запереченням. У таких ситуаціях напевне стверджується факт існування причини. Тому прислівники, вжиті із заперечною часткою, переходять у розряд приховано каузативних. Наприклад: *Не часто це з нею [Шпачихою] трапляється і ніколи **не безпричинно**, завжди на те буде поштовх внутрішній, тільки їй відомий* (О. Гончар).

Таким чином, на рівні простого ускладненого речення каузативність може бути представлена за допомогою кількісно невеликої і якісно нерозгалуженої групи прислівників. Каузативні прислівники виражають загальнопричинове значення. Пропонуємо їх поділ за семантичними відтінками на конкретнокаузативні, прихованокаузативні та антикаузативні. Антецедент каузативної конструкції має згорнуте вираження, а консеквент представлений переважно дієслівним предикатом.

Література

1. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська; [за ред. І. Р. Вихованця]. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / Іван Романович Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
3. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова : Морфологія / Марія Василівна Леонова. – К. : Вища школа, 1983. – 264 с.
4. Степаненко М. І. Каузальні прислівники у функції семантичних поширювачів реченнєвої структури / М. І. Степаненко // Вісник Луганського держ. пед. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Філологічні науки: Мовознавство. – 1999. – № 5 (15). – С. 15–26.
5. Сучасна українська літературна мова : [підручник для студ. філол. спец. вищ. навч. закладів] / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ, Н. І. Тоцька, І. М. Уздиган; [за ред. А. П. Грищенка]. – [2-ге вид., переробл. і допов.] – К. : Вища школа, 1997. – 493 с.
6. Сучасна українська літературна мова : Морфологія / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
7. Сучасна українська літературна мова : [підручник] / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; [за ред. М. Я. Плющ]. – [4-те вид., стер.] – К. : Вища школа, 2003. – 430 с.
8. Щукіна І. А. Спеціалізованість причинових применників у трансформації / І. А. Щукіна // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Донецьк : ДонНУ, 2004. – Вип. 12. – С. 64–68.

Стаття надійшла до редакції 24.10.2012 р.

УДК 811.110.1

G. I. Sydoruk

DEVELOPING WORD-CONSCIOUSNESS THROUGH LEARNING LATIN AND GREEK MORPHEMES

Сидорук Г. І. Розуміння слів на основі вивчення латинських і грецьких морфем.

У статті розглянуто, проаналізовано та класифіковано латинсько-грецькі афікси та корені, які є основними складовими морфемами англійських науково-технічних термінів, що потребують запам'ятовування для успішного виконання письмового та усного перекладу. Іноваційність даного дослідження полягає в тому, що студентам не потрібно «зазубрювати» не зрозумілі для них лексичні одиниці, а розуміти, «відчувати» внутрішню структуру й семантику і «конструювати» слово з осмислених ними морфоелементів.

Ключові слова: латинсько-грецькі афікси, складові морфем, морфоелементи.

Сидорук Г. И. Понимание слов на основе изучения латинских и греческих морфем.

В статье рассмотрены, проанализированы и классифицированы латинско-греческие аффиксы и корни, являющиеся основными составляющими морфемами английских научно-технических терминов, требующих запоминания для успешного выполнения письменного и устного перевода. Инновационность данного исследования заключается в том, что студентам не нужно «зазубривать» не понятные для них лексические единицы, а понимать, «чувствовать» внутреннюю структуру и семантику слова и «конструировать» его из осмысленных ними морфоэлементов.

Ключевые слова: латинско-греческие аффиксы, составляющие морфем, морфоэлементи.

Sydoruk G. I. Developing word-consciousness through learning Latin and Greek morphemes.

The article considers, analyzes and classifies Latin-Greek affixes and roots, which are the main components of morphemes of English scientific and technical terms that require memorization for successful translation and interpretation. Innovativeness of this study is in grounding the necessity for students to understand – "feel" the internal structure and semantics of terms and "construct" a word with meaningful morphological elements without need to "learn by heart" lexical units unclear for them.

Key words: Latin-Greek affixes, components of morphemes, morphological elements.

The more words you know, the more clearly and powerfully you will think and the more ideas you will invite into your mind. These words belong to Wilfred Funk and clearly reflect the task and purpose of our discussion in the article as problem number one in training would-be interpreters is to help trainees memorize as many words as possible in order to be effective communicators and interpreters. There isn't any universal recipe how to cultivate this ability. There are many ways of doing it. To my mind one of

those methods to impart, implant that word sensitivity and language intuition is to analyze the etymology of words, the meaning of their constituent parts, Latin and Greek words and morphemes in particular. We know very well that Latin is not taught in sufficient volume and Greek is neglected totally in our Schools and we are those who have to fill up that gap somehow.

Latin and Greek have contributed thousands of words into English Vocabulary, and their basic importance can hardly be exaggerated. Practically any term we use connected with knowledge or arts, with religion or education, is of Latin or Greek origin. The everyday words in English that refer to home, family, or domestic economy are mostly from the Anglo-Saxon, but even here there is an important Latin influence.

Some of the words in English can be traced to a remote past, some have histories that began yesterday or are even beginning today. The borrowing from the endless treasure of those languages has never stopped and it is not going to stop because new ideas, meanings, objects and situations are being born non-stop. It doesn't matter whether those are slow changes, swift new coinages of science or slang, ancient or recent borrowing-together they give flexibility, power and beauty to English, the richest and most widespread language of all time.

More than 50% of the words we use today are derived from these two classical languages. Learning some basic root words, prefixes and suffixes can repair this serious weakness in students' command of English. Knowing them will help to increase their "word power" in English, gain a keen awareness and understanding of thousands of English words, both common and not so common, derived from Latin and Greek. As usual those words, at first sight, seem too much sophisticated, abstract, uncoordinated, dissimilar and, as a result, hard to memorize. As soon as students find out common roots or affixes, similarities, familiar forms and meanings, they start feeling the words, they become word conscious and will never forget those words.

We are the ones who should stir up that curiosity about words, not only about their meanings but especially about their origins to help build a larger.

We distinguish two basic types of morphemes, which are minimal units of meaning: roots and affixes. We know pretty well the properties of the latter:

- Subordinate part of word
- Not necessarily present in words
- Multiple affixes can occur in a word (e.g.: in-divis-abil-ity)
- Dependent (bound) elements
- Can either precede or follow their roots (prefixes and affixes, respectively)

– Have more "schematic" (non-specific content).

The number of prefixes is comparatively limited and countable. The meanings of their synonymous pairs are quite clear anyway:

<i>Latin</i>	<i>Greek</i>	<i>Interpretation</i>
Ambi	Amphi	On two or all sides – з обох (усіх) боків
Super, ultra	Hyper, epi	Over, above – понад
Contra	Anti	Against, in opposition to – проти
Extra	Exo	From inside – із середини
Trans	Dia	Through, beyond – крізь
Inter	Meta	Between – між
Quasi	Pseudo	As if – начебто, як би
Intro	Endo	To inside – в середину
Infra, sub	Cata, hypo	Under, below, beneath – по під
Ex, ab	Apo	Deviate, diverge, move away from – відходження
Re	Ana	Repeated rotation – переобертання
De, dis	A	Diverge, "away from" – розходження
Co	Sy	Convergence зходження

There are some other Latin prefixes:

ad, in (L.) =en (Gr.) – "towards", "in the direction of", con – "together", "with", e(x) – "out of", iuxta – "near", "close to", ob – "towards", prae – "before", pro – "onward", "forward", "in favour of", se – "away from".

Students should be acquainted with the main suffixes:

-ar, er, or – active doer, ant, -ent, ance, ence – the one influenced by the action (passive), -age – result of forced action, -tion, sion – action (process), -able, ability – ability, power, capacity to act actively.

The most interesting morphemes are roots which possess the following properties:

- Main part of word
- Must be at least one in a word
- In English limited to two in a word
- Can occur independently (free roots)
- Position is relatively free with respect to other roots (cf.: photograph vs. telephoto)
- Tend to have richer, more specific semantic content.

Root is the core of a word-stable and unchangeable in terms of meaning, and affixes add some shadow of meaning but do not influence the meaning of a root or change radically the meaning of the whole word, therefore the meaning of the whole word is highly predictable and can be deduced in a descriptive way, if the exact translation is unknown.

English words are coined of morphemes, combined in a variety of ways. Sometimes they are borrowed ready-made, sometimes created for specific purposes as in scientific-technical terminology. The most important task for any interpreter / translator is to be able to understand and explain the meanings of the most frequently used roots in combination with affixes. Understanding the meaning of a root as a main informative part of a word (lexical core of a word) is extremely helpful for understanding the whole word in general. Both in classical languages and English each root is normally assigned one interpretation, which is strictly reserved for it. Once the root has merged with morpheme and formed a word, its interpretation shifts due to the meaning of a morpheme. The words which seem absolutely unrelated, meaningless or heterogeneous appear related by common morphemes, meaningful and uniform. They do not require meaningless and useless cramming. Students start feeling the words and apprehend them as familiar to them. The language as a whole gets closer as its words make more sense.

As soon as the students learn main affixes and roots it proves expedient to give them certain tasks on constructing the words giving them definitions Ukrainian first then in English and they were giving ready-made words:

Акт, ект – діяти: дез-**акт**-ив-ація – дія з відхилення дієвості, транз-**акція** – опосередкована дія, контр-**акт** – протидія, де-ф-**ект** – відхилення від потрібної дії.

Вен – іти: **вен**-тил-яція – забезпечене проходження (повітря), а-**ван**-с – до проходження, ад-**вен**-тист – той, хто чекає прищестя, кон-**вен**-ція – спільна хода до чогось.

Students should be paid attention to the fact that roots may have different vowels. In old languages as a rule consonants were fixed versus vowels – it is currently found in Arabic and Hebrew – vowels are not indicated in a written form, thus they are unstable and changeable: Ukr. [молоко] – Rus. [малако] – Pol. [млеко] – Eng. [milk], but the combination of consonants *milk* in these languages is stable.

Var, ver – change: Ver-sion (change of type), var-iant (result of change), re-ver-se (rechanging the direction).

Vi – see: Vi-deo (which is seen), vis-à-vis (the two, looking at each other), a-vi-so (made vivid), di-vis-ion – seen separately (singled out), di-vid-end (result of separating), pro-vis-ion (foresen), re-vis-ion (repeated viewing), tele-vis-ion – device for distant seeing.

Scrip (L.), graph (Gr.) – write: De-scrip-tor (from written), manu-script (written by hand), trans-cript-ion (rewriting), graph (element of symbolic description), graph-ite (substance for writing), graphics (writing about functional dependence).

Auto-graph – self writing: bio graphy (writing about life), mono-graph (writing about one topic), ortho-graphy (correct, right writing), oscillo-graph (the device to write in the deviations), para-graph (written alongside, nearby), para-llelo-gram (outlined by parallel lines), poly-graphy (polywriting (press), photo-graphy (lightwriting), epi-graph (above the written).

Grad – to walk step by step, pace, крокувати: grad-ation (action of step-by-step placing), a-ggres-sion (attack, onset), des-inte-gra-tion (step-by-step dissection), in-gred-ient (integral element), inte-gral (between steps, filling up intervals), con-gress (common striding), pro-gress (walking to aim), re-gress (reverse stepping).

Gno, on – to know, denote, designate (знати, означувати): a-gno-sticism (denying possibility of learning), dia-gno-sis (through knowledge), i-gno-re (as if not to know), pro-gno-sis (foreseeing through knowledge), si-gna-l – (co-symbol), agro-no-mist (field expert), a-no-maly (deviation from known), hyp-no-sis (subconsciousness (cognition), eco-nom-ics – (household knowledge), ergo-nom-ics (knowing how to do), an-on-ym (without name, non-designated, indefinite), ant-on-ym (contrary in meaning), pseudo-nym (designated instead of).

Here we are just submitting examples with specific Latin roots:

gen – beget, give life, give birth: gen-esis, gen-eral, gen-ius, gen-itals, hetero-gen-ic, de-gen-erate, gen-tleman, en-gin-eer, conver-gen-ce, exo(endo)-gen-ous.

Duc, duct – вести: aque-duct, via-duct, de-duc-tion, in-duc-tion, con-duc-tor, pro-duc-tion, pro-duc-er, re-pro-duc-er.

Жес – кидати: pro-jec-tor, in-jec-tion, ob-jec-tive, sub-ject.

Слам – гукати (compare Ukr. – лемент): de-cla-ration, pro-clam-ation, re-clam-ation.

СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА МОВНИХ ОДИНИЦЬ

Cred – вірити: cred-it, cred-o, a-cred-itation, dis-cred-it, cred-itor.

In such a way all Latin and Greek borrowings in English can be described.

Students might enjoy using their knowledge of morphemes by playing lots of word games. In one of them players may combine roots and affixes and try to come up with the correct word.

	fero	mitto	Pono	premo	scribo	volvo
a(b)-	–	–	–	–	ascribe	–
ad-	–	admit admission	–	–	–	–
con-	confer conference	commit commis- sion	compose composition	compress compression	conscribe conscription	convoluted
de-	defer deference	–	depose deposition	depress depression	describe description	devolve devolution
e(x)-	–	emit emission	expose exposition	express expression	–	evolve evolution
in-	infer inference	–	Impose	impress impression	inscribe inscription	involve involvement
inter-	interfere interference	intermitte nt	–	–	–	–
iuxta-	–	–	juxtapose juxtaposition	–	–	–
ob-	offer	omit omission	oppose opposition	oppress oppression	–	–
prae-	prefer preference	–	–	–	prescribe prescription	–
pro-	–	–	propose proposal	–	proscription	–
re-	refer relate	remit remission	Repose	repress repression	–	revolve revolver, revolution
se-	–	–	–	–	–	–
sub-	suffer	submit submis- sion	suppose supposition	suppress suppression	subscribe subscription	–
trans-	transfer translate	transmit transmis- sion	transpose transposition	–	transcribe transcription	–

In this connection it is expedient to give specific tests to check the skill of becoming word-conscious about terminological words consisting fully or partially of Greek and Latin affixes and roots. This ability to decode the words is extrapolated onto other words of more or less complicated form and etymology.

The example of etymology test

1. In all events, only bona fide students are allowed to play.
true, genuine, faithful, healthy, upper class
 2. Each captain will make an ex tempore speech at 9:00 A.M.
long, spontaneous, motivational, spirited
 3. The manager is ex officio (згідно своєї посади) gatekeeper.
by virtue of his office, formerly, well-suited, never allowed to be
 4. Jean Valjean's sentence for stealing a loaf of bread seems an unusually stringent punishment.
confining, severe, distorted, tricky
 5. Some people believe that warm milk has a somniferous (снодійний) effect.
restful, sleep inducing, nauseous, painful
 6. The governor regretted that he never fulfilled his aspiration to be president.
ambition, stimulus, annoyance, insulting remark
 7. The principal felt that my excuse was implausible.
pleading, unlikely, unforgivable, believable
 8. The Trojan Horse was the most successful subterfuge used by the Greeks.
irony, mockery, suggestion, trickery
 9. Black clouds often portend that a storm is impending.
make believe, prevent, act as an omen, explain
 10. At the town meeting, John Bespoke was the principal interlocutor. Others had little to say.
Policeman, dominant speaker, researcher, translator
- One more task may be as follows. Let students think about the idea that the meanings of all the examples share in common and write the word with the same meaning in the spaces under "Meaning" and check it.

<i>Examples</i>	<i>Meaning</i>
scribe , inscribe , scribble (<i>каракулі, нерозбірливий почерк</i>), scripture (<i>Holy Scripture – Священне писання</i>)	write
temporal , temporary , contemporary	time
solar , solarium , solstice (<i>сонцестояння</i>)	

cardinal, cardiac, cordial, accord	heart
vision, visa, invisible, television	see
dental, dentist, dentifrice (зубний порошок чи паста), dentate (зубчастий – у ботаніці)	tooth
octopus, octagon (восьмикутник), octette, October	eight
population, popular, populous	people

It is also expedient for students to have classified list of frequently used Latin and Greek roots in English words with synonyms or explanations:

<i>ad to, toward admit</i>	<i>mil 1,000 million, mile</i>
<i>amo love amiable</i>	<i>mono one monogamy</i>
<i>anthro man anthropology</i>	<i>mort death immortal</i>
<i>anti against antimatter</i>	<i>nano dwarf, very small</i>
<i>aqua water aquarium</i>	<i>nat birth natural</i>
<i>aud hear audience</i>	<i>naut, nav sail navy</i>
<i>astro star astronaut</i>	<i>neo new neolithic</i>
<i>bi two bisexual</i>	<i>nul nothing annulment</i>
<i>biblio book bibliophile</i>	<i>oct eight octave</i>
<i>bio life antibiotics</i>	<i>omnia all omnipotent</i>
<i>card heart cardiac</i>	<i>pan (latin) bread companion</i>
<i>carn meat, flesh carnival</i>	<i>pan (greek) all pancreas</i>
<i>chron time chronic</i>	<i>pax, pac peace pacify</i>
<i>cide, ciss cut, kill genocide</i>	<i>ped, pod feet pedestrian</i>
<i>circu around circumference</i>	<i>ped, paed child pediatrics</i>
<i>cogn know recognize</i>	<i>pent five pentagon</i>
<i>cyber direct, guide cyberspace</i>	<i>phobia fear claustrophobia</i>
<i>dent, dont teeth dentist</i>	<i>phon sound phonograph</i>
<i>derm skin epidermis</i>	<i>phyte little plant neophyte</i>
<i>dict speak dictionary</i>	<i>poli city, state politics</i>
<i>dyn power dynamic</i>	<i>poly many polygon</i>
<i>ecos, oikos house ecology</i>	<i>port carry portfolio</i>
<i>eg I egomaniac</i>	<i>poss, pon put, place impose</i>
<i>epi on top epitaph</i>	<i>pro for, forward promote</i>
<i>eu happy, good euthanasia</i>	<i>pyr fire pyromaniac</i>
<i>ex, exo out exorcist</i>	<i>rupt break rupture</i>
<i>fid faith confident</i>	<i>seme seed inseminate</i>
<i>fin end infinite</i>	<i>semi half semester</i>
<i>gamy wife polygamy</i>	<i>sinestra left sinister</i>

<i>gig giant gigabyte</i>	<i>somn sleep insomnia</i>
<i>gyny woman gynecology</i>	<i>soph wisdom philosophy</i>
<i>hep liver hepatitis</i>	<i>spect look at inspection</i>
<i>hetero different heterosexual</i>	<i>sta, sti, stu stand standard</i>
<i>intra within intravenous</i>	<i>stella star constellation</i>
<i>kil thousand kilowatt</i>	<i>theo God theology</i>
<i>lux, luc light lucid</i>	<i>thana death euthanasia</i>
<i>mal bad malpractice</i>	<i>trans across transfusion</i>
<i>mania crazy pyromaniac</i>	<i>tort twist, turn torture</i>
<i>man hand manufacture</i>	<i>tox poison toxic</i>
<i>mar sea marine</i>	<i>vita, viva life vital</i>
<i>mega great, large megabyte</i>	<i>volu wish volunteer</i>
<i>meter measure thermometer</i>	<i>xeno strange xenophobic</i>
<i>metro city state metropolitan</i>	<i>zoa animal protozoa</i>

Latin and Greek morphemes as well as words are broadly presented today in agricultural terminology. The prestige of Rome was such that Latin borrowings are to be found in virtually all European languages and mainly agricultural terms. Even the word agriculture is derived from Latin words *Ager* and *Cultura*. *Ager* means land or field and *Cultura* means cultivation. Therefore the term means *cultivation of land*, i.e. the science and art of producing crops and livestock for economic purposes. Many other words contain the same root: *aguaculture*, *apiculture*, *horticulture*, etc. In veterinary medicine there many Latin animal words like: *bovine* (cow), *lupine* (wolf), *canine* (dog), *feline* (cat), *piscine* (fish), *vulpine* (fox), *asinine* (donkey), etc. In general Latin is used originally as the international language of scholars, and is persistent in many areas like pharmacy. Its universal usage in botanical, bacteriological and parasitological nomenclature ensures its continuation. The example of fauna nomenclature is given below:

<i>Latin name</i>	<i>English name</i>
<i>Alces alces</i>	<i>Moose</i>
<i>Antilocapra Americana</i>	<i>Pronghorn</i>
<i>Canis latrans</i>	<i>Coyote</i>
<i>Canis lupus</i>	<i>Wolf, Gray</i>
<i>Castor Canadensis</i>	<i>Beaver</i>
<i>Cervus elaphus</i>	<i>Elk/Wapiti</i>
<i>Eptesicus fuscus</i>	<i>Bat, Big Brown</i>
<i>Erethizon dorsatum</i>	<i>Porcupine</i>
<i>Felis rufus</i>	<i>Bobcat</i>

Glaucomys sabrinus
Mephitis mephitis
Mustela erminea

Squirrel, Northern Flying
Skunk, Striped
Weasel, Short-tailed (Ermine)

English makes considerable use of morphemes of Latin and Greek origin to form *neo-classical compounds*. Very many classical elements, such as *micro-*, *-scope*, *tele-*, *-graph*, occur frequently in new words: although they may look ‘foreign’, and appear only in combination with other like elements, they are nonetheless productive. They are particularly prevalent in science and technology, typical examples being:

- *tele-*: *television*, *telephone*, *telescope*, *telecommunications*;
- *bio-*, *hydro-*, *micro-*, *photo-* as prefixes: *biology*, *photography*;
- *-logy*, *-scope* as suffixes: *biology*, *microscope*;
- *-graph*, *-graphy*, *-gram* as suffixes: *telegraph*, *photography*, *hologram*.

Certain Latin and Greek elements are particularly used on systematic basis of in chemical nomenclature:

- *mono-*, *bi-*, *tri-* etc. to indicate the number of atoms in molecular compounds of two elements: *dinitrogen monoxide*;
- *-ide* to indicate the non-metal in a binary compound: *sodium chloride*;
- *-ate* for the second part of a compound of three or more elements: *sodium carbonate*;
- endings like *-ane*, *-ene* to indicate members of classes of organic compounds: *methane* is an alkane.

Students may be asked to make up a few compounds with morphoelements like: *photo-*, *-logy*, *-graph*, *micro-*, *-crat/-cracy*, *bio-*, etc. Or provide examples of the following prefixes and suffixes and determine the functions of the affixes as well as the overall meaning of the derived word having learned the tables and examples given above: *-ness*, *semi-*, *-hood*, *in-*, *-ment*, *dis-*, *-ish*, *sub-*, *-ful*, *re-*, *-ation*, *en-*, *-able*, *dis-*, *-ize*, *-ee*, *non-*, *-y*, *-ify*, *a*, etc.

Conclusions. The more Latin and Greek elements students learn the greater will be their proficiency with English words.

Any analytical and synthetic analysis of morphemes and coinages add to better remembering the words and their correct use and interpretation. Thereupon special theoretical and practical sources should be available.

Special tasks are considered expedient for every area of science and engineering.

Word-consciousness is the most effective and productive way to excel and enrich vocabulary.

Latin and Greek are persistent languages in subject matters of life resources and sciences in terms of word formation and nominalization.

Література

1. Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка / И. В. Арнольд. – М. : Высшая школа, 1973. – 304 с.
2. Квеселевич Д. І. Практикум з лексикології сучасної англійської мови : [навч. посібник] / Д. І. Квеселевич, В. П. Сасіна. – Вінниця : Нова книга, 2003. – 128 с.
3. Сидорук Г. І. Основи перекладознавства : [методичні розробки] / Г. І. Сидорук. – К. : Кондор, 2009. – 284 с.

Стаття надійшла до редакції 23.10.2012 р.

УДК: 811.161.'2373

А. А. Титаренко

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФІРМОНІМІВ КРИВОГО РОГУ

Титаренко А. А. Структурно-семантичні особливості фірмонімів Кривого Рогу.

У статті розглянуто різні терміни, які вживаються для визначення назв комерційних об'єднань людей. Увагу зосереджено на аналізі структурно-семантичних ознак фірмонімів Кривого Рогу, закономірності їх виникнення і функціонування в урбанонімичному просторі. Визначаються важливі умови для створення успішного фірмоніма.

Ключові слова: урбанонімичний простір, ергонім, фірмонім, номінація, семантика.

Титаренко А. А. Структурно-семантические особенности фирмонимов Кривого Рога.

В статье рассмотрены различные термины, употребляемые для определения названий коммерческих объединений людей. Внимание сосредоточено на анализе структурно-семантических признаков фирмонимов Кривого Рога, закономерности их возникновения и функционирования в урбанонимическом пространстве. Определяются важные условия для создания успешного фирмонима.

Ключевые слова: урбанонимическое пространство, эргоним, фирмоним, номинация, семантика.

Tytarenko A. A. Structural-semantic peculiarities of firmnoms of Kriviy Rih.

The article discusses the various terms used to define the name of the commercial associations of people. Attention is focused on the analysis of structural and semantic features of firmnoms of Kriviy Rih, patterns of their occurrence and functioning in the urbanonimic space. The most important conditions for a successful firmnime are determined.

Key words: urbanonimic space, ergonom, firmnime, nomination, semantics.

Кривий Ріг – місто обласного підпорядкування Дніпропетровської області, розташоване в центральній частині Українського кристалічного масиву у степовій зоні України. Свою назву воно отримало від форми кривого мису (рогу) на злитті річок Інгулець і Саксагань, де було засновано перше поселення.

Як і будь-яке місто, Кривий Ріг породжує велику кількість назв, що виконують роль своєрідних орієнтирів, допомагають відрізнити один об'єкт від іншого, пов'язують у нашій свідомості реальний простір міста з системою умовних знаків, зрозумілих і зручних його мешканцям.

Сукупність усіх назв, що входять до складу міста, які функціонують зараз і ті, що використовувалися в попередні епохи, прийнято називати урбанонімічним простором. Це назви лінійних (вулиць, провулків, проспектів, проїздів і т. ін.) і масштабних об'єктів (церков, костелів, монастирів, кінотеатрів, готелів, кафе, пам'ятників і т. ін.) [4].

Зупинимося докладніше на урбанонімічному просторі Кривого Рогу. Урбанонімічний простір Криворіжжя – це строката система власних назв, до якої входять передусім *годоніми* (назви вулиць), *агороніми* (назв площ), *фірмоніми* (назви комерційних об'єднань людей), *гідроніми* (назви водних об'єктів).

У нашій роботі ми не претендуємо охопити всі сектори урбанонімічного простору Кривого Рогу. Метою цієї статті є спроба структурно-семантичного аналізу фірмонімів. Сформульована мета передбачає постановку таких завдань: 1) розглянути різні терміни, які вживаються для визначення назв комерційних підприємств, зокрема й фірмонімів; 2) проаналізувати структурно-семантичні ознаки фірмонімів Криворіжжя; 3) дослідити закономірності виникнення та функціонування фірмонімів в урбанонімічному просторі; 4) визначити важливі умови для створення успішного фірмоніма.

У мовознавстві неодноразово робилися спроби виокремити і визначити об'єднання людей за тими чи тими інтересами. Як правило, конкретних термінів не висувалося. Дослідники або використовували словосполучення *гіперонім* (поняття щодо іншого поняття, яке виражає більш загальну сутність), або давали таким явищам описові визначення: «назви закладів, партій, суспільств, колективів» [2, с. 474], «назви рухів напрямків» [2, с. 475] тощо. Згодом було введено термін *ергонім*, який використовують для визначення найменування ділового об'єднання людей (Н. В. Подольска), де

останнє розуміється як будь-яка спілка, організація, заклади, корпорації, підприємства, суспільства, гуртки [5, с. 151].

На сучасному етапі в царині концепта *ергонім* дослідники виокремлюють різні поняття: *ойкодомоніми* (найменування, що закріплюються за певними будівлями з обов'язковою наявністю вивіски, *НКП* (назви комерційного підприємства), *емпороніми* (виключно торгівельні підприємства. Вичерпно обґрунтовує появу нових термінів російська дослідниця Н. В. Подольська: «Нові поняття виникають у тому чи тому творчому процесі, у тій чи тій сфері наукового пізнання. Поглиблене вивчення предмета, установлення внутрішніх зв'язків і взаємозалежності зумовлюють виникнення більш приватних понять, які згодом термінологізуються».

О. О. Белей, уводить в обіг термін фірмонім на позначення комерційно-виробничого об'єднання людей, утворений від слова *фірма* (організація, що веде господарську діяльність) + *онім* [1, с. 8]. Його вибір дослідник обґрунтовує етимологічною прозорістю, повнотою та точністю передачі позначуваного об'єкта, зауважуючи, що вживання цього терміна не порушує системність української ономастичної термінології [5, с. 8]. На наш погляд, такий термін, як видове поняття щодо родового *ергоніма*, є зручним.

Цим терміном, услід за іншими дослідниками (Л. А. Інютіна, Д. А. Ялівець-Коновалова), позначаємо один з фрагментів урбанонімичного простору – найменування комерційних підприємств, зокрема торговельних закладів, банків, фірм, туристичних агентств, ріелторських контор, медичних і страхових компаній.

Фірмоніми, виступаючи соціальним знаком, існують у суспільстві і для суспільства. Більше того, у них, як у дзеркалі, відображаються зміни в соціально-економічній сфері. За радянських часів *ергоніми* (назви підприємств) не вирізнялися оригінальністю. Здебільшого це були складові найменування, що передбачали субстантив, який указував на форму виробництва (завод, комбінат), визначення, які називали вид продукції, що випускалася, і географічне розташування підприємства, як-от, наприклад: *Криворізький гірничо-збагачувальний комбінат, Південний гірничо-збагачувальний комбінат* і т. ін. Фірмонім же – яскравий знак у картині світу окремої мовної особистості. У процесі створення цих онімів на передній план виходить суб'єктивний фактор: у них відбиваються смаки, уподобання номінатора, особливості сприйняття ним дійсності. Наприклад, улюблена пара року, що є і символом розквіту, надій на майбутнє,

стала назвою ТОВ «Весна», «Літо» і т. ін.

Фірмонімія – одна з найбільш динамічних, відкритих систем урбанонімічного простору Кривого Рогу, яка зазнає постійних якісних та кількісних змін у зв'язку з впливом екстралінгвальних чинників, зокрема, соціальних прагнень соціуму, уподобань номінаторів тощо.

Фірмоніми, як відомо, виникали з розвитком торгівлі. Їх первісна форма – це здебільшого антропонім, ім'я майстра. Первісний антропонімічний вид фірмонімів був дуже поширений аж до XVII ст. (наприклад, він був звичним для музичних інструментів, зброї, збруї, взуття). У Кривому Розі фіксуємо також групу відантропонімічних фірмонімів, мотивованих належністю підприємства власникові, або, які асоціюються з власником. Виокремлюємо офіційні імена: фірма з виготовлення тютюнових виробів «*Філіп Морріс*»; магазин фірмового одягу від виробника «*Михайл Воронін*»; ресторан «*У Ольги*»; весільний салон «*Валерія*»; народно-розмовні, пестливі форми: перукарня «*Оленка*»; магазин жіночого одягу «*Ганнуся*». Доволі часто трапляються назви, пов'язані з нехарактерними українськими іменами, або записані українськими літерами на іншомовну манеру: перукарня «*Катюша*»; магазин вікон «*Алекс*» (пор.: рос. *Александр* → *Алекс*); салон краси «*Наталі*». У відантропонімічній групі помічаємо, що для назв перукарень, магазинів одягу використовуються переважно жіночі імена.

Зі зростанням чисельності виробників первісного джерела фірмонімії – імені майстра – виявляється, безумовно, недостатньо. До фірмонімів залучаються імена великих людей, міфічних героїв, героїв художніх творів, топоніми, зооніми. Традиції світової фірмонімії в цьому плані простежуються і в Кривому Розі. Маємо міфоніми: салони краси «*Афродита*» (пор.: Афродита – богиня любові), «*Юнона*» (пор.: Юнона – богиня браку жіночої продуктивної сили); весільний салон «*Гіменей*» (пор.: Гіменей – бог подружжя); кур'єрська служба «*Меркурій*» (пор.: Меркурій – бог торгівлі, злодійства і крилатий вісник); юридична фірма «*Феміда*» (пор.: Феміда – богиня правосуддя); сімейна клініка «*Гестія*» (пор. Гестія – богиня вогню, покровителька домашнього вогнища); міфотопоніми: супермаркет побутової техніки «*Ельдорадо*» (пор.: ісп. *EL Dorado* – «позолота» – міфічна країна із золота); історичні особи: салон краси «*Клеопатра*» (пор.: Клеопатра – остання цариця Єгипту з македонської династії Птолемеїв); ресторан «*Джеронімо*» (пор.: Джеронімо – військовий

ватажок апачі, який протягом 25 років очолював боротьбу проти вторгнення США на землю свого племені); зооніми: зоомагазини «*Kim Баюн*», «*Мурчик*»; фітоніми: магазини парфумів та побутової хімії назви яких викликають асоціації з приємним ароматом квітів: «*Магнолія*», «*Лаванда*», «*Орхідея*», «*Камелія*»; художні та літературні персонажі: перукарня «*Попелюшка*» (назва привертає увагу клієнтів своїм асоціативним зв'язком із Попелюшкою, яка перетворилася на красуню); магазин дитячих товарів «*Умка*» (пор.: Умка – лагідний мультиплікаційний герой-ведмедик) тощо.

На пізнішому історичному етапі виникнення фірмонімів до них починають залучатися загальні назви. Швидко були вичерпані номени дорогоцінних каменів (*аметист, топаз* та ін.), астрономічних і метеорологічних явищ (*метеор, комета, веселка, зоря, ранок* та ін.), тварин (*ведмідь, верблюд* та ін.) тощо. У Кривому Розі фіксуємо також номени цих груп: консалтинговий центр «*Оріон*» (пор.: Оріон – екваторіальне сузір'я); кафе «*Пасат*» (пор.: Пасат – постійний сухий вітер у місцевості між тропіками та екватором); міні-готель «*Вест*» (пор.: Вест – західний вітер); дитячі магазини: «*Жираф*», «*Верблюд*»; магазини коштовностей: «*Яшма*», «*Діамант*», «*Сапфір*» тощо.

На відміну від інших власних імен, які виконують в основному функцію позначення, фірмоніми перш за все призначені для виконання закличної й естетичної функції. Вони мають відповідати вимогам атрактивності, сугестивності, легко вимовлятися і запам'ятовуватися. Це пояснює деякі особливості будови фірмонімів (у плані вираження – евфонія, відносна стислість, у плані змісту – орієнтація на асоціації зі словами, що не мають пейоративних значень). Та чи всі назви фірм відповідають цим вимогам? Констатуємо недоречні іншомовні найменування, які передаються графічно українською або частково українською й англійською мовами: ресторан «*Сити pub*» (пор.: англ. *city* – міський, *pub* – шинок); магазин одягу «*Нью лук*» (пор.: англ. *new* – новий, *look* – погляд, або вигляд); магазин косметики «*Еколайф*» (пор.: англ. *ecological* – екологічне, *life* – життя); магазин мотоциклів «*Байкшоп*» (пор.: англ. *bike* – мотоцикл, *shop* – магазин); салон краси «*Американ бьюти*» (пор.: англ. *american* – американська, *beauty* – краса) тощо. Значення і призначення таких назв пересічними громадянами не тільки не сприймається, не розуміється, а й становить проблеми у вимові. Ці немилозвучні кальки можна було б вважати товарними

знаками, але ж не фірмонімами. У таких жахливих номінаціях у більшості фігурують запозичені слова. Зазначимо, що межі вживання іншомовних слів у лексиконі українців є дуже важливим питанням культури мови. Питання про запозичені слова має розв'язуватися з погляду потреби. Якщо в українській мові немає для позначення поняття власного номена, то можна послуговатися запозиченим. Якщо поняття може бути виражене українським словом, то саме йому має надаватися перевага, а не його дублетові-запозиченню. Адже значно природніше для українця звучить «*Ласоці*» (крамниця кондитерських виробів), «*Легідний*» (магазин продуктових товарів), «*Колиба*» (кав'ярня), «*Чарівниця*» (салон краси) тощо, ніж «*Окленд*» (магазин вікон), «*Діавест*» (магазин телефонних аксесуарів) і т. ін.

Серед інших лінгвістичних проблем, пов'язаних із фірмонімією, заслуговує на увагу питання про семантику фірмоніма. На відміну від інших видів власних назв, особливу роль у семантичній структурі фірмоніма відіграє принцип двопланової семантики. Фірмонім не тільки позначає певний заклад із пропонованим ним товаром чи послугою, але й викликає асоціації зі значеннями інших слів, і чим позитивніші ці асоціації, тим краще фірмонім виконує свою основну функцію – функцію привертання уваги покупця. Використання принципу «двопланової семантики» певною мірою зближує фірмоніми з поетичною мовою, для якої цей принцип сформульований Ю. М. Тиняновим таким чином: «співвідношення слова і лексичного тону, який викликає цілий ряд асоціацій» [8, с. 239]. Фірмонім «*Вогнище*» позначає не тільки устанovu з продажу квартир, але й викликає бажання відчути себе затишно біля домашнього вогнища. Закликає своєю назвою всіх опинитися у фантастичному світі салон квітів «*Казка*».

Фірмоніми, утворені внаслідок метонімічного перенесення найменувань, допомагають покупцеві краще зорієнтуватися у виді послуг, оскільки в цьому разі значення фірмоніма виникло в результаті асоціації за просторовою, часовою чи логічною суміжністю. Такі номени представлені досить широко. Деякі назви мають прозору семантику, а деякі потребують розшифрування: магазини текстильних виробів і тканин: «*Вишиванка*» (пор.: вишиванка – розмовна назва традиційної української вишитої сорочки), «*Органза*» (пор.: *органза* – тонка жорстка прозора тканина, зроблена з шовку, поліестера або віскози шляхом скручування двох волокон); автомагазин «*Колесо*», автосалон «*Автопланета*» і т. ін. Сюди ж віднесемо кальки з іноземної мови «*Автоленд*» (пор.: *авто* + англ. *land*,

тобто *автокраїна* = *автомагазин*), «Кодак» (магазин фототоварів і послуг), «Айсберг» (магазин холодильної техніки); магазин деревообробних станків «Агрегат» (пор.: лат. *aggrego* – приєдную – сукупність механізмів); магазин меблів «Канapé» (пор.: *canapé* – предмет меблів, подібний софі і дивану, оббитий матерією); модельні агенції «Подіум» (пор.: *podium* – узвишшя у вигляді вузької платформи від 50 до 100 метрів завдовжки для показу моди), «Дефіле» (пор.: *defilé* ← від франц. *défilé* – «проходження, прохід», демонстрація моделей одягу манекенницями (манекенником) у процесі їх руху по подіуму); комп'ютерний магазин «Драйв» (пор.: англ. *drive* – керувати, управляти); перукарня «Красуня»; кав'ярня «Смак»; ательє «Силует»; магазин музичних інструментів «Соло»; туристичні агенції: «Диліжанс» (пор.: фр. *carosse de diligence* – «моторний екіпаж» – засіб пересування, міжміський громадський транспорт.), «Навколо світу»; кампанія (художня ковка) «Ренесанс» (пор.: фр. *Renaissance*, італ. *Rinascimento* ← від *ri* – «знову», або «заново народжений» – епоха в історії культури Європи, що прийшла на зміну культурі Середніх віків і попередня культурі нового часу); косметична фірма «Аромат»; будівельна фірма «Майстер»; магазини дитячих товарів «Карпуз», «Модняшки», «Дочки-синочки»; фабрика кондитерських і кулінарних виробів «Гурман»; магазин освітлювальних приладів «Світлячок»; салон мобільного зв'язку «Алло» тощо. За назвами технологічних процесів маємо метонімічні фірмоніми: фотомайстерня «Позитив»; типографія «Арт Принт». За походженням, місцем виготовлення товару було названо: магазин італійського одягу «Палермо» (пор.: Палермо – столиця Сицилії); магазин індійських килимів «Нью-Делі» (пор.: Нью-Делі – столиця Індії) тощо.

Досить часто магазини, торговельні центри називають за місцем розташування, зокрема вулиці: ринок «Соцмісто» розташований на житловому масиві Соцмісто; продуктові магазини, розташовані на кварталах: «95 Квартал», «97 квартал», «44 квартал», «Ювілейний», «173 квартал» (зони Кривого Рогу поділені на квартали); інколи навіть за старим місцем розташування: «Трактир на Поштовій» (пор.: Поштова – перша вулиця, яка виникла у Кривому Розі, нині проспект Карла Маркса), «Катеринославський банк». Спосіб утворення фірмонімів шляхом трансонімізації можна вважати частотним у Кривому Розі, так утворилися назви магазинів «Сонячна галерея» (на житловому масиві Сонячний), «Саксагань» (пор.: Саксагань – назва річки, що протікає у Кривому Розі) – готель; «Суша Балка»

(підприємство), кінотеатр «*Єсеніно*» (на вулиці Єсеніна), кінотеатр «*Зарічний*» (на житловому масиві Зарічний).

Виокремлюємо також назви з відображенням національної специфіки. Такі найменування досить колоритні, викликають інтерес споживача: кафе «*Руставелі*» (пор.: Руставелі – грузинський поет 12 ст.); кафе, де можна відвідати страви різних країн з картоплі, «*Картопляна хата*»; кафе (італійська кухня), яке пропонує споживачам піцу (пор.: піца – італійське національне блюдо, печений млинець з кислого тіста з сиром, помідорами і різними добавками на його поверхні): «*Pizza Celentano*» (пор.: Челентано – італійське прізвище) тощо.

Фіксуємо досить образні і колоритні назви, пов'язані з відображенням українського менталітету: господарчі магазини: «*Добрий господар*», «*Господарочка*»; продуктовий магазин «*Ситий татусь*»; шинок «*Козацька вечеря*»; ресторан «*Пузата хата*». З ваганням можна прийняти сумнівну образність останньої назви як виразника національного колориту; на жаль, її засновники не вбачили семантики вульгарності і десь певної фамільярності в означенні «пузата» (словники подають слово «пузо» лише як розмовний варіант).

Трапляється багато назв, позбавлених образності, уживаних у прямому значенні, наприклад: нотаріальна консультація «*Нотаріус*»; магазини меблів «*Меблі та дизайн*», «*Дім та інтер'єр*»; господарчий магазин «*Товари для дому*»; магазин тканин «*Тканини*»; магазин м'ясної продукції «*Ковбаси*»; магазин квітів «*Квіти*»; кулінарія «*Домашні страви*» та ін.; або прямолінійно, категорично й заклично: магазини одягу: «*Одягайтесь у нас*», «*Для майбутніх мам*», «*Одяг для вас*»; магазин взуття «*Все для взуття*». Однак зазначимо, що навіть пряме вказування на пропоновані послуги чи товар виглядають значно доцільніше, а головне – ефективніше в інформуванні потенційних користувачів, ніж намагання «бути оригіналами», називаючи невмотивовано свою фірму «*Лотос*», адже фірма займається ремонтом та обслуговуванням техніки. Лексема *лотос* зазнала подвійного переосмислення значення (пор.: *лотос* – квітка → «*лотос*» – назва прального порошку → «*лотос*» – назва фірми). Незрозуміло, що спільного з «*членистоногим отруйним павуком*» має агрофірма «*Скорпіон*», або що поєднує екзотичний фрукт *ківі* з салоном краси «*Ківі*».

Іноді від незнання реального тлумачення слова або його походження виникають комічні ситуації: супермаркет будівельних матеріалів «*Тако*» (пор.: *тако* – блюдо мексиканської кухні); перукарня

«Екстрим» (імовірно, переплутали зі значенням слова «екстравагант»; магазин білизни «Колізей» (пор.: Колізей – пам'ятка давньоримської архітектури); стоматологічна клініка «Медея» (пор.: Медея – 1. У давньогрецькій міфології – чаклунка, дружина аргонавта Ясона, яка жорстоко помстилася йому за зраду; 2. Спокуслива, ревнива та мстива жінка; а відтак, ані перше, ані друге значення в нашому прикладі недоречні); салон краси «Вернісаж» (пор.: *вернісаж* – перший день відкриття художньої виставки). Невдалими вважаємо назви «Лаванда» для перукарні, «Тріумф» для комісійного магазину (пор.: *тріумф* – великий, блискучий успіх, перемога). Назва «Рудий кіт» для зоомагазину видається цілком прийнятною, чого не скажеш про ломбард «Рудий кіт». І вже зовсім неприпустимо, на наш погляд, використання жаргонної, арготичної лексики в офіційній назві установи: магазин одягу за доступними цінами «Повна шара»; казино «Шалені бабки» (пор.: *бабки* – це жаргонне слово, що позначає гроші); магазин телефонів «Мобіла» тощо. Тим більше, що маємо більш влучні, а можливо, і пристойніші зразки метафоричних і метонімічних назв подібних установ: «Аризона», «Азарт», «Золотий бонус», «Алло», «Кінг клуб» тощо.

Однак є й позитивно оцінювані фірмоніми, які не тільки не позбавлені оригінальності, а й образні, яскраві, милозвучні, як-от, наприклад, метафоричні: магазин дитячих товарів «Сонечко – все для ваших дітей»; продуктові магазини «Злагода», «Велика ложка»; магазин сантехніки «Капля»; магазини промтоварів «Сім'я», «Простір»; ресторани «Оазис», «Танго»; салон класичних меблів «Ретро»; магазин акваріумних рибок та приладдя для їх утримання «Аква-хобі»; комп'ютерний магазин «Ума палата»; салон краси «Територія краси»; метонімічні: назви продуктових магазинів «Скринька солодоців», «Апетит»; назви взуттєвих магазинів «Ваша пара», «Інтертон»; назви меблевих магазинів: «Парк меблів», «Меблева країна», «Меблі-град»; назви магазинів транспортної техніки «Світ човнів», «Навігатор», «Велобаза»; назви магазинів квітів «Орхідея», магазинів одягу для повних людей «Пишна краса», «Богатир – одяг для великих людей», магазину рибальського приладдя «Світ рибалки», магазину прядива «Золоте руно», магазину залізних виробів, інструментів «Заліз'яка»; назви туристичних фірм «Навколо світу», «Авіатур»; назви юридичної консультації «Гарант», адвокатського бюро «Діло» і т. ін.

Прагнучи досягти ефективної комунікації, номінатори відшукують безліч різних, доволі оригінальних, назв для своїх підприємств. Проаналізувавши цей вид онімів Криворіжжя, вважаємо за можливе визначити кілька важливих, на наш погляд, умов створення успішного фірмоніма:

1) при створенні фірмоніма необхідно використовувати увесь спектр можливостей онімотворчості, щоб найменування не було стереотипним, безликим, беззмістовним або омонімічним; варто прагнути створити індивідуальну назву; наявність омонімії є недоліком у процесі номінації фірмонімів Кривого Рогу;

2) фірмоніми повинні бути природними у вимові, милозвучними;

3) при створенні найменування адресант зобов'язаний звертати увагу на правила орфографії, що існують в сучасній українській мові;

4) у найменуваннях не повинно міститися помилкових асоціацій, що суперечать виду діяльності підприємства; слід урахувувати фонові знання номінатора і потенційного клієнта (абонент повинен зуміти розшифрувати назву, провести паралель, аналогію з поняттями, що містяться в його «уявному досьє»);

5) не варто захоплюватися надмірним використанням іншомовної лексики;

6) за можливості враховувати специфіку досліджуваного регіону;

7) необхідно оцінювати потенціал імені для подальшого розвитку. Наприклад, магазин «Ластовиння», медична клініка «ЛМС». Важко припустити, що підприємства з подібними назвами коли-небудь вийдуть на регіональний рівень, не кажучи вже про національний або міжнародний. Якщо фірма планує розвиватися і розширювати свою діяльність, то необхідно подумати, як буде виглядати жартівлива або епатуюча назва на рівні регіону.

У реальному житті буває досить важко домогтися дотримання всіх названих рекомендацій. Але врахування хоч би основних з них допоможе номінаторам вибрати найбільш вдалий варіант для позначення свого підприємства.

Висновок полягає в тому, що фірмонім стає ефективним (тобто виконує максимум функцій, властивих цьому виду онімів), якщо номінатор дотримується низки правил: створює чітку концепцію, аналізує потенційну аудиторію, виробляє відповідно до цього необхідні стратегії й тактики, ретельно добирає мовні засоби, оскільки сприйняття

й оцінка фірмоніма носієм мови здійснюється за певним цілісним образом мислемовної ситуації.

Результати нашого дослідження є передумовою для подальшого опису фірмонімів як одиниць урбанонімічного простору міста з позиції когнітивної, комунікативної лінгвістики, лінгво-культурології, а також розробки практичного посібника для створювачів фірмонімів.

Література

1. Белей О. О. Сучасна українська ергонімія (на матеріалі власних назв підприємств Закарпатської області) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01 «українська мова» / О. О. Белей. – Львів, 2000. – 17 с.
2. Великобритания : Лингвострановедческий словарь 9500 единиц / А. Р. У. Рум [составит. Л.В. Колесников, Г. А. Пасечник и др.]. – М. : Рус. яз., 1980. – 480 с.
3. Єфименко І. І. Транслітерація чи перекладники-довідники [Електронний ресурс] / І. І. Єфименко // Свобода слова 2006. – № 5 – С. 8 – Режим доступу до журн. : [http : //www.2000.net.ua/2000/svoboda-slova/ 8799](http://www.2000.net.ua/2000/svoboda-slova/8799).
4. Мезенко А. М. Из истории переименования улиц городов Белоруссии / А. М. Мезенко // Исторические названия памятники культуры : Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции. – Минск, 1989. – С. 52– 53.
5. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / Н. В. Подольская. – М. : Наука, 1988. – 192 с.
6. Романюк М. І Соціально зумовлені іновації в ономастиконі Закарпаття кінця ХХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01 «українська мова» / М. І. Романюк. – Чернівці, 2005. – 17 с.
7. Тлумачення на словник. net [Електронний ресурс] / Режим доступу : [http : //www.slovnuk.net/swrd](http://www.slovnuk.net/swrd).
8. Тынянов Ю. Н. Архаисты и новаторы / Тынянов Ю. Н. – М., 1929.– 286 с.
9. Яловец-Коновалова Д. А. Названия коммерческих предприятий: ономасиологическая классификация и функционирование в современном русском языке : автореф. дис. на соискание научной степени канд. филол. наук / Д. А. Яловец-Коновалова. – Челябинск, 1997. – 24 с.

Стаття надійшла до редакції 27.09.2012 р.

УДК 811.161.1'373

Е. А. Аннюк

ОСОБЕННОСТИ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ УСТАРЕВШЕЙ ЛЕКСИКИ В СКАЗКАХ А. С. ПУШКИНА

Аннюк Е. А. Особенности и функционирование устаревшей лексики в сказках А. С. Пушкина.

В статье исследуются особенности архаизмов как пласта устаревшей лексики русского языка на материале сказок А. С. Пушкина, определяется их соответствие лексическим и семантическим типам архаизмов и функционирование в языке художественной литературы, анализируются устаревшие грамматические формы.

Ключевые слова: архаизмы, старославянизмы, древнерусизмы, лексическое значение, средство стилизации.

Аннюк О. А. Особливості та функціонування застарілої лексики в казках О. С. Пушкіна.

У статті досліджуються особливості архаїзмів як пласта застарілої лексики російської мови на матеріалі казок О. С. Пушкіна, визначається їх відповідність лексичним та семантичним типам архаїзмів і функціонування в мові художньої літератури, аналізуються застарілі граматичні форми.

Ключові слова: архаїзми, старослов'янізми, давньорусизми, лексичне значення, засіб стилізації.

Annyuk E. A. Peculiarities and functioning of obsolete lexis in Pushkin's tales.

The publication studies the main characteristics of the archaisms as the type of the obsolete lexis based on the material from Pushkin's tales, where this material is determined in agreement with the lexical and semantic type of archaisms and with stylistic in the vocabulary of literature. We also analyze archaistic grammatical forms.

Key words: archaisms, Old Slavonic and Old Russian lexis, lexical meaning, means of stylization.

Изучение лингвистических особенностей художественного является одной из актуальных проблем современного языкознания. Слово играет самую важную роль в системе языка. О неисчерпаемых возможностях слова метко писал С. Маршак: «Человек нашел слова для всего, что обнаружено им во вселенной. Но этого мало. Он назвал всякое действие и состояние. Он определил словами свойства и качества всего, что его окружает. Словарь отражает все изменения, происходящие в мире. Он запечатлел опыт и мудрость веков и, не отставая, сопутствует жизни, развитию техники, науки, искусства, Он

может назвать любую вещь и располагает средствами для выражения самых отвлеченных и обобщающих идей и понятий» [7, с. 254].

Как отмечают исследователи (В. В. Виноградов, А. Н. Гвоздев, И. Б. Голуб, В. Я. Дерягин, В. В. Лопатин, Д. Э. Розенталь, Д. Н. Шмелев и др.), язык никогда не стоит на месте: если это живой язык, используемый каким-либо народом в качестве средства общения, он постоянно развивается. Изменяется его словарный состав, фонетика, грамматика. «Одни явления – слова, грамматические формы, звуки – устаревают в нем, отходят в прошлое, другие – только нарождаются, возникают, чтобы получить широкое распространение. Поэтому прошлое крепко связано в языке с настоящим» [5, с. 78].

В каждый период развития языка в нем есть лексика, постоянно используемая в речи, принадлежащая к активному словарному запасу, и лексика пассивного словарного запаса, которую составляют слова, вышедшие из повседневного употребления и получившие архаическую окраску. Безусловно, принадлежность слова к активному или пассивному лексическому запасу оказывает существенное влияние на его стилистическую окраску, а следовательно, и на использование в речи. Принципиально различаются в стилистическом отношении устаревшие и новые слова.

Изучению устаревшей лексики, ее месту и роли в современном русском литературном языке посвящено большое количество исследований, однако вопрос этот все так же остается актуальным в языкознании. И прежде всего потому, что, как представляется, недостает именно конкретно-исторических работ, содержащих большой фактический материал, прослеживающий историю, судьбу этого пласта лексики, анализирующих особенности функционирования устаревшей лексики, в том числе старославянизмов и древнерусизмов в языке художественных произведений.

Интерес к истории языка, к процессам становления его фонетической и грамматической систем, о стилистических функциях словарного богатства определил выбор темы и актуальность данной статьи – определить и проанализировать особенности функционирования старославянизмов как лексики пассивного словаря русского языка на материале сказок А. С. Пушкина.

В современном русском языке достаточно много старославянских элементов и они прочно освоены носителями языка. Наличие в нашем речевом обиходе слов *время, храбрый, жизнь*,

жажда, облака, требовать привычно настолько, что кажется словарным багажом русского языка. Однако это лексика, заимствованная из старославянского языка. И. Б. Голуб отмечал: «Лексика, переставшая активно использоваться в речи, забывается не сразу. Какое-то время устаревшие слова понятны говорящим, знакомы им по художественной литературе, хотя при общении людей в них не возникает потребности» [2, с. 156]. Приведенные выше примеры свидетельствуют о том, что такие заимствования прочно закрепились в лексике русского языка, так как оказались более востребованными в речи, чем однокоренные исконно русские: *веремя, хоробрый, жажа* (диал.), *обвлага, требить*. Отдельные устаревшие слова возвращались в состав лексики активного словарного запаса после их «исчезновения» из речи на некоторое время (слова *солдат, прапорщик, туняедец* вновь активно используются в речи).

Особая эмоционально-экспрессивная окраска устаревших слов накладывает отпечаток на их семантику. Поэтому устаревшие слова поставлены в особые стилистические рамки, что требует к ним особого внимания. Наряду с ассимилировавшимися на русской почве и стилистически слившимися с нейтральной русской лексикой славянизмами есть в русском языке и такие старославянские слова, которые, безусловно, воспринимаются как стилистически окрашенные, сохраняющие торжественную, риторическую окраску. Писатели часто обращаются к ресурсам устаревшей лексики как к выразительному средству художественной речи, что служит богатым материалом для лингвистических исследований. Н. М. Шанский утверждал: «Как язык является первоэлементом литературы, так и лингвистический анализ текста является фундаментом его литературоведческого и стилистического изучения» [9, с. 53].

А. С. Пушкина по праву называют великим новатором и реформатором в области языка. Поэт в совершенстве знал родной язык, несмотря на условности современной ему эпохи и дворянского общества изъясняться по-французски. Стихи и проза Пушкина в большой степени способствовали развитию и расцвету русского литературного языка.

Язык Пушкина и по сей день в центре внимания ученых-филологов. Словарь А. С. Пушкина, составленный по его произведениям, включает 21 тысячу слов, что свидетельствует об отношении поэта к русскому слову, русской речи в целом, о значении родного языка в его жизни и творчестве. Каждое произведение

Пушкина – свидетельство богатства и красоты русской речи, ее многовековых накоплений и приобретений, выразительности, чистоты, духовности. В языке Пушкина вся предшествующая русская речевая культура не только достигла своего высшего расцвета, но и получила качественное преобразование. Поэт стремился создать «язык общепонятный», что было возможно при объединении всех социально-речевых стилей русского языка: и древнеславянизмов и «славянорусизмов», и книжных и разговорных элементов литературного языка предшествующей поры, и просторечия широких масс, и живой устной речи простого народа [1, с. 73]. Разработав новые приемы использования языка в художественной литературе, Пушкин выступает преобразователем русской литературной речи. Синтез разнородных элементов, который осуществился в его творчестве, определил особенности и отразил процесс демократизации литературного языка. Поэтому вполне понятен пристальный интерес критики к языковым особенностям пушкинских произведений.

В творчестве А. С. Пушкина сказки занимают особое место. Сказки, услышанные им от своей няни, под пером поэта обрели свою стихотворную форму и воплощение в ней выразительных средств родного языка. Особенно ценил поэт в русской сказке черты народности: «живописный способ выражаться», «русское раздолье ума». Язык сказок, по мнению поэта, разнообразнее книжного языка и ярче его по своим выразительным средствам и краскам [1, с. 74]. В литературный язык своих произведений А. С. Пушкин отбирал только то, что, по его мнению, составляло коренные основы национального языка. Старославянизмы наряду с древнерусскими словами как значительный пласт устаревшей лексики были неотъемлемой частью творческого словаря Пушкина, являя собой стилистически необходимое и оправданное средство языка, придавая произведениям индивидуальные качества и колорит.

Рассмотрим примеры использования старославянизмов в сказках А. С. Пушкина. Материалом для исследования послужили следующие сказки поэта: «Сказка о царе Салтане, о сыне его славном и могучем богатыре Гвидоне Салтановиче и о прекрасной царевне Лебеди», «Сказка о рыбаке и рыбке», «Сказка о попе и о работнике его Балде», «Сказка о мертвой царевне и о семи богатырях», «Сказка о золотом петушке».

Для удобства анализа старославянизмов как пласта устаревшей лексики мы будем придерживаться классификации типов архаизмов (к ним

в лингвистике относят старославянизмы), предложенной А. В. Калининым. Ученый выделяет архаизмы лексические и семантические (смысловые). В лексические он включает: а) архаизмы лексико-фонетические; б) лексико-словообразовательные; в) собственно-лексические.

В текстах таких сказок, как «Сказка о царе Салтане...», «Сказка о мертвой царевне...». «Сказка о золотом петушке», «Сказка о рыбаке и рыбке» встречаются старославянские по происхождению слова, что подтверждается наличием у них фонетических признаков старославянизмов. Это слова с неполногласными сочетаниями *-ра-*, *-ла-* в корнях: *бранный*, *брег*, *град*, *глава*, *златоглавый*, *пред*, *прекрасный*, *страж*, *нрав*, *чредой*.

Наличие показательных признаков позволяет отнести группы таких слов к лексико-фонетическому типу архаизмов:

«Мать и сын идут ко граду.

Лишь ступили за ограду,

Оглушительный трезвон

Поднялся со всех сторон...»;

«И царевича венчают

Княжесей шапкой, и главой

Возглашают над собой»;

«Город новый златоглавый...»;

«Здравствуй, князь ты мой прекрасный!»;

«И желанная страна

Вот уж издали видна»;

«И останутся на бреге

Тридцать три богатыря,

В чешуе златой горя...» («Сказка о царе Салтане...»);

«Еще пуще старуха бранится...»;

«Вкруг нее стоит грозная стража...»

(«Сказка о рыбаке и рыбке»);

Большинство неполногласных корней старославянского происхождения существует в современном русском языке параллельно с полногласными русскими морфемами. Так, в «Сказке о мертвой царевне и о семи богатырях» встречаются следующие примеры с неполногласием:

«Белолица, черноброва,

Нраву кроткого такого»;

«Нами ты была любима

И для милого хранима...».

Отмеченные старославянские слова являются однокоренными со словами *норов*, *норовистый*, *хоронить*, приобретенными в современном русском языке несколько иные значения. В целом, приведенные примеры подтверждают, что фонетический облик некоторых устаревших слов имел характерные для заимствований особенности. Такие старославянизмы отличаются от современных вариантов тех же слов обычно одним звуком, напр. *страж* – *сторож*, *пред* – *перед*, *глава* – *голова*, *чреда* – *очередь*. Вместе с тем прочно закрепились в русском литературном языке и слова с неполногласием: *страна*, *благодарность*, *разглашать*. Примеры таких старославянизмов обнаруживаются и в сказках А. С. Пушкина:

*«И желанная **страна***

Вот уж издали видна» («Сказка о царе Салтане...»);

«Перед ним молва бежала,

*Быль и небыль **разглашала»*** («Сказка о золотом петушке»).

Как видим, старославянские по происхождению слова, которые встречаются в текстах сказок Пушкина, однозначно отнести к устаревшей лексике нельзя, так как русский литературный язык богат и активно функционирующими в речи старославянизмами. Использование поэтом старославянских заимствований в сказках, очевидно, продиктовано тем, что во времена Пушкина старославянизмы были достоянием поэтической речи и употреблялись в качестве слов высокой лексики, не воспринимаясь как архаизмы. Кроме того, неполногласные формы как более короткие в звучании лучше укладывались в размер стиха.

К следующей группе лексических архаизмов лингвистическая наука относит архаизмы лексико-словообразовательные, примеры которых также встречаются в текстах пушкинских сказок. Особенностью этой группы архаизмов является наличие отдельных устаревших словообразовательных элементов, чаще всего суффиксов. В сказках А. С. Пушкина находим следующие примеры:

*«Беса старого взяла тут **унылость»**;*

*«Попадья говорит: «Знаю **средство**,*

*Как удалить от нас такое **бедство...**»;*

*«Окажи свое усердие и **проворье»***

(«Сказка о попе и работнике его Балде»);

*«Братья в **горести** душевной»*

(«Сказка о мертвой царевне...»).

Присутствие в морфологической структуре выделенных слов устаревших суффиксов *-ость-*, *-еть-*, *-ств-*, *-j-* является свидетельством

архаичности этих имен существительных. Автор же намеренно использует подобную лексику для стилизации старинной речи, для создания речевого колорита. Однако в данном случае стилизация имеет место не только при передаче речи персонажей, но и в языке самого автора.

Чтобы подчеркнуть особый колорит русской древности, привлечь внимание читателя на поэтичность лексики сказок, которые содержат, безусловно, фольклорные элементы, Пушкин активно использует собственно-лексические архаизмы, пришедшие из старославянского и древнерусского языков и устаревшие совсем: *инда* (так что), *персты* (пальцы), *очи* (глаза), *яства* (еда, угощение), *кабы* (если бы), *витязи* (богатыри), *бают* (говорят), *ныне* (сегодня, тотчас), *латы* (защитная броня воина), *ратный* (военный), *чета* (пара), *осьмой* (восьмой), *сей* (этот). Понимание значений перечисленных слов данной группы было бы весьма затруднительно для современного читателя сказок Пушкина, так как такое их звучание не характерно для нашей эпохи по причине устарелости. Но значения не утратились окончательно, а приобрели новый звуковой облик, тем самым образуя синонимы устаревших слов, значения которых не исчезли из живого языка. Именно наличие в современном языке соответствующих синонимов позволяет понять значение архаизмов в следующих строках:

«Но под старость захотел

*Отдохнуть от **ратных** дел»;*

*«**Инда** плакал царь Дадон,*

***Инда** забывал и сон»;*

*«Всяким **яством** угощала»*

(«Сказка о золотом петушке»).

«Ум у бабы догадлив,

*На всякие хитрости **повадлив**»*

(«Сказка о попе и работнике его...»);

*«Она бьет их, за **чупрун** таскает...»*

(«Сказка о рыбаке и рыбке»).

Анализ языка сказок Пушкина показывает, что при использовании устаревшей лексики для стилизации текста, а также как средства выразительности поэтической речи автор в большей степени обращается к ресурсам старославянской лексики, поскольку преимущественно славянизмы употреблялись в поэзии XVIII-XIX веков. Однако в текстах сказок встречаются и исконно русские устаревшие слова, например:

невежа, шелом, череда, ровная (в значении «подобная, такая же»). Так, в «Сказке о рыбаке и рыбке» есть строки:

«Поделом тебе, старый невежа!

Впредь тебе, невежа, наука...»,

где слово «невежа» имеет фонетический облик, характерный для языков восточнославянской группы и употребляется со значением – «грубый, невоспитанный человек». Этимологически «невежа» восходит к общеславянскому «ведети» – «знать, быть осведомленным». В старославянском языке с таким же лексическим значением закрепилось как «невежда» с сочетанием *жд* в корне, которое в южнославянских языках чередуется с *д*. Для исконно русских слов такое чередование не характерно.

В «Сказке о золотом петушке» автор предпочитает славянизму «*шлем*», вошедшему в активную лексику русского языка, исконно русское слово «*шелом*» с характерным для последнего полногласием «*ело*» в корне:

«Перед ним его два сына

*Без **шеломов** и без лат».*

С восточнославянским полногласием «*ере*» находим слово «*череда*» в «Сказке о попе и работнике его Балде»:

«Нет, – говорит Балда, –

*Теперь моя **череда**...».*

В «Сказке о мертвой царевне...» одна из героинь заявляет:

«Обойди все царство наше,

*Хоть весь мир, мне **ровной** нет».*

Выделенное слово – русское по происхождению, о чем свидетельствует начальное сочетание «*ро*», характерное для языков восточнославянской группы. В контексте сказки значение слова иное, нежели мы привыкли его воспринимать, так как «*ровная*» здесь обозначает «такая же, подобная», а не «гладкая, без шероховатостей».

Таким образом, исконно русская устаревшая лексика, хоть и в меньшей мере, также встречается в поэтических сказках А. С. Пушкина, обогащая и наполняя выразительностью жанровое своеобразие произведений.

Кроме лексических архаизмов в пушкинских сказках встречаются примеры и семантических (смысловых) типов устаревшей лексики – многозначных слов, у которых устарело одно или несколько значений. В «Сказке о царе Салтане» таковым является слово «*гости*», которое автор

использует и в значении «купцы, иноземные торговцы» (1) и в значении «гость» – «человек, пришедший навестить кого-либо» (2):

«Пристают к заставе **гости**; (1)

Князь Гвидон зовет их в **гости**...» (2)

Примером семантического архаизма является и слово «*красный*», встречающееся в «Сказке о царе Салтане...», «Сказке о мертвой царевне...»: «Здравствуй, **красная** девица...», «Не видал я **девы красной**...».

Древнее слово «*красный*» общеславянского происхождения и, в отличие от современного значения одного из основных цветов спектра, обозначало оно «красивый, прекрасный внешне», будучи образованным от слова «краса». В древнерусском языке слово «красный» употреблялось для определения всего прекрасного, хорошего, радостного не только в отношении людей, но и для всего красивого, что окружало людей. В этом значении слово «красный» было широко распространено в народной речи, устном народном творчестве, из которых А. С. Пушкин черпал вдохновение и мотивы для своей поэзии. Его знание устаревших значений – свидетельство того, насколько великий мастер слова владел ресурсами родного языка.

Кроме лексико-семантических особенностей устаревших слов, встречаемых в пушкинских сказках, наше внимание привлекают и их особые грамматические формы как предмет исторической грамматики.

Образцы грамматических форм некоторых частей речи, использованных Пушкиным в сказках, были характерны для древнерусской морфологической системы, особенности которой изучались лингвистами по памятникам славянской письменности. Очевидно, в просторечии, в фольклоре такие реликты еще присутствовали и были знакомы поэту, который «оживил» их в литературном языке.

К примеру, в «Сказке о рыбаке и рыбке» автор многократно использует как стилистический прием форму утраченного в древнерусском языке периода XI в. звательного падежа имени существительного: «*Чего тебе надобно, старче?*»

В «Сказке о царе Салтане...» Пушкин использует склоняемую в древнерусском языке форму именного (нечленного) прилагательного:

«Царь Салтан, с женой простяся

На **добра** коня садяся...».

Однако, затруднено определение формы – именной или местоименной – у прилагательных «*тих*, как день», «*белы* руки», так как в форме именительного падежа (в указанных примерах)

наблюдается их соответствие современным кратким прилагательным, которые не имеют форм косвенных падежей, в отличие от древнерусских именных прилагательных. Все же употребление таких форм прилагательного в качестве эпитетов служит как образной характеристикой персонажей, так и большей выразительности и красочности языка сказок.

Интересным фактом, на наш взгляд, является использование Пушкиным одного и того же существительного с разными показателями родовой принадлежности. Например, в «Сказке о царе Салтане...» существительное «*лебедь*» женского рода: «*Лебедь белая плывет*», в названии – форма предложного падежа существительных женского рода «...о прекрасной царевне *Лебеди*»; в «Сказке о золотом петушке» – мужского рода: «*Весь как лебедь поседелый*». Поэту, несомненно, было известно о принадлежности этого слова к существительным женского рода в древнерусском языке, хотя в эпоху его творчества родовая принадлежность «*лебеди*» изменилась. Обращение к подобным историческим явлениям в языке позволило более ярко представить образы сказочных персонажей.

Примером использования Пушкиным устаревших грамматических форм является употребление существительного в форме именительного падежа вместо винительного объекта действия. Такие формы существовали в русском языке древнейшей поры как показатель отсутствующей грамматической категории одушевленности, о чем свидетельствуют памятники древнерусской письменности (Лаврентьевская, Радзивиловская летописи и др.). Подобная форма именительного падежа существительного вместо винительного встречается в «Сказке о золотом петушке»:

«Медлитъ нечего: «Скорее!

Люди, на конь! эй, живеет!»

Вполне вероятно, что в просторечии русского языка XIX века такие формы еще встречались и были знакомы поэту, который использовал их как средство стилизации старинной речи и передачи колорита эпохи древности, пусть и сказочной.

Проведенный нами анализ языка сказок А. С. Пушкина позволяет отметить, что, наряду с лексикой активного словарного запаса русского языка поэт использует устаревшую лексику – старославянизмы и древнерусизмы – как средство стилизации старинной речи (речь персонажей), речи авторской, передачи колорита эпохи древности,

придания выразительности и образности языку сказок как вида устного народного творчества, что определяет художественную ценность фольклора. Мастерское обращение с родным словом позволило поэту оживить язык своих произведений, придав им эмоционально-экспрессивную окраску. Исследуя лексику пушкинских сказок, читатель не только может оценить богатство русского языка, но и приобщиться к культурно-историческому наследию славянского народа. Кроме этого, лексический материал сказок А. С. Пушкина может быть использован для решения дидактических задач при изучении исторической грамматики в вузах и лексикологии в высших и средних учебных заведениях.

Литература

1. Виноградов В. В. Значение А. С. Пушкина в истории русского литературного языка и в истории стилей русской художественной литературы / В. В. Виноградов // Русская речь. – 1990. – № 3. – С. 69–78.
2. Голуб И. Б. Стилистика современного русского языка / Ирина Борисовна Голуб. – М. : Высшая школа, 1986. – 336 с.
3. Калинин А. В. Лексика русского языка / Александр Васильевич Калинин. – Издательство Московского университета, 1978. – 232 с.
4. Кузнецов П. С. Очерки морфологии русского языка / Петр Савич Кузнецов. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1959. – 275 с.
5. Лопатин В. В. Зачем языковеды изучают историю языка? / В. В. Лопатин // Русская речь. – 1967. – № 5. – С. 77–85.
6. Лопушанская С. П. Страницы истории русского языка / С. П. Лопушанская, О. А. Горбань, Е. М. Шептухина. – М. : Просвещение, 2007. – 191 с.
7. Маршак С. Я. Собрание сочинений: в 8-ми томах / Самуил Яковлевич Маршак. – М. : Художественная литература. – Т. 7. – 1971. – 456 с.
8. Устинов И. В. Очерки по русскому языку. Часть 1. Историческая грамматика русского языка / Иван Васильевич Устинов. – М. : 1959. – 382 с.
9. Шанский Н. М. Лингвистический анализ и лингвистическое комментирование художественного текста / Николай Максимович Шанский // Русский язык в школе. – 1983. – № 3. – С. 53–54.

Использованные источники:

1. Пушкин А. С. Стихи и сказки / Александр Сергеевич Пушкин. – М. : Издательство «Детская литература», 1974. – 160 с.

Статья надійшла до редакції 20.09.2012 р.

УДК 811. 161.2 '37

Ю. О. Арешенков

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНА ВЗАЄМОДІЯ КОНЦЕПТІВ *ВОЛЯ, ПРАВДА, СИЛА* В ДИСКУРСІ «КОБЗАРЯ»

Арешенков Ю. О. Функціонально-семантична взаємодія концептів *воля, правда, сила* в дискурсі «Кобзаря».

Розглядається інтра- та інтертекстуальна взаємодія лексичних компонентів *воля, правда, сила* як передумова фразеотворення. Простежується роль прикметників у модифікації концептуальної семантики означуваних іменників.

Ключові слова: фразеологізація, атрибутивна конструкція, ад'єктив, концепт, ідеологема.

Арешенков Ю. А. Функціонально-семантическая взаимодействие концептов *воля, правда, сила* в дискурсе «Кобзаря».

Рассматривается интра- и интертекстуальное взаимодействие лексических компонентов *воля, правда, сила* как предпосылка фразеобразования. Прослеживается роль прилагательных в модификации концептуальной семантики обозначаемых существительных.

Ключевые слова: фразеологизация, атрибутивная конструкция, адъектив, концепт, идеологема.

Arshenkov Y. Functional-semantic interaction of concepts *freedom, truth, strength* in the discourse of the «Kobzar».

Intra- and intertextuality interaction of lexical components *freedom, truth, strength* is considered as the precondition of formation of the phraseological unit. The role of adjectives as modifiers of conceptual semantics of designated nouns is investigated.

Key words: phraseologization, the attributive structure, adjective, concept, ideologue.

Лексеми *воля, правда, сила* разом із іменниками *Бог, доля, слава, мати, сім'я, Україна* відносять до найінтенсивніших ідеотворчих лексем Шевченкової поезії [3, с. 617]. Особливістю саме цих слів-концептів є те, що в різних творах вони входять до складу семантично важливих тематичних полів, а в деяких – утворюють ампліфікаційну тріаду, яка суттєво підвищує їх виражальний потенціал. Очевидно, що для більшості мовців концепти *воля, правда, сила* сприймаються як складники фразеологізму «В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля», в якому ступінь їхньої функціонально-семантичної взаємодії, напевно, досягає свого найвищого рівня. Фразеологізація рядків із «Послання», безперечно, суттєво посприяла цілісності сприйняття сполучення «*правда, і сила, і воля*». Функціонально-семантичне зближення цих

лексем спостерігаємо в творах, що передували посланню, зокрема, в поемі «Сретик»: «Розбойники, людодіи правду побороли, осміяли твою славу, і силу, і волю» [9, с. 189], а згодом у поемі «Кавказ»: «Ми віруєм твоїй силі і духу живому. Встане правда! встане воля!» [9, с. 234]. Принагідно можна зазначити, що до ампліфікаційного ланцюжка найчастіше долучається лексема *слава*, як це можна побачити на прикладі ще одного шевченкового фразеологізму: «Борітеся – поборете, вам Бог помагає! За вас правда, за вас слава і воля святая!» [9, с. 235].

Формула «В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля» має прозору семантичну структуру: просторово-екзистенційний фрейм ХАТА + субстанційні модуси ПРАВДА, СИЛА, ВОЛЯ. Іменник *хата* є одним із стрижневих понять концептосфери «Кобзаря». Як наскрізний образ, що пронизує значну частину поетичної текстури, він має ряд семантичних модифікацій: «щастя», «щасливе життя», «заповітна мрія», «власна держава» [1]. До найбільш виразних, безперечно, можна віднести символ «хати»-держави. Спираючись на міфологічно-фольклористичне підґрунтя, поет надав йому власного національно-екзистенційного розуміння, що вилилося в кришталеву довершену формулу «В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля» із послання «І мертвим, і живим...», котре було сприйнято українською інтелігенцією «як програма громадсько-політичної діяльності суспільства, як свого роду другий заповіт поета» [8, с. 140] У ньому соціально-класова свідомість Шевченка перетворюється в свідомість вищу і ширшу – національно-державну, що знайшла «напрочуд просту і в тій простоті та всенародності своїй геніальну формулу» [6, с. 38].

Хата-держава, очевидно, є не лише формою, але й умовою національного буття. Загалом маємо складний образ, що почав формуватися з ранніх творів, і विकарбувався у концентровану метаідею. Для її адекватного розуміння необхідно не лише з'ясувати контекстуальну семантику складників, але й виявити смислові відношення між ними, орієнтуючись, по можливості, на якомога ширший текстовий простір. Одним із найсуттєвіших модифікаторів значення іменникових лексем, як відомо, виступають ад'єктиви, цим і пояснюється наш дослідницький інтерес до конструкцій з означуваними іменниками *воля, правда, сила*. Відтак, метою роботи є виявити чинники формування концептуального змісту понять ВОЛЯ, ПРАВДА, СИЛА та їх функціонального призначення в контексті поетичних творів Тараса Шевченка.

Статистичні показники засвідчують помітну відмінність у частотності вживання аналізованих іменників. Розподілення іменників *воля*, *правда*, *сила* за частотним словником збірки «Тарас Шевченко. Твори в п'яти томах» (К, 1978) виглядає так:

1) *воля* – 89 слововживань, *воля-доля* – 1, *воля-неволя* – 1, *воленька* – 4, разом 95;

2) *правда* – 76, *правда-воля* – 1, *правда-мста* – 1, *правдонька* – 4, разом 82;

3) *сила* – 57.¹

Можна говорити і про більш потужний змістовий потенціал поняття ВОЛЯ як такого, що входить до складу константних концептів української національної культури. Словник-довідник «Знаки української етнокультури» фіксує такі основні значення: «Воля – свобода, незалежність на противагу неволі, рабству; також в особистому плані – здатність здійснювати, переходити від думки до дії; <...> у народі символізує силу..., ставиться понад життя..., часто зіставляється з долею, узалежнюється від неї» [4, с. 113].

Схожі тлумачення знаходимо і в роботах дослідників ідіостилю Тараса Шевченка. Ґрунтовну інтерпретацію змісту поняття ВОЛЯ подає І. Дзюба в розвідці «Універсальні мотиви в Шевченковій поезії». Насамперед, він зазначає, що поет органічно сприйняв увесь почуттєво-означальний та персоніфікувально-образний багаж лексеми *воля*, нагромаджений в усій образній системі мови. Автор підтверджує, що Шевченків концепт ВОЛЯ належить до найуживаніших у його текстах і, як усі універсальні категорії, «має багато аспектів значення, постійно вступає у зв'язок з іншими універсальними категоріями і, звісно ж, у динаміці творчості наповнюється дедалі багатшим змістом» [3, с. 651]. У контексті нашого дослідження особливо актуальною є теза про те, що в єдиній екзистенційній ланці, до якої І. Дзюба включає поняття ВОЛЯ, ДОЛЯ, СЛОВО, ПРАВДА, СЛАВА, ЩАСТЯ, «*воля* є першостимулом, даючи життя всій системі цінностей» [3, с. 651]². ВОЛЯ або тотожна ДОЛІ, або є умовою ДОЛІ і ЩАСТЯ, ПРАВДА-ВОЛЯ виступає моральним абсолютом і неспростовним аргументом в оцінці дій людини. У значенні суб'єктивної психологічної скерованості особистості іменник *воля* вживається рідко, частіше він означає

¹ Для порівняння, до першої трійки найчастотніших іменників входять: *Бог* – 262 слововживання, *світ* – 239, *хата* – 214.

² Завважимо, що поняття СИЛА до цього переліку не включено.

об'єктивне становище людини чи народу. Для нас дуже важливим виглядає спостереження щодо ролі означення в модифікації концептуального змісту: «означення *свята* щодо *волі* у Шевченка часто виражає її вищу цінність та особисте благоговіння перед нею» [3, с. 658]. Загальний висновок підкреслює провідну роль мотиву ВОЛІ, який звучить навіть там, де його не маніфестовано: «Високе уявлення про особисту, громадянську, національну волю-свободу визначає зміст, власне, всієї його творчості. Шевченкова *воля* включала повноту і національного, і соціального, і етичного ідеалів» [3, с. 660].

За спостереженням Л. Фатєєвої, семантичний арсенал концепту ВОЛЯ в певній частці контекстів розширюється за рахунок його взаємодії з лексемами *честь*, *слава*, *сила*, *правда*, *братерство*, *добро*, переважна їх більшість фіксує семи «цінність», «потреба», «необхідність», «прагнення» [10, с. 294]. Дослідниця справедливо бачить у вільних синтаксичних словосполученнях, які характеризують якісні показники іменника, один із засобів мовної апеляції до концепту ВОЛЯ. Пріоритетна роль у них відводить ад'єктивам *козацький*, *завзятий*, що не збігається з нашими спостереженнями.

Іменник *воля* має пріоритетність як за абсолютною частотністю, так і за ступенем функціональної навантаженості, що найперше засвідчує кількість атрибутивних словосполучень: *воля* – 28 конструкцій, *сила* – 21, *правда* – 12.

Промовисто виглядає трійка найчастотніших прикметників у складі цих конструкцій:

- 1) *воля*: *свята* – 7, *вольна* – 3, *божа* – 2;
- 2) *сила*: *свята* – 5, *молода* – 3, *велика* – 2, (*божа*);
- 3) *правда*: *свята* (*пресвята*) – 6, *щира* – 2, (*божа*).

Найперше впадає в око домінування означення *свята* в усіх трьох групах. До певної міри це закономірно, оскільки в тезаурусі «Кобзаря» *святий* очолює трійку найуживаніших прикметників: *святий* (*свят*) 219, *старий* – 139, *молодий* – 129. Стосовно ж іменників, то в загальному списку означуваних компонентів більш активну сполучуваність із прикметником *святий* маніфестує лише іменник *Бог* (8 разів) разом із синонімами *Господь* (2) і *Вседержитель* (1). На однаковому рівні активності перебувають дві лексеми: *мати* – 6 словосполучень та *слово* (*словеса*) – (4 + 2).

Можна стверджувати, що ад'єктив *свята* виступає атрибутивною домінантою, яка зближує концептуальні поля трьох функціонально споріднених іменників *воля*, *правда*, *сила*. Подібну

роль, хоча і з меншою інтенсивністю, виконує прикметник *божа*, тематично близький до прикметника *свята*.

Іменник *сила* хоч і має нижчу абсолютну частотність у порівнянні з лексемою *правда* (відповідно 57 і 82 слововживання), демонструє майже вдвічі вищий рівень функціональної навантаженості: 21 атрибутивне словосполучення з іменником *сила* та 12 з іменником *правда*. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (К., 2003) фіксує 12 варіантів значення іменника *сила*, кожен з яких має ще ряд відтінків [2, с. 1120].

У тезаурусі «Кобзаря» переважно реалізуються такі варіанти узуального значення: 1) фізична або життєва енергія; 2) здатність людини до духовної діяльності, душевне піднесення, спроможність діяти; 3) могутність, влада; 4) велика кількість. Зрозуміло, що в дискурсі відбуваються певні семантичні трансформації, стосовно концепту СИЛА можна говорити про накладання значень (2) та (3). Назагал, у своєму концептуальному вияві поняття СИЛА явно тяжіє до значення «могутність, влада». В етнокультурній традиції, за твердженням В. Жайворонка, відбулося семантичне зближення двох концептів, коли воля виступає символом сили: «Воля дає силу слабим», «Моя воля, моя сила», «Ваша сила – ваша й воля», «Не сильная – вольная» [9, с. 113].

На цьому тлі концепт ПРАВДА може здатися семантично віддаленим компонентом тріади, однак понятійну близькість усіх трьох лексем можна побачити на глибинному рівні. Як і лексеми *воля*, *сила*, іменник *правда* реалізує в контексті творів поета переважно семантику етнокультурного концепту. *Правда* це не лише «те, що відповідає дійсності; істина», а насамперед «втілення Божої і людської справедливості» [4, с. 476]. Наприклад: «Нехай же серце плаче, просить святої правди на землі» [9, с. 162], «Спи, гетьмане, поки встане правда на сім світі» [9, с. 163], «Встане правда! встане воля!» [9, с. 234].

Отже, в динаміці функціонально-семантичної взаємодії компонентів фразеологізованої конструкції виразно простежується цілеспрямований характер формування концептуального змісту. У результаті створюється ідеологема, яка в найбільш сконцентрованій формі вміщує історичну програму державної розбудови української нації. «Своїм громовим і неослабним голосом духовний батько української нації вже друге століття застерігає і вчить нас: боротися треба не «за волю» (за дозволи, вольності, права, привілеї, за шмат гнилої ковбаси для окремих людей груп), а за свободу нації – за,

«свою хату» (національну державу) в якій буде і «своя правда» – правда національного волевиявлення і національного інтересу, і «сила» – захисна і творча міць об'єднаного національною ідеєю народу, і «воля» – права і свободи вільного громадянина і господаря свого майна, умінь чи інтелекту» [5, с. 70]

Рамки статті дозволяють зупинитися в основному на фразеотворчому аспектові функціонально-семантичної взаємодії ідеотворчих лексем *воля, сила, правда*. Поза увагою залишилася характеристика антонімічних відношень *воля::неволя; тьма неволі::світ правди; неправда людська::правда божя*, а також надзвичайно важлива проблема вираження авторської оцінки в межах атрибутивної конструкції, на що вказує численна група ад'єктивів з негативною конотацією: *воля – гола, ледача, ненагодована, сповита, хиренна; сила – вража, лютіша, стара; правда – п'яна*. Ми намагалися виявити деякі чинники інтратекстуального характеру, що певним чином «готували ґрунт» для фразеологізації рядків із Шевченкового послання, які стали афоризмом рівня національної ідеї. Повноту та глибину її змісту ще належить осмислювати поколінням українців.

Висновки:

1. У мегаобразі ХАТА виразно представлено концептуальне значення «держави» (національна, власна, своя). У структурі афоризму лексемою *хата* втрачається локативна сема й з'являється сема каузальності.

2. Концепти *воля, правда, сила* утворюють контекстуально зумовлену смислову ланку, чинниками формування якої стають як синтаксична близькість у різних творах, так і спільні ад'єктивні поширювачі.

3. Синтаксична однорідність є найбільш виразним фактором функціонально-семантичної структуризації ампліфікаційного ряду *воля, правда, сила*.

4. На вертикальному векторі семантичне зближення іменників відбувається за рахунок однотипності означувача (*свята, божя* і под.) у більшості атрибутивних конструкцій.

Література

1. Арешенков Ю. О. Концепт «хата» в поетичному ідіостилі Т. Шевченка / Ю. О. Арешенков // Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2009. – С. 108–114.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
3. Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – [2-ге вид.] / І. М. Дзюба – К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. – 718 с.

4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
5. Іванишин В. Нація. Державність. Націоналізм / В. Іванишин – Дрогобич : Відродження, 1992. – 178 с.
6. Маланюк Є. Книга спостережень / Є. Маланюк. – К. : «Атіка», 1995. – 236 с.
7. Меншиков І. І. Поетичне слово Кобзаря : Словник лексичних компонентів атрибутивних конструкцій / І. І. Меншиков, Н. В. Підмогильна. – Дніпропетровськ : Січ, 1991. – 206 с.
8. Смілянська В. Л. Структура і смисл : Спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. / В. Л. Смілянська, Н. П. Чамата. – К. : Вища шк., 2000. – 207 с.
9. Тарас Шевченко. Кобзар / Тарас Шевченко. – К. : Дніпро, 1968. – 558 с.
10. Фатєєва Л. Концепт «воля» в поезії Тараса Шевченка / Л. Фатєєва // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць. Випуск 18 / [укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.] – Донецьк : ДонНУ, 2009. – С. 293–297.
11. Частотний словник збірки «Твори в п'яти томах». Тарас Шевченко / <http://www.mova.info/cfq.aspx?fdid=shev4>

Стаття надійшла до редакції 18.10.2012 р.

УДК 811.161.2 : 659.1

О. Ю. Арешенкова

ТИПИ ОЦІНОК ТА МОВНІ ЗАСОБИ ЇХ ВИРАЖЕННЯ В РЕКЛАМНИХ ТЕКСТАХ

Арешенкова О. Ю. Типи оцінок та мовні засоби їх вираження в рекламних текстах.

У статті розглянуто типи оцінки в текстах медійної, друкованої та зовнішньої реклами. Аналізуються лексичні, лексико-стилістичні та зображальні засоби її вираження.

Ключові слова: рекламний текст, оцінка, типи оцінки, оцінне значення.

Арешенкова А. Ю. Типы оценок и языковые средства их выражения в рекламных текстах.

В статье рассмотрены типы оценки в текстах медийной, печатной и внешней рекламы. Анализируются лексические, лексико-стилистические и изобразительные средства ее выражения.

Ключевые слова: рекламный текст, оценка, типы оценки, оценочное значение.

Areshenkova O. Y. Types of assessments and linguistic means of expression in advertising texts.

The article considers the types of assessment in the texts media , print and outdoor advertising. Analyzed lexical, lexico-stylistic and expressive means of expression.

Key words: advertising text, assessment, types of assessment, evaluative meaning.

За останнє десятиліття реклама стала невід'ємною частиною сучасного життя і перетворилася на один з основних елементів інфраструктури засобів масової інформації. Головне призначення реклами як форми мовленнєвої комунікації сприяти продажу продукту чи популяризувати послуги шляхом інформування громадськості про їх буття й атрибути, спонукати споживачів до бажаної дії через рекламне повідомлення, що поєднує в собі інформацію, з одного боку, та переконання – з іншого. Крім того, рекламні оголошення не лише інформують споживачів про товар, а й закликають придбати його. Функція впливу – найважливіша функція рекламного тексту, тому оцінно забарвлені засоби є важливим чинником його створення. Такі мовні одиниці не тільки дають людині нове пізнання світу, але й інформують про авторське ставлення до зображуваного [5, с. 156; 2]. Категорія оцінних суджень є ефективним засобом впливу на адресата.

Актуальність дослідження пояснюється тим, що оцінка як лінгвістична категорія є одним з основних компонентів процесу комунікації. У «Термінологічній енциклопедії сучасної лінгвістики» оцінка визначається як 1) складник конотативного компонента семантичної структури мовної одиниці; 2) текстова категорія, підпорядкована інформативності; 3) різновид модальності висловлення, який відображає аксіологічний план ситуації, позначеної повідомленням, тобто ціннісну орієнтацію мовця щодо інтеріоризованої події [9, с. 438–439].

Необхідно відзначити, що сучасна лінгвістика виходить з того, що мова у своїй комунікативній функції слугує для вираження емоційно-оцінного ставлення мовця до навколишнього світу. Які б чинники та детермінанти не зумовлювали діяльність людини, діючими вони стають у тому випадку, коли їм вдається проникнути у сферу її емоційно-оцінних відносин, відбитися і закріпитися в ній.

Лінгвістичні розвідки вітчизняних та зарубіжних мовознавців спрямовані на різнобічне вивчення аспектів оцінки й оцінного значення [7, с. 18]. Цією проблемою займалися І. Арнольд, Н. Арутюнова, О. Вольф, В. Гак, О. Івін, Б. Коваленко, Т. Космеда, М. Ляпон, Т. Маркелова, У. Соловій, І. Стернін, В. Телія, З. Фоміна, В. Шаховський та ін.

Оцінка може виражатися лексичними засобами [5; 6; 8], лексико-стилістичними (розмовні слова, просторіччя, лайливі слова, жаргонізми, неологізми, сленгізми, термінологізми, фразеологізми) та зображальними (епітет, метафора, порівняння, іронія, оксиморон, перифраз) [3; 7].

Різними є погляди науковців на проблему класифікації оцінок за типами. Взаємодія суб'єкта оцінки з її об'єктом лежить в основі класифікації частковооцінних значень у Н. Арутюнової. Дослідниця виділяє три групи частково оцінних значень: сенсорні; сублімовані та раціоналістичні оцінки [1, с. 13–17]. Мовознавець О. Федотова подає вужчу класифікацію, поділяючи оцінки за їх підґрунтям на емпіричні (сприймаються органами чуття) та мотивовані (формується в процесі пізнання) [12, с. 70–72]. І. Онищенко класифікує оцінку й оцінні значення залежно від критерію, що береться за основу: позитивна / негативна / нейтральна; абсолютна / порівняльна; суб'єктивна / об'єктивна; інтелектуально-логічна / емоційна / емоційно-інтелектуальна; сенсорна / сублімована / раціоналістична; оцінка, зумовлена конкретними поняттями / оцінка, зумовлена абстрактними поняттями [7, с. 6]. Таким чином, оцінні категорії мовознавці по-різному поєднують у групи й подають власні номінації цих груп.

Для дослідження оцінки в рекламних текстах ми будемо спиратися на класифікацію В. Федосєєва, який виділяє такі типи оцінки: морально-етичні (морально / аморально; добре / погано; справедливо / несправедливо; правдиво / неправдиво; можна / не можна); прагматичні (правильно / неправильно; розумно / нерозумно; корисно / шкідливо; нормально / ненормально; дурість, не по кишені); естетичні (гарно / негарно; красиво / некрасиво; чудово / огидно; прекрасно / жахливо; смачно / не смачно; пасує / не пасує) [11, с. 96].

Найчастіше оцінка в рекламі досягається через мовні засоби її вираження, але також можемо помітити, що нерідко оцінка будь-якого типу реалізується через сам зміст повідомлення.

За нашими спостереженнями, **прагматична оцінка** в рекламних текстах значно переважає над іншими типами, оскільки функція реклами – переконати адресата зробити той чи той вибір. Для таких реклам характерна чіткість, тому арсенал мовних засобів теж ясно окреслюється: здебільшого це епітети, виражені прикметниками й прислівниками, що підкреслюють якості предметів і явищ, збагачуючи новими емоціями, смисловими нюансами; антитези та авторитетність, які дають змогу стисло і влучно схарактеризувати якусь важливу рису предмета, явища, події, точно виявити до них своє ставлення.

Наприклад: *Дорогі мами, кілька слів правди: часто навіть здорові на вигляд діти не отримують достатньо кальцію. Це може призвести до ламкості кісток в дорослому житті. Але ми можемо цьому зарадити – унікальна формула росту «Ростішки»*

містить на 50% більше кальцію, ніж молоко, і допомагає будувати такі міцні кістки. З «Ростішкою» ваші діти ростуть сильними та здоровими. «Ростішка» – рости на здоров'я! (ICTV, 17.07.08). У тексті цієї реклами бачимо те, що *здорові на вигляд діти, не отримують достатньо кальцію*, і подається розв'язання цієї проблеми: *але ми можемо цьому зарадити* – дуже правильне та корисне для здоров'я вирішення. Оцінка виражається багатьма засобами: епітетами *здорові діти, унікальна формула, міцні кістки, ростуть сильними та здоровими*; зіставленням *містить на 50% більше кальцію, ніж молоко*; та фразеологізмом *рости на здоров'я*.

Важливою ознакою прагматичності в рекламному тексті є підкреслення практичності: *Збираєшся у відпустку? Візьми з собою «Sunsilk mini» – шампунь та бальзам-ополіскувач в міні-упаковці. «Sunsilk mini» – завжди зручно взяти з собою!* («1+1», 20.08.09). Пряма порада, коли ти *збираєшся у відпустку, візьми з собою «Sunsilk mini»*, бо це – *завжди зручно взяти з собою*. Навіть уже сама назва продукту *«Sunsilk mini»* нам підказує, що це щось маленьке, невелике. Засіб передачі оцінки – епітет, виражений прислівником *завжди зручно*, та конкретна порада у формі дієслова наказового способу *візьми*. У цьому тексті дуже доречно питальне речення, що надає експресії й динаміки.

Важливими для передачі прагматичної оцінки виступають епітети, які чітко називають характерну властивість предмета чи явища: *Мені потрібна свіжість плюс максимальний захист. Тому я обираю «Фа суперзахист плюс» – 24 години свіжості плюс суперзахист у найекстремальніших ситуаціях. Ось що я називаю справжнім захистом дезодоранту!* (Укр, 18.07.08). Адресат чітко інформує нас, чого він прагне і що він для цього робить: *мені потрібна свіжість плюс максимальний захист, тому я обираю*; також дуже вдало підкреслений найвищий поріг необхідності в захисті непростим поєднанням слів *свіжість плюс максимальний захист*. Оцінка виражається епітетом *справжній захист*; *Подивись, на що здатен «Шамту»: новий «Шамту алое» для ослабленого та сухого волосся піднімає його від коренів, зволожує та надає йому об'єм «шапочкою». Новий «Шамту алое» – вражаючий об'єм вашого волосся* (Н, 13.06.10). Аби зацікавити покупців, використовується речення наказового способу: *Подивись, на що здатен «Шамту»*. Оцінка виражається епітетом *вражаючий об'єм*, дієсловами *піднімає, зволожує та надає*; а також сленговою одиницею *об'єм «шапочкою»* та: *Це – пошкоджене волосся. Ми помили половину засобами нової*

лінії *«Dove інтенсивний догляд»*, що проникають глибоко всередину волосся, відновлюючи його. *«Dove інтенсивний догляд» допомагає зробити навіть дуже пошкоджене волосся гладеньким і шовковистим.* (Н, 13.06.10): у цьому випадку використовується наочний доказ експерименту ми помили, а після миття отримали очікуваний результат. Епітети тут виражені прикметниками: *пошкоджене волосся, інтенсивний догляд, гладеньке і шовковисте.*

Крім зображальних засобів, для вираження прагматичної оцінки в медійній рекламі часто вдаються до лексичних засобів: *Мої клієнти часто запитують: «Якою фарбою можна якісно пофарбувати волосся вдома?». Я рекомендую «Londacolor». Вже понад 50 років Londa вдосконалює цю фарбу для вас. «Londacolor» – завжди бажаний результат!* (Н, 13.06.10); *Я завжди кажу своїм пацієнтам, що для здоров'я всього рота здорові ясна такі ж важливі, як і міцні зуби. Саме тому тепер я рекомендую нову зубну пасту для догляду і за зубами, і за яснами «Colgate total 12 прополіс». Вона поєднує формулу «Colgate total 12» із цілющим ефектом прополісу і до 98% ефективніше покращує стан здоров'я зубів та ясен. Мої пацієнти відчують покращення, і я його бачу. Новий «Colgate total 12 прополіс» – вибір стоматологів, і мій вибір теж!* («1+1», 19.07.09). Тут також чітко забезпечується прагматична мета: *мої клієнти часто запитують – я рекомендую; я завжди кажу своїм пацієнтам, я рекомендую.* Оцінка забезпечується завдяки прислівникам *якісно, ефективніше*; дієсловам *пофарбувати, вдосконалює (для вас)*; та прикметникам *бажаний, здорові, міцні, цілющим*. Прислівник *завжди* підсилює дію сказаного та позитивно налаштовує, а фраза *вибір стоматологів, і мій вибір теж* дає впевненість у правильності вибору. У наведеному прикладі міститься звернення до авторитетності фахівців – лікарів та перукарів.

Зустрічаються в текстах медійної реклами й лексико-стилістичні засоби: *Не гальмує. Снікерсуй!* (М–1, 08.09.11). Категорія прагматичної оцінки виражається завдяки неологізму *снікерсуй*, він же та слово *не гальмує* є сленгізмами.

Змістовна лінія реклам друківаного типу має бути короткою, чіткою, зрозумілою, упевненою, викликати довіру, тобто прагматично відповідати критеріям «правильно», «розумно»: *«Укресімбанк» – для тих, хто прагне досягти більшого! Мікrokредити від «Укресімбанку» – швидко отримати – повільно повертати!* (Т); *«Південком банк» – рахунок в нашому банку завжди на Вашу користь!* (Т); *«Інвест-кредит банк» – збережемо без втрат* (ЧГ, № 7–8); *Банк*

«Південний» – *це вигідні умови надійного збереження Ваших коштовностей!* (НД, № 1); *Мікрокредити від «ПриватБанку» – вітаміни для росту Вашого бізнесу!* (Г, № 38). Оцінка ж виражається різними засобами: ефектом вибірковості – для *тих, хто прагне досягти більшого*; прийомом антитези – *швидко отримуєш – повільно повертаєш*; принципом надійності та постійності завдяки прислівнику – *завжди на Вашу користь*; епітетами *вигідні умови надійного збереження*; метафорою *вітаміни для росту Вашого бізнесу*.

Наявність прагматичної оцінки спостерігається й у текстах зовнішньої реклами: «Екобуд»: *Житло від забудовника – це спокій за своє майбутнє!* (НК, № 15); «Тропікана» – *зробіть свій відпочинок яскравим, а ціни непомітними!* (Т); *Скільки тарифів враховує Ваш лічильник? Наш – до чотирьох! Точні цифри – реальна економія!* (Г, № 38); *Цифрові технології «Артекс»: Кращі комп'ютери купувати тут!* (Г, № 38); «Донгорбанк»: *Реальний догляд Вашого капіталу* (вул. Мелешкіна, зуп. «Олімп»); «Київстар» – *нові тарифи без плати за з'єднання* (ПрАТ «Київстар»); «АХА страхування» – *максимум комфорту – мінімум витрат* («АХА»). Ця група текстів забезпечує вираження оцінки такими засобами: ефектом незначного перебільшення – *це спокій за своє майбутнє*; зіставленням – *зробіть свій відпочинок яскравим, а ціни непомітними*; епітетами – *точні цифри, реальна економія; кращі комп'ютери, реальний догляд*, антитезою – *максимум комфорту – мінімум витрат*.

Здебільшого рекламний текст має практичне значення, тому оголошення з двома іншими групами оцінок помітно поступаються рекламним текстам з прагматичною оцінкою.

Морально-етична оцінка, як правило, досягається завдяки словам *от і добре*; як *гарно*; *це добре*; *нам добре*, у яких ця оцінка виражається безпосередньо. Наприклад: *Це дуже давня традиція – готувати з квітів ромашки настій, що заспокоює ясна...* «Blend-a-Med ромашка» – *натхнення від природи* (Ін, 13.06.11); *От і добре!* «Gala» – *видаляє жир, надає блиску!* (Укр, 17.07.08); *...Як гарно!* «Nivea soft» – *зволоження для шкіри – задоволення для тебе* (Н, 16.06.10); *Послуга «Life Фонтан хвилин» – це добре...* («ТЕТ», 20.10.10); «Живчик»: *свято в сім'ї запанує!* (Н, 01.06.10).

Усі представлені реклами мають чітку морально-етичну змістову лінію. Це простежується в реченнях *це дуже давня традиція; свято в сім'ї запанує*, адже *традиція* – це історично складений і переданий з покоління в покоління досвід, практика в будь-якій галузі суспільного життя, норми

поведінки, смаки та ін., а *свято* – день або дні, коли урочисто відзначають видатні події, знаменні дати; торжество влаштоване з будь-якої нагоди; важлива, радісна, приємна подія, а також день, коли вона сталася [10, с. 104–105]. Крім цього, морально-етична оцінка тут виражається у використанні простих непоширених повних речень *от і добре, як гарно*; багатозначності *натхнення від природи* (чи то натхнення є природним явищем, чи виникає внаслідок поєднання з природою); у перехідних дієсловах активного стану недоконаного виду в теперішньому часі *видаляє, надає*; прийомах паралелізму, що послідовно зображує явища одне на фоні іншого. Це, так би мовити, порівняння у формі зіставлення: *зволоження для шкіри – задоволення для тебе* – надають медійним рекламним оголошенням художньої забарвленості та динамічності.

Дещо інакше виражається морально-етична оцінка в текстах друкованої реклами. Здебільшого в них повідомляється не про конкретний рекламований предмет, а про послуги на зразок різних акцій, розіграшів, надання безпроцентних кредитів тощо: **Візьми участь в акції «Машина шукає господаря!»**. **Головний приз – Daewoo Matiz – придбай товари у ТРЦ «Сонячна галерея» та візьми участь в розіграші подарунків!** (ТРЦ «Сонячна галерея»); **Прийшли лише за кредитом, а отримали ще й Citroen C 4!** (ПАТ «Альфа-Банк»), де явно простежується лінія подій, яка завершується «справедливим» і «чесним» результатом: **придбай – візьми; прийшов – отримав**, що оформлюються в короткі влучні речення з дієсловами наказового способу: *придбай, візьми* та складносурядним реченням з протиставним сполучником *а*.

За відсутності аудіо- й відеорядів у друкованих проспектах рекламісти намагаються привернути увагу адресата через яскравий образ (нова автівка – для розіграшу призів, величезний нуль – для надання безвідсоткового кредиту тощо), використання різноманітної палітри кольорів, великих кегелів для зручності прочитання, локанічних текстів та окличних речень. Говорити про мовні засоби реалізації саме морально-етичної оцінки в цих видах реклами важко, оскільки здебільшого процес розпізнавання «морального», «доброго», «справедливого» або «чесного» діє на підсвідомому рівні, впливаючи на нашу емоційність. Тому автори таких реклам часто «діють» на адресата шляхом заглиблення його у внутрішній світ, у власні критерії морально-етичного поділу зовнішньої картини світу.

Естетична оцінка ґрунтується на критеріях «гарно / негарно»; «красиво / некрасиво»; «чудово / огидно»; «прекрасно / жахливо»; «смачно / несмачно»; «пасує / не пасує». Наприклад: ...*Завдяки*

найапетитнішим приправам перед чипсами «Люкс» неможливо встояти (ICTV, 17.07.08) – епітет *найапетитніші приправи* виражається якісним прикметником найвищого ступеня порівняння, що передає повну, абсолютну перевагу названого продукту над іншими; *Нове покоління «Head & Shoulders» без лупи, без проблем завдяки новій формулі з актив-цинком. Краса починає нове життя. «Head & Shoulders» – красиве життя Вашого волосся!* (Н, 14.06.10); *Жувальна гумка «Mentos»: свіжість притягує!* (СТБ, 13.06.11). У наведених прикладах естетична оцінка повністю реалізує категорії «красиво», «чудово» шляхом констатування: *завдяки новій формулі, нове покоління тепер без лупи і без проблем; використанням метафор краса починає нове життя, красиве життя Вашого волосся, свіжість притягує.*

Часто вдаються й до використання гіперболи, яка полягає в надмірному перебільшенні характеристик властивостей та ознак рекламованого предмета задля особливого увиразнення художнього зображення чи виявлення емоційно-естетичного ставлення до нього [4, с. 161]: *«Rexona» – ніколи не зрадить!* (М–1, 08.09.11); *«Timotei Арома» – природа твого настрою!* (Н, 13.06.10); *ТЦ «Глобус» – тому що життя – прекрасне!* (Укр, 18.07.08); *Житло в кредит – ключове рішення!* (ДГ, № 48) та... *«Mars» – все буде в шоколаді!* (СТБ, 13.06.11).

На відміну від друкованих рекламних оголошень з прагматичною оцінкою, де спостерігаємо більш конструктивну й агресивну побудову тексту, тексти з естетичною оцінкою пронизані певною м'якістю, домислом для адресата, активуванням його внутрішнього почуття прекрасного: *«Ferrero» – це подарунок, що справить враження та зробить будь-яку подію особливою!* (ТЦ «Сільпо»); *Це добре кіно – воно обов'язково сподобається всім!* (ТК «Інтер») – переконують рекламодавці дієсловами майбутнього часу доконаного виду *справить, зробить, сподобається.*

Особливу групу з таким типом оцінки становлять рекламні проспекти мережі системи швидкого харчування «Егоїсти». Зовнішній вигляд, форма подачі і зміст повідомлення не лише звертає до себе активну увагу, але й яскраво демонструє поєднання «високого» мистецтва з приземленими потребами в харчуванні. У проспектах подано привабливі зображення молодих людей, які супроводжуються написом філософського змісту та рекламною пропозицією, що спонукає відвідати рекламовану мережу. При цьому робиться акцент на тому, що їхня аудиторія – вишукана, зі смаком,

про що говорить і, власне, назва компанії – «Егоїсти»: *Паперові книжки набагато цікавіші; Літати легко. Треба тільки відійти від комп'ютера; Справжнього дива не знайти у віртуальному світі; Навіщо сіткам існувати, якщо птахам свобода треба?* та ін.

У наведеній рекламі зроблено акцент на претензійних мотивах споживача, який намагається високо себе позиціонувати в сучасному житті. Для цього в повідомленнях вдало використовуються якісні прикметники вищого ступеня порівняння *цікавіші, свіжіші*; гіпербола *літати легко*; для реалізації дії залучаються прийоми умовності *треба відійти*; сленгізм *віртуальний світ* та багатозначність слова *сітка* – 1) інструмент для ловлі птахів та комах, 2) ресурс Інтернет (сленгізм).

Таким чином, аналіз рекламних оголошень з усіма типами оцінок показав, що найбільшу групу представляють рекламні тексти з прагматичною оцінкою, адже безпосередньою функцією будь-якої реклами є практичне призначення, яке реалізується завдяки конкретності, чіткості, прагматичності змісту.

Різні типи оцінки виражаються здебільшого лексичними засобами – якісними прикметниками та прислівниками, які безпосередньо вказують на ознаку чи якість рекламованого предмета або послуги. Серед лексико-стилістичних засобів виділяються неологізми, сленгізми; найуживаніші зображальні засоби – епітет, метафора, порівняння, що забезпечують образність, виразність, уподібнення товару / послуги.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Об объекте общей оценки / Н. Д. Арутюнова // Вопросы языкознания. – 1985. – № 3. – С. 13–24.
2. Бакалець К. Я. Категорія оцінки в рекламному дискурсі [Електронний ресурс] / К. Я. Бакалець // Режим доступу: http://rusnauka.com/11_NPE_2012/.../4_108365
3. Кудрявцева Л. О. Сучасні аспекти дослідження мас-медійного дискурсу: експресія – вплив – маніпуляція / Л. О. Кудрявцева, Л. П. Дядечко, О. М. Дорофєєва, І. О. Філатенко, Г. А. Черненко // Мовознавство. – 2005. – № 1. – С. 58–66.
4. Літературознавчий словник-довідник [уклад. Р. Т. Гром'як та ін.]. – К. : ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.
5. М'яснянкін Л. Оцінність як лінгвістична категорія і особливості її прояву в рекламному тексті / Л. М'яснянкін // Теле- та радіожурналістика. – 2009. – № 8. – С. 155–159.
6. Нагель В. В. Різновиди оцінки як лінгвістичної категорії [Електронний ресурс] / В. В. Нагель // Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/dlgum/2007
7. Онищенко І. В. Категорія оцінки та засоби її вираження в публіцистичних та інформаційних текстах : автореф. дис.... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. В. Онищенко. – Дніпропетровськ, 2004 – 20 с.

8. Радзівєвська Т. В. Ціннісні орієнтації у семантиці мовних одиниць / Т. В. Радзівєвська // Мовознавство. – 1996. – № 1. – С. 14–19.

9. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія [авт.-уклад. Селіванова О. О.]. – Полтава : Довкілля – К, 2006. – 716 с.

10. Словник української мови: в 11 т. [уклад. І. К. Білодід та ін.]. – К. : Наукова думка, Т. 9. – 1978. – 917 с.

11. Федосєєв В. А. Предложения с предикатами оценки / В. А. Федосєєв // Русский язык в школе. – 1998. – № 2. – С. 95–103.

12. Федотова О. І. Комунікативно-прагматична типологія оцінних речень / О. І. Федотова // Мовознавство. – 1988. – № 3. – С. 70–72.

Умовні скорочення

Г – «Гайдук Инфо Кривой Рог», № 38, декабрь 2008 г.

Ін – «Інтер»

Н – «Новий канал»

НД – «Недвижимость в движении», № 1, 16.01.2008

НК – «Недвижимость Комфорт», № 15, 9–15 апреля 2008 г.

Т – «Телефонник 2008»

Укр – ТРК «Україна»

ЧГ – «Червоний гірник», № 7–8, 17 січня 2008 р.

Стаття надійшла до редакції 01.11.2012 р.

УДК 811.161.2'42

О. В. Архіпова

ЗАСОБИ МОВНОГО ВИРАЖЕННЯ КОНЦЕПТУ «ЧОЛОВІК» (ЗА РОМАНОМ В. ШКЛЯРА «ЗАЛИШЕНЕЦЬ»)

Архіпова О. В. Засоби мовного вираження концепту «чоловік» (за романом В. Шкляра «Залишенець»).

У статті висвітлено розвиток когнітивної лінгвістики, лінгвоконцептології, розкрито термін «концепт», концепт «чоловік», визначено основні концептуальні аспекти і вербалізатори цього концепту.

Ключові слова: вербалізатори, концепт, концептуальний аспект, лінгвоконцептологія.

Архіпова Е. В. Средства языкового выражения концепта «мужчина» (по роману В. Шкляра «Залишенець»).

В статье описано развитие когнитивной лингвистики, лингвоконцептологии, раскрыто термин «концепт», концепт «мужчина», определены основные концептуальные аспекты и вербализаторы этого концепта.

Ключевые слова: вербализаторы, концепт, концептуальный аспект, лингвоконцептология.

Archipova H. V. Means of linguistic expression of the concept of «man» (the novel V. Shklyara «Zalishnets»).

The paper describes the development of cognitive linguistics, lingvokontseptologii, revealed the term «concept», the concept of «man», the basic conceptual aspects and verbalizatory this concept.

Key words: verbalizatory, concept, conceptual aspect, lingvokontseptologiya.

Характерною рисою мовознавства помежів'я ХХ–ХХІ ст. є виникнення й розвиток когнітивної лінгвістики, колом інтересів якої є дослідження теорії інформації і способів її мовної реалізації.

Дослідження когнітологів спрямовані на експлікацію концептів, які утворюють концептуальну систему (концептуальну картину світу), що зберігає знання, досвід людської діяльності й результати процесів пізнання людиною світу. Когнітивна лінгвістика в такому розумінні є наукою про закономірності організації і функціонування ментально-мовного інформаційного простору [1, с. 9].

В Україні та Росії когнітивні дослідження набули поширення тому, що вони вивчають теми, які завжди хвилювали вітчизняних мовознавців: мова і мислення, функції мови, значення мови для людини і людини для мови.

Початком когнітивних досліджень стали праці нейрофізіологів, лікарів, психологів (П. Брока, К. Верніке, І. Сеченова, В. Бехтерева, І. Павлова тощо). На ґрунті нейрофізіології виникла нейролінгвістика (Л. Виготський, А. Лурія). Стало зрозумілим, що різні відділи головного мозку людини відповідають за різні види мовної діяльності.

На межі ХХ–ХХІ ст. у лінгвістиці та суміжних із нею науках активізувались поняття, котрі стали наскрізними для багатьох молодих дисциплін (антропоцентричної та когнітивної лінгвістики, глибинної і ситуаційної семантики, дискурсознавства, лінгвокультурології, етнопсихолінгвістики тощо). Одним із них є термін «концепт», який останнім часом активно використовують лінгвісти, оскільки він є більш складною структурою порівняно з лексичним значенням слова, включає в себе невербальну інформацію, характеризується міждисциплінарною належністю і знаходиться на перетині кількох наукових галузей, чим і привертає увагу вчених – представників соціальних комунікацій, культурології, психології, психолінгвістики, філософії [6].

Концепти як ментальні утворення активно вивчають, але до сьогодні не має визначення цього терміну, яке б підтримували всі науковці. Так, на початку 90-х років ХХ ст. у російській лінгвістичній науці в конкурентній

боротьбі зійшлися терміни «концепт» (Н. Арутюнова, Д. Лихачов, Ю. Степанов, С. Ляпін та ін.), «лінгвокультурема» (В. Воробйов), «логоепістема» (К. Костомаров, Н. Бурвікова), проте сьогодні найбільш уживаним є термін «концепт», який широко застосовують у різних наукових дисциплінах, що є причиною його багатозначності. Іноді його вживають як синонім «поняття», не зважаючи на те, що «концепт» є ширшим за «поняття». Він наближений до ментального світу людини, тобто до культури й історії, тому має специфічний характер.

За словами Ю. Степанова, концепти є культурною спадщиною у свідомості народу, його духовною культурою. Саме колективна свідомість зберігає концепти, які існують постійно або дуже довгий час [8, с. 64].

Лінгвоконцептологія як лінгвістична дисципліна, що займається вивченням вербалізованих концептів – одна з молодих галузей мовознавства. Її формування є прикметною ознакою лінгвістики ХХІ ст.

Концепт існує в слові, саме тому він є «концентрацією змісту», презентує не лише поняття, назване словом, але й емоційні елементи, оцінки, асоціації, образи, що характерні для певної культури. Концепти утворюють власні «концептуалізовані предметні галузі» [8, с. 68], тому в тексті вони є редукованими позначеннями прототипових ситуацій, або тем різного статусу.

Існують дві найбільш чітко виражені теорії виникнення й природи концептів: теорія вроджених концептів і теорія поступового набуття людиною концептів і подальшого їх розвитку [7, с. 25].

Ознаки концепту визначають через сукупність лінгвістичних та екстралінгвістичних чинників. Оптимальний доступ для вивчення й опису природи концепту забезпечує мова, мовне вираження концепту відбувається через слово, яке отримує статус назви концепту – мовного знака, що передає зміст найбільш повно та адекватно.

С. Воркачов зауважує, що для повноцінного семантичного опису лінгвокультурного концепту потрібно виділити три його складники: понятійну частину, яка містить ознаки й дефініції, образну (фіксує когнітивні метафори, що утримують концепт у мовній свідомості) і значеннєву (визначає місце концепту в лексико-граматичній системі певної мови, етимологічні та асоціативні характеристики цього імені) [3, с. 80].

Інтерпретаційне поле окремого концепту становить концептосфера. Це зумовлено природою поля, адже головною властивістю концептів є їх неізолюваність, зв'язаність з іншими

подібними структурами знання. Концепти виникають та інтерпретуються «на фоні» інших структур знань, займаючи різні рівні в концептуальній організації концептосфери. Її семантичні фрагменти характеризуються різним ступенем узагальненості і знаходяться один з одним у класифікаційних відношеннях, які створюють її неповторну структуру.

Будь-який концепт може висвітлюватись на тлі концептосфери, або її структурної одиниці – домену.

Сучасні лінгвісти досліджують мову в тісному зв'язку з людиною, що обумовлює необхідність лінгвістичного аналізу художнього тексту, як безпосереднього відображення свідомості людини, адже художній твір є вираженням особистості автора, його ідей та їх мовного втілення.

Учені наголошують на тому, що аналіз художнього тексту дає змогу дослідити зміст окремих концептів та концептуальної картини світу, яка формується у свідомості людини під час пізнання, механізми перетворення культурного концепту, як стереотипу про певний фрагмент дійсності, у індивідуально-авторський – його суб'єктивне бачення людиною.

Концептуальний аналіз художніх текстів дає змогу отримати відомості про універсальні та ідіостильові характеристики мовної картини світу поета (письменника); у кожному конкретному тексті збагачені авторською інтерпретацією концепти реалізуються по-різному, при цьому зберігаючи основне концептуальне ядро.

Як відомо, текст є взірцем складної мовної форми, складного семіотичного простору, що спонукають до творчого процесу його розуміння, сприйняття, інтерпретації, домислювання та когнітивної діяльності, яка пов'язана з осмисленням людського досвіду, зосередженого в концептах та матеріалізованого, перш за все, на лексичному рівні. Концепти, безпосередньо пов'язані зі збереженням та осмисленням різноманітної інформації, складають основу змістової структури тексту та пізнання навколишньої дійсності [5].

Змістові параметри семантики тексту дозволяють зробити висновок про те, що головними мотивами при створенні тексту є намагання передати певний зміст, який у певних проявах можемо ототожнювати з поняттям інформації. Головна властивість інформації полягає у тому, що вона притаманна різним явищам, якісно при цьому відрізняючись. У лінгвістиці існує низка спроб визначити і класифікувати різні види текстової інформації. Наприклад, згідно з

класифікацією І. Гальперіна, існує змістово-фактуальна, змістово-концептуальна та змістово-підтекстова інформація [4, с. 30–36].

Отже, одним з основних об'єктів сучасної когнітивної лінгвістики є вербалізований концепт. Увагу лінгвістів привертають перш за все основні, «базові», концепти, що найтісніше пов'язані з культурою народу і найяскравіше відбивають специфіку його колективної свідомості. Одним з них є концепт «чоловік».

Останнім часом спостерігаємо динамічне зростання кількості лінгвістичних робіт, присвячених вивченню цього концепту. Однак, всупереч значній кількості досліджень у галузі лінгвоконцептології, мовне вираження концепту «чоловік» у сучасній українській прозі вивчене недостатньо. Цим і зумовлена актуальність нашого дослідження: «Засоби мовного вираження концепту «чоловік» (за романом В. Шкляра «Залишенець» [11].

Автора цього роману називають батьком українського бестселера. Він є переможцем літературної премії імені Тараса Шевченка 2010 року з романом «Залишенець. Чорний ворон». Первинна назва твору «Залишенець», тобто, той, хто до кінця залишився вірним девізу, написаному на чорному бойовому прапорі повстанців Холодного Яру «Воля України або смерть!». Саме під цією назвою роман здобув першу премію Ліги українських меценатів за кращій історичний роман. Потім з'явилась назва «Чорний ворон» за ім'ям псевдоголовного героя.

Відомий Василь Шкляр й іншими своїми творами: «Тінь сови», «Ностальгія», «Ключ», «Елементал», «Кров кажана» тощо. Василя Шкляра називають одним із найпопулярніших письменників, а ще – «містичним» письменником. У нього чимало літературних премій. Проте найулюбленіша – «Автор, чийх книжок найбільше викрали з магазинів».

Сьогодні серед письменників дуже популярною є тема українських національно-визвольних змагань 40-50-х років під проводом ОУН-УПА.

В. Шкляр присвятив свій твір зображенню долі Чорного Ворона – отамана банди партизан, які воювали проти радянської ради на території України в 30-х роках ХХ століття. Сюжет роману полягає в тому, що українські повстанці Холодного Яру борються проти більшовицької влади. На головний стрижень нанизано певну кількість епізодів, в основному пов'язаних із героїчними діями лісовиків: *У Капітанівці вони ще запалили волосний виконком, перед тим забравши в його голови «громадський податок» сто десять мільйонів советських рублів <...> По дорозі заодно підпалили ще комнезам,*

спровадивши його голову до небесної канцелярії ... (10, с.16) (Далі покликаємося на це видання, зазначаючи лише сторінку) тощо.

За містичність і загадковість твору відповідають чорний ворон (птаха), що спостерігає за подіями і все розуміє, сліпа ворожка, загадкова дівчина, яка приходить на ніч до Чорного Ворона (людини), юродивий Варфоломій, що не гине, як не стараються «безбожні москалі».

Як відомо, авторське бачення дійсності втілюється в контексті тексту та пропагується читачам за допомогою категорії оцінки. Оцінне значення є істотним компонентом смислу тексту.

Отже, аналіз роману виявив негативне ставлення В. Шкляра до представників радянської ради. Так, на позначення чоловіків-більшовиків письменник використовує синонімічний ряд з пейоративним забарвленням: *кацап'юга, вилупок, кацапидло, приходень, заброда, бебех, нахаба, йолоп, голодранець, ледацюга, крикун, босота, шельма, навіжений, десятихатник, орел губчека, покруч, головоріз, нетяга, катюга, виродок, здохляк, роззява, безбожник, драпіжник, курдупель, нелюдь, жмикрут, самозванець, горлоріз, каратель, перевертень*. Наприклад: – *Невже ви нас г-гастгеляєте? – із тремтячим подивом запитав Сеня <...> Ви могли б нас обміняти. – Ну ти, міняйло! – дулом револьвера Коляда штовхнув його між лопатки. – Ти шо, Дзіржінський чи шо! За тебе не дадуть і собачого хвоста ... (51).*

До членів партизанських загонів і міліціонерів автор відчуває симпатію, співпереживає ним, що підтверджує використання вербалізаторів з традиційним мейоративним забарвленням: *голуб, бідолаха, чоловічок, сокіл, сміливець, хом'ячок* і нейтральним: *бородань, рябий, хлопчисько, хлопчина*. Наприклад: *Другий міліціонер зіщулився, сидів і не дихав, – його маленьке личко було надуте, мов у того хом'ячка, що за кожною щогою приховав по жмені пшениці (83).*

У романі є вербалізатори концепту «чоловік», які традиційно мають негативне забарвлення, а у творі їх використано з мейоративним забарвленням: *неборака, розумака, чудак, шибайголова, одчайдух, здоровило, блукалець, чолов'яга*.

Одним із лінгвістичних ресурсів мовної репрезентації концепту в творі є художня образність, за допомогою якої автор показує певні якості, характерні риси чоловіка. Розуміння тропів як сутності творчого мислення, способу пізнання світу, основи образності формувалося в тривалому розвиткові поетології, починаючи від учення Аристотеля про поетичне мистецтво.

Величезне значення для глибинного усвідомлення тропів мала теорія словесності О.Потебні та його послідовників. Фіксація віддзеркалення тропами гетерогенності людської свідомості дала ученим вагомі підстави включати їх в основу типологізації культури.

Вербалізаторами концепту «чоловік» у романі В. Шкляра «Залишенець» є такі художні засоби, як епітети, порівняння, метафори.

Під «епітетом» розуміємо текстове утворення обов'язкової **двохкомпонентної структури**, до складу якої на паритетних засадах входять **означення та означуване**. Це дуже жорстке архітектонічне та семантичне утворення варто іменувати **епітетною структурою**. Виникнення епітетної структури не завжди відбувається свідомо для автора. У більшості випадків залишається певний простір для сумнівів: наскільки свідомо контролюється процес (механізм) остаточного поєднання означення та означуваного в епітетну структуру. Формування, модифікація та накопичення епітетних структур призводить до утворення **епітетних систем**. Епітетні системи формуються в межах усєї творчості письменника (стилю), у межах літературних напрямів, течій, шкіл (груп), національних літератур, історичних епох і в масштабах всесвітньої літератури [2, с. 29–35].

Одним із часто вживаних тропів-вербалізаторів концепту «чоловік» у романі є порівняння – зображення особи, предмета, явища чи дії через найхарактерніші ознаки, які є органічно властивими іншим. Художні порівняння поділяють на два типи: помірно експресивні, які сприймаються без інтелектуального напруження і дуже експресивні, котрі потребують асоціативної розумової активізації людини. У «Залишенці» В. Шкляра є обидва типи порівнянь.

Втім, найдієвішим засобом естетизації художнього мовлення і вербалізації концепту є метафора – семантичний процес, при якому форма мовної одиниці або оформлення мовної категорії переноситься з одного об'єкта позначення на інший на основі певної подібності між цими об'єктами при відображенні у свідомості мовця [9, с. 221–224].

Найбільш часто в досліджуваному творі вербалізаторами концепту «чоловік» є епітети й порівняння, метафори виконують цю функцію рідше.

У романі цей концепт розкрито за допомогою епітетів, порівнянь, метафор, які мають різне забарвлення і описують внутрішні й зовнішні характеристики чоловіка.

Концептуальний аспект «зовнішність» представлено вербалізаторами з пейоративним забарвленням:

– епітетами: *закандзюблений ніс, вислозадий командир, широко ошкірений, хижий рот, провалені, лискучі, зизі, скляні очі, дїжкуватий, зїщулений, сухоребрый, шмаркатий, великоголовий, голомозий, червонопикий, вирлоокый, вухатий москаль*. Наприклад: *Високий приходень у шкірянці з тонкою гусячою шиєю, обсіпаною прищами ... (17); ... кіннотники у рогатих шапках будьонівках з величезними ганчір'яними зірками на лобі ... (20).*

– порівняннями: *ноги колесом; чорні шпарини очей; великі, мов курячі яйця, баньки; схожий на сову чоловік; навіжсений з вовчим оскалом; кругла, як кавун, довбешка; маленькі пташині очі; висушене, як у мумії, обличчя; худий, як драбина; гострі, як сучки, кулаки; лице червоне, як мідний казан*. Як-от: *А лівобіч крутив на всі боки качиною головою начальник ревкому Долбоносів. У нього й справді був ніс-долото, плескатий і довгий, як у качура... (47); Напрочуд зворушливий вигляд мали голомозі москалики <...>, ну геть тобі діти, вони гули, як жуки, але так натхненно, що можна було заридати від цього видовища... (51).*

Метафори на позначення рис зовнішності партизанів мають мейоративне забарвлення: *Отаман трішки спохмурнів, та потім загадково усмішка заграла в його закручених вусах... (36); О, то була ще та делегація! <...> я зі своєю зарослою фізіономією і гривною до плечей, у польовій блідо-зеленій формі та кавалерійських чоботях... (103); ... очі його сміялися навіть у гніві... (121).*

З негативним забарвленням в романі використано метафору на позначення рис зовнішності командира-червоноармійця: *Міласті просім! – увернув довгообразий Кузякін, сяючи поголеним черепом... (104).*

Для опису зовнішності чоловіків-партизан В. Шкляр поєднує епітет з порівнянням: *Чикирда зачудовано дивився на Ходю волохатими, як джмелі, очима (108).*

Серед епітетів-вербалізаторів концепту «чоловік» на позначення внутрішніх характеристик можна виокремити такі концептуальні аспекти: розумові здібності, фізичний та емоційний стан, характер.

Концептуальний аспект: «розумові здібності» представлено епітетами:

– з пейоративним забарвленням: *твердоголовий, юродивий, здуряний*. Наприклад: *Митрюха Герасімов не витримав, ударив мертвого чоботом, тоді вихопив у когось гвинтівку і кольбою став гамселити в усміхнене, нестерпно красиве лице. Його орда сприйняла цю лють як наказ, кацап'юги юрбою налетіли на мертвого – дрібні, кривоногі, але дуже мордаті, з плоскими, налитими кров'ю*

мармизами, – вони з *дикунським гелготанням* і матючною також почали гамселити отамана кольбами(13);

– з мейоративним забарвленням: *одукований, грамотний*.

Концептуальний аспект: «фізичний стан» письменник розкриває за допомогою порівняння з мейоративним забарвленням: *здоровий, як бик: ... як марафонець, що з останніх сил доніс радісну звістку до місця призначення, він мертвий упав головою на стіл і захріп* (64) й метафори: *Дерева і тут не опинався, лише коли залізний шатун занурив у воду його голову, він засмикався усім тілом* (100).

Емоційний стан партизанів змальовано епітетами: *скам'янілий, спантелечений, очманілий, набурмосений, заломлений, зневірений, оглашений, настовбурчений, набичений, приголомшений*. Наприклад: – *Да как ви смєєте? – верескнув Яша Гальперович, і його бурякове від злості лице раптом взялося крейдою...* (21); *Головний черкаський «бєбєх» подивився на мене з псячою відданістю...*(22); *Козаки, виморені роками боротьби, змучені лісовим життям ...*(24).

Пейоративне забарвлення мають порівняння на позначення емоційного стану як партизанів, так і більшовиків: *Затинаяся, немов контужений...*(25); *Я його випхав з нашого табору, як паршиву вівцю...*(42); *...походжав, як півень...*(6); *Зажуриться чоловік, ходить, як припугнєнь, не їсть, не п'є, світ йому не милий...*(24), *Надутий, як сич...* (92). Це можна пояснити довготривалістю воєнної кампанії: знесиленими війною були як партизани, так і більшовики.

Концептуальний аспект «емоційний стан» чоловіка розкриває поєднання тропів:

– метафора + порівняння: *А халат я побачив на ньому пізніше, коли Ходя, сяючи, як нова копійка, приміряв його на себе вже в таборі* (103);

– епітет + порівняння: *... лице, схоже на страхітливу маску – ошцирене, з червоними голими повіками і лисими бровами...*(46).

Характер партизан розкрито епітетами: *суворий командирський голос, хрипкувато-солодкий голос, густий баритон, тонкосльозий, вертлявий, добросердий, нахрапистий*.

Пейоративне забарвлення має метафора, яка описує негативні риси характеру партизан: *Василь Чучупака, – терпіти не міг балакунів, котрі мали язики довші за шаблю...*(40).

Однією з особливостей мовного стилю В. Шкляра є нагромадження тропів-вербалізаторів концепту «чоловік», так у романі «Залишенець» поєднано опис зовнішніх і внутрішніх рис

чоловіка, а саме зовнішності й емоційного стану.

Вербалізаторами досліджуваного концептуального аспекту є:

– епітети: *...всі як один були перевдягнуті в будьонівське манаття, а Вовкулака їхав попереду ще й з червоним прапором. Треба було бачити цю самовдоволену пику з вишкіреними зубами ...*(43);

– епітет + метафора + гіпербола: *Були то невеличкі на зріст, карячконогі, пихаті й нахранисті москалі, довготелесі, товстошкурі латиші з крижаними очима, вовкуваті й вічно голодні китайці, яких наші селяни називали «сліпими», юродиві з лиця чуваші та башкири...*(20);

– епітет + порівняння: *Скрипаль у чорному фракку з білим нагрудником і довгими, схожими на пташиний хвіст фалдами, скидався на печальну сороку, і ця несусвітня сорока, окільцьована пейсами, не грала, а малювала смичком якийсь позахмарний світ – з медовими ріками й цукровими снігами* (44).

Аналіз художніх засобів, які вербалізують концепт «чоловік» у романі В. Шкляра «Залишенець» свідчить про те, що в індивідуально-авторській репрезентації цього концепту домінують епітети, метафори й порівняння, які означають негативні риси більшовиків і позитивні риси партизан. Це пояснюється ідейною спрямованістю твору – автор звинувачує більшовиків, котрі виступали проти визнання незалежності України в 30-х роках ХХ століття і возвеличує партизанів, які боролися за визнання суверенітету УНР.

Перспективи дослідження вбачаємо у вивченні мовної репрезентації концепту «чоловік» на зіставленні центральних вербалізаторів у творах сучасної української жіночої та чоловічої прози.

Література

1. Бондаренко О. С. Концепти «чоловік» і «жінка» в українській та англійській мовних картинах світу : [автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук] / О. С. Бондаренко. – Донецьк, 2005. – 20 с.
2. Волковинський О. І. Поетика епітета: пролегомени до теми / О. І. Волковинський // Біблія і культура, 2009. – № 11. – С. 29–33.
3. Воркачев С. Г. Методологические основания лингвоконцептологии / С. Г. Воркачев // Теоретическая и прикладная лингвистика. – Воронеж, 2002. – Вып. 3. – С. 79–95.
4. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 138 с.
5. Мельничук О. Д. Концепти як елементи семантики тексту [Електронний ресурс] / О. Д. Мельничук. – Режим доступу : <http://studentam.net.ua/content/view/8783/97>.
6. Пода О. М. Історія українського жіночого журналу: специфіка міждисциплінарного підходу [Електронний ресурс] / О. М. Пода. – Режим доступу : <http://vuzlib.com/content/view/1582/43>.

7. Потапенко С. І. Мовна особистість у просторі медійного дискурсу (досвід лінгвокогнітивного аналізу) / С. І. Потапенко. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2004. – 360 с.

8. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М., 1997. – 724 с.

9. Чабаненко В. А. Стилїстика експресивних засобів української мови: [монографія] / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 167 с.

10. Шкляр В. Залишенець / В. Шкляр. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2010. – 384 с.

Стаття надійшла до редакції 11.10.2012 р.

УДК 811.161.2'27

Л. А. Білоконенко

ПЕЙОРАТИВНА Й ІНВЕКТИВНА ЛЕКСИКА В МІЖОСОБИСТІСНОМУ КОНФЛІКТІ

Білоконенко Л. А. Пейоративна й інвективна лексика в міжособистісному конфлікті.

У статті окреслено особливості використання пейоративної й інвективної лексики в міжособистісній конфліктній взаємодії, яка представлена у творах С. Андрухович, І. Карпи, Т. Малярчук, М. Матиос, С. Пиркало, І. Роздобудько, М. Ряполової, Г. Тарасюк. Досліджено роль пейоративної й інвективної лексики як особливої комунікативної тактики, яка впливає на всю систему спілкування та механізми її розгортання.

Ключові слова: міжособистісний конфлікт, пейоративна лексика, інвективна лексика.

Белоконенко Л. А. Пейоративная и инвективная лексика в межличностном конфликте.

В статье обозначены особенности использования пейоративной и инвективной лексики в межличностном конфликтном взаимодействии, которая представлена в произведениях С. Андрухович, И. Карпы, Т. Малиарчук, М. Матиос, С. Пиркало, И. Роздобудько, М. Ряполовой, Г. Тарасюк. Исследована роль пейоративной и инвективной лексики как особой коммуникативной тактики, которая влияет на всю систему общения и механизмы ее развертывания.

Ключевые слова: межличностный конфликт, пейоративная лексика, инвективная лексика.

Bilokonenko L. A. Injunctive and pejorative vocabulary in interpersonal conflict.

The paper identified features of using pejorative language and injunctive in interpersonal conflict interaction, which is represented in the works of S. Andrukhovych, I. Carp, T. Malyarchuk, M. Matios, S. Pyrkalo, I. Rozdobudko, M. Ryapolova, G. Tarasyuk. The role of pejorative language and injunctive as a special communicative tactics that affects the entire system of communication and mechanisms for its deployment, was analyzed.

Key words: interpersonal conflict, pejorative vocabulary, vocabulary injunctive.

Слово є знаком, який називає предмети, явища дійсності, їх властивості та відношення між ними. Але слово не лише називає, але й виражає оцінку. Значна кількість слів української мови, номінуючи явища дійсності, одночасно висловлюють ставлення до них, тому в певному контексті значення слів змінюється, передаючи відтінки думки. У цих слів оцінка є складовою значення, як відтінок, і вони мають оцінну конотацію. Дослідження цього явища розвинуто в теорії стилістичного контексту (Н. Амосова, Г. Андреева, І. Арнольд, О. Ахманова, І. Гюббенет, Г. Колшанський, Б. Ларін та ін.). Теорія стилістичного контексту враховує ту обставину, що під час сприйняття художнього тексту читач ґрунтує своє розуміння на всіх можливих зіставленнях і протиставленнях елементів у його структурі. Стилiстичний контекст базується не на мінімальних контекстуальних вказівках, що ідентифікують вже знайомі значення, а на можливому максимумі індикації, що дає змогу констатувати появу у слові нових відтінків значення, конотацій та нових зв'язків із дійсністю [2]. Але є слова, значення яких і полягає в оцінці, їхня сутність оцінна само по собі.

Конкретна лексична одиниця може реалізовувати пейоративне значення в умовах певного контексту, якщо у структурі цієї одиниці присутній емотивно-оцінний аспект. Пейоративами називають лексеми з конотативним аспектом «негативної емотивної семи», за допомогою якої виражається ставлення мовця до адресата. Це може бути вульгарна, розмовно-просторічна, жаргонна лексика. Сфера використання таких слів – розмовно-побутова, у художній літературі їх вживають для створення колориту мовлення героїв. Важливою особливістю використання цієї лексики є можливість негативно «оцінювати» особу співрозмовника, перетворюючи процес спілкування на конфліктну взаємодію.

У процесі використання лексем з емотивно-оцінною конотацією своє місце посідає й інвективна лексика, яка є мовою лайок, лихослів'я та образ. Це вербальні (можливе поєднання з невербальними) замітники тактики фізичного насильства, що викликають в опонента образу, зачіпають його самолюбство, гідність і честь, але й допомагають зняти психологічне напруження. Ненормативна лексика привертає увагу оточуючих, робить мовлення більш емоційним. Жельвіс В. вважає, що інвективну лексику можна вважати функціональним регулятором, «запобіжний клапаном» для негативних емоцій [8, с. 56]. Вона є засобом демонстрації своєї переваги, засобом приниження опонента. Психологи наголошують, що, використовуючи лайливі висловлювання,

можна відобразити будь-яку реальність у будь-якій сфері життєдіяльності людини, а особливо в конфлікті [5, с. 81].

Предметом нашого дослідження є пейоративна й інвективна лексика, яка використовується в конфліктах. Мета дослідження – з'ясувати роль пейоративної й інвективної лексики в міжособистісній конфліктній взаємодії. В основу нашої роботи покладено припущення про те, що використання пейоративної й інвективної лексики в міжособистісній конфліктній комунікації є особливою комунікативною тактикою, яка викликана взаємодією опонентів і яка впливає на всю систему спілкування та механізми її розгортання.

Конфліктна комунікація, її лексичні, граматичні та позамовні особливості являють собою в лінгвістиці ще малодосліджену область. Складність такого аналізу полягає в тому, що одиниця дослідження є досить багатогранною. Різні властивості лексики конфліктної взаємодії (наприклад, знакове навантаження інвективів у формуванні мовленнєвих конструкцій, інвективне слововживання як прояв вербальної агресії, особливості семантики пейоративної лексики, лихослів'я як соціальна проблема, пейоративна лексика в різних стилях мови тощо) вже були предметом вивчення науковців (В. Галаган, О. Голод, Х. Дацишин, В. Жельвіс, Н. Заворотищева, О. Кульчицька, А. Ніколова, Н. Панова, Н. Романова та ін.). Аналіз цього рівня лексики в конфлікті дозволяє отримати більш повну картину самого принципу комунікативної взаємодії. Такий підхід в українознавстві є перспективним, а його здобутки можуть мати вплив на розвиток загальної теорії мовленнєвої діяльності.

Джерельною базою дослідження є мовний матеріал, який зафіксовано у творах українських письменниць Софії Андрухович, Ірени Карпи, Тетяни Малярчук, Марії Матіос, Світлани Пиркало, Ірен Роздобудько, Марії Ряполової та Галини Тарасюк.

Аналіз лексичного складу міжособистісної конфліктної взаємодії виявив дві групи пейоративів. Із загального обсягу зафіксованих пейоративів (183 одиниці) найпродуктивнішою виявилася система лексем, які містять негативну характеристику особи (перша група). До цієї групи, перш за все, належать іменники, які характеризують «невідповідність» опонента правилам, які мають визначати морально-етичну сферу життєдіяльності особистості: гуманність, порядність, справедливість, повагу до інших людей, тактовність, культуру поведінки та мовлення; а також ті, які негативно «описують» його

зовнішність та особливості прояву емоційного стану в конфлікті. Зокрема, жаргонізм *барига* (14, с. 2) робить акцент на тому, що друга сторона в конфлікті – це людина груба, нахабна; жаргонним словом *лох* (*не на лоха натрапив*) (14, с. 31) подається опис особи як людини дурної, простака, якого легко обдурити, що є образою; жаргонний іменник *жора* (*жора там один*) (15, с. 6) є назвою особи, яка раніше була засуджена; лексема *лахудра* (*Коли б я була такою лахудрою, такою мантелепною, як оце ви, теперішні молоді...*) (5, с. 39) визначає опоненток як жінок легкої поведінки, повій; жаргонне *блін* (*Що за жарти, блін?!*) (15, с. 62) характеризує негативні емоції, досаду, висловлює здивування поведінкою опонента; іменник *хахаль* (*тобі лиш би хахалів водити*) (14, с. 23) акцентує увагу на моральних якостях жінки, яка нібито має безліч коханців; лексемою *бардак* (*у школі бардак*) (9, с. 25) конфліктант описує ділові і професійні якості опонента, який, як директор школи, довів її до безладу, фактично, прирівнявши до будинку розпусти; іменник *сволота* (*Ну ти й сволота!*) (14, с. 29) або *сволочь* (*от сволочи, не дають на поїзд сісти*) (10, с. 13) характеризує другу сторону в конфлікті як підлу, негідну людину; лексема *шмантя* (14, с. 19) негативно описує одяг опонентки тощо.

До першої групи належать і прикметники (дієприкметники), у тому числі вжиті разом з іменниками. Відзначимо, що пейоративні і контекстуально пейоративні прикметники (дієприкметники) поширюють як нейтральні іменники, так і взаємодіють з пейоративними. Наприклад, жаргонне *кінчений* (*кінчений рецидивіст*) (15, с. 16) або вульгарне *сучий* (*сучий кар'єрист*) (15, с. 59) характеризують опонентів як людей поганих, не вартих доброго слова; лексема *причмелена* (*...ви коло цих двох і собі якась як причмелена стали*) (9, с. 17) також є негативним визначенням супротивника в конфлікті; образливо звучать для опонента і конфліктогени *дурний*, *дурнуватий*, *прідуркуватий*.

До другої групи пейоративів можна віднести лексеми, які подають негативну характеристику дій особи. Серед них виділяється підгрупа слів, сутність яких є оцінною сама по собі: жаргонізм *прикокнути* (*а то прикокну*) (15, с. 65), (*совість не завадить і мене тебе прикокнути*) (12, с. 64) є погрозою фізичною розправою опоненту; жаргонізм *не вертхайся* (4, с. 145) використовується як попередження іншій стороні в значенні «не кричи, не виривайся»; (4, с. 32), дієслова *здурити* (*Та чи ви й собі здуріли, Марійо, таке кажучи?!*) (9, с. 17) та *подурити* (*Ви подуріли на цьому болоті*) (15, с. 62) є негативною

характеристикою розумових властивостей опонента; вульгаризм *спаскудити* (*ти хочеш спаскудити моє життя*) (13, с. 40) є попередженням для опонента щодо можливості зробити щось огидне, бридке та ін. Друга підгрупа – це контекстуальні пейоративи, у яких пейоративним є переносне значення: жаргонні дієслова *підставити*, *злити*, *кидати* характеризують дії і слова іншої особи як обманні; дієслово *пришити* (*може й мене... пришиєш*) (15, с. 64) є характеристикою можливого фізичного знищення опонента; розмовна лексема *тицьнути* (*той... тицьнув газді Дмитрові під ніс кілька паперів і світлин*) (7, с. 12) є конфліктогеном агресії, адже це різкий, грубий рух; дієслово *надуватися* (*він надувається від злості*) (14, с. 2), вжите в переносному значенні, свідчить про надзвичайний стан незадоволення, герой гнівається; лексема *рикаати* (*Увечері Славко бушував на подвір'ї і рикав, як бугай... до Дарусі...*) (9, с. 3) є визначенням грубого й уривчастого спілкування конфліктантів; дієслово *позакладати* (*Тобі що, позакладало?*) (11, с. 3) є визнанням небажання іншої сторони чути і розуміти співрозмовника; розмовне дієслово *утинати* (*Ти це щось хочеш утнути?*) (13, с. 32) вирізняє дії опонента як несподівані, незвичайні і недоречні; дієслово *брикатися* (*будеш брикатися*) (15, с. 64) є характеристикою поведінки іншої сторони як норовливої, опонент упирається; лексема *роздраконитися* (*це дужче роздраконився*) (15, с. 64) визначає, що опонент надзвичайно лявся; розмовне дієслово *совати* (*соватимеш в передсмертних конвульсіях по траві ногами*) (15, с. 65) – зневажлива характеристика дій опонента.

За результатами аналізу пейоративної лексики можна констатувати, що її вживання характеризує взаємно негативні стосунки опонентів, які передбачають однозначність позицій: суб'єкти ставляться один до одного вороже, дають негативні характеристики один одного. Але ця група слів, а саме контекстуальні пейоративи, визначає й односторонні суперечливо-негативні стосунки, коли один суб'єкт суперечливо ставиться до іншого, коливається між симпатією й антипатією, інший же ставиться до опонента однозначно негативно. Суб'єкт, що зайняв невпевнену позицію, використовує лексеми, які не є оцінними самі по собі, і саме ця «стриманість» у виборі лексем «дозволяє» йому не вдаватися до явно різких оцінних висловлювань. Цей же механізм «спрацьовує» у процесі спілкування й у взаємно суперечливих стосунках, для яких характерна нестійкість, а спільна діяльність неефективна. Оскільки комунікація не несе в собі позитивного змісту, комфорту, задоволення, але орієнтована на

очікування і зведені до мінімуму, опоненти утримуються від явного протиборства. Ця лексика може «супроводжувати» тактику фізичного насильства, у якій відбувається знищення матеріальних цінностей, нанесення тілесних ушкоджень, заподіяння болю; тактику психологічного насильства, яка викликає в опонента образу, зачіпає гідність і честь; та тактику тиску, яка включає пред'явлення вимог, вказівок, погрози.

Отже, аналіз лінгвістичного матеріалу виявив, що пейоративні лексичні одиниці є важливим елементом у створенні конфліктної взаємодії персонажів творів, вони інтенсивно й виразно відображають авторську думку, а їхня система складається з лексичних пейоративних одиниць, що реалізують своє словникове негативне оцінне значення, та контекстуальних пейоративів, що не мають у своєму лексичному полі негативного забарвлення, але отримують його в тексті. Можна також констатувати, що найбільше пейоративів зафіксовано у творах Марії Матіос «Майже ніколи не навпаки» і «Солодка Даруся» та Галини Тарасюк «Мій третій і останній шлюб» і «Храм на болоті».

Аналіз конфліктного мовлення засвідчує, що персонажі не обмежуються лише пейоративною лексикою, активно вдаючись і до інвективної. Для систематизації цієї лексики ми обираємо класифікацію, яка представлена в науковій літературі і за основу якої взято уявлення народів про непристойну поведінку, порушення табу, унаслідок чого людина втрачає гідність та людську подобу [6, с. 65]. Так визначається інвективна лексика скатологічного (грец. *skatos* – гній та *logos* – слово) і коїтального (статеві стосунки) характеру, яка досить поширена в різних країнах світу; зооніми – назви всіляких тварин, яким приписують певні негативні риси. Значну частину інвективної лексики складають слова, пов'язані з бастардом (безбатченко, байстрюк). Характерною особливістю українських інвективів є батькування – лайка, спрямована на адресу батька. Розширення системи інвектив пов'язане і зі згадкою про нечисту силу, що відсилає нас ще до періоду язичництва, коли ці лексеми визначали «спілкування» зі злими духами. Виділяється група інвективів зі згадкою про матір: в українській культурі існує цінність родинних стосунків по лінії матері, тож мовці можуть вдаватися до сексуальних образ матері.

Із загального обсягу зафіксованих інвективів (64 одиниці) продуктивними виявилися лексеми коїтального типу. Виявлено лайливі іменники, що зневажливо характеризують жінок, визначаючи їх як повій: *сука* (*Я тебе сука запам'ятав*) (2, с. 26); *курвега* (6, с. 68), *курва* (*Курва*

мама ваша була! – кричав докторові у очі Цвичок) (9, с. 31); *лярва* (8, с. 107) та (14, с. 23). Істотною складовою інвективної лексики є слова, пов'язані з бастардом: *ублюдок* (15, с. 61), *урод* (15, с. 53), (15, с. 59), (15, с. 118) або *виродок* (11, с. 65), які характеризують опонента як людину, що втратила людські якості, виділяється в середовищі вкрай негативними якостями, як того, хто викликає роздратування. Менше зафіксовано скатологічних інвективів. Так лексеми *гівнюк* і *паскудник* (*ти просто гівнюк і дрібний паскудник*) (14, с. 78) є характеристикою особи як людини, котра робить мерзенні, гидкі вчинки; лайливі вирази *дрянь поганая* (14, с. 29), *мерзо мерзенна* та *паскуда паскудна* (9, с. 24) описують опонентів як огидних, нікчемних людей, які викликають відразу. Поодинокими є факти вживання авторками зоонімів (вираз *рогове бидло* (14, с. 2) характеризує опонента як особу грубу, нахабну; лексема *гадюка* (9, с. 25) визначає злу, підступну людину); називання нечистої сили (*до дідька тебе*) або матері.

У проаналізованих текстах інвективи можуть мати або не мати конкретного адресата. Саме у взаємно негативних стосунках, які визначаються несприятливим змістом комунікації в умовах ворожого ставлення опонентів один до одного, і даються негативні характеристики свого опонента за допомогою адресних інвективів. Ця ж група слів відповідає і взаємно байдужим стосункам, коли опоненти сприймають один одного не як особистостей, а як суб'єктів, що виконують певні функції або з якими вони мають короткотермінове спілкування. Безадресні інвективи використовуються для психічної розрядки, тому можуть мати відношення до односторонніх позитивно-негативних стосунків, у яких один із суб'єктів налаштований дружньо і намагається налагодити контакт; та в односторонніх суперечливо-позитивних стосунках, коли один суб'єкт ставиться до іншого позитивно, а другий – коливається між позитивними і негативними оцінками першого. Другий суб'єкт виглядає обережним, скутим у поведінці. У цій ситуації можуть остаточно ствердитися позитивні відносини. Тож вихід негативних емоцій, які все одно супроводжують суперечку, реалізується в безадресній інвективній лексиці. Ними послуговуються також і заради епатажу, для заповнення пауз між словами, для «підвищення» власного статусу, авторитету тощо. Ця лексика, як і пейоративна, відповідає тактикам фізичного і психологічного насильства, тактиці тиску (зокрема, у творах М. Матіос «Майже ніколи не навпаки», «Нація» та Г. Тарасюк «Храм

на болоті»). Також вона супроводжує тактику демонстративних дій (наприклад, у романі С. Андрухович «Сьомга»), адже застосування лайливої лексики дозволяє залучити увагу оточуючих.

Отже, зважаючи на багатоплановість конфліктної взаємодії, не можна однозначно трактувати вплив пейоративної й інвективної лексики на процес комунікації опонентів. Різні типи стосунків між опонентами «дозволяють» використовувати ці лексеми в умовах браку аргументів на користь власної думки, задля демонстрації своєї переваги та приниження опонента. Зафіксовані в текстах пейоративи дають негативну характеристику особи та її дій. Вони інтенсивно й виразно відображають авторську думку та передають авторський задум, а їхня система складається з лексичних пейоративних одиниць, що реалізують своє словникове негативне оцінне значення, та з контекстуальних пейоративів, що не мають у своєму лексичному полі негативного забарвлення, але отримують його в тексті. Інвективна мова може використовуватися в адресному і безадресному варіантах. Вибір залежить від системи спілкування, механізмів його розгортання і реалізується в названих нами тактиках.

Конфлікт – це явище, в основі якого подвійна психологічна природа: він здатний створювати і руйнувати. Пейоративна й інвективна лексика також є неоднозначною мовною одиницею. Ці слова стають додатковим інформаційним полем у суперечці, засобом вираження ставлення до опонента, регулятором тактики мовців у конфлікті. Але вони впливають на поведінку людей, руйнують етикетні правила мовлення і не можуть розв'язати жодного конфлікту.

Література

1. Амосова Н. Н. Слово и контекст / Н. Н. Амосова // Очерки по лексикологии, фразеологии и стилистике : Учен. зап. ЛГУ. – Л. : Изд-во Ленинград. гос. ун-та, 1958. – Т. 243. – Вып. 42. – Ч. 2. – С. 3–23.
2. Арнольд И. В. Лингвистический и стилистический контекст / И. В. Арнольд, И. А. Банников // Стиль и контекст. – Л., 1972. – С. 2–13.
3. Ахманова О. С. Вертикальный контекст как филологическая проблема / О. С. Ахманова, И. В. Гюббенет // Вопросы языкознания. – 1977. – №3. – С. 47–55.
4. Белоус Н. А. Функциональные особенности конфликтного дискурса / Н. А. Белоус // Знание, понимание, умение. – 2008. – № 4. – С. 152–157.
5. Бондаренко А. Ф. «Женский журнал» представляет : «Беседы с психологом» / А. Ф. Бондаренко. – К. : Изд. дом «Свет». – 2003. – 208 с.
6. Ботвина Н. В. Міжнародні культурні традиції : мова та етика ділової комунікації : [навч. посібник] / Н. В. Ботвина. – К. : АртЕк, 1999. – 258 с.
7. Галаган В. Емотивність, експресивність та конотація як засіб вираження оцінки / В. Галаган // Наукові записки. – 2008. – Вип. 80. – С. 171–178.

8. Жельвис В. Поле брани. Сквернословие как социальная проблема в языках и культурах мира / Владимир Ильич Жельвис. – М. : Ладомир, 1997. – 330 с.
9. Колшанский Г. В. Контекстная семантика / Геннадий Владимирович Колшанский. – М. : Наука, 1980. – 140 с.
10. Муравьева Н. В. Язык конфликта : [монография] / Наталья Валентиновна Муравьева. – М. : Термика, 2004. – 214 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

1. Андрухович С. Жінки їхніх чоловіків / Софія Андрухович. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. – 160 с.
2. Андрухович С. Сьомга / Софія Андрухович. – К. : Нора-Друк, 2007. – 352 с.
3. Карпа І. 50 хвилин трави / Ірена Карпа. – Харків : Фоліо, 2004. – 45 с.
4. Малярчук Т. Згори вниз. Книга страхів / Таня Малярчук. – Харків : Фоліо, 2007. – 220 с.
5. Матіос М. Вирвані сторінки з автобіографії / Марія Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2011. – 368 с.
6. Матіос М. Майже ніколи не навпаки / Марія Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2007. – 111 с.
7. Матіос М. Москалиця. Мама Маріца — дружина Христофора Колумба / Марія Василівна Матіос – Львів : ЛА «Піраміда», 2008. – 64+48 с.
8. Матіос М. Нація / Марія Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2007. – 125 с.
9. Матіос М. Солодка Даруся / М. Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2007. – 93 с.
10. Пиркало С. Зелена Маргарита [Електронний ресурс] / Світлана Пиркало. – Київ : Смолоскип, 2001. – 144 с. – Режим доступу: <http://pyrkalo.com/files/2011/10/SVITLANA-PYRKALO-ZELENA-MARGARYTA>
11. Пиркало С. Не думай про червоне : Роман не для молодшого шкільного віку / Світлана Пиркало. – К. : Факт, 2006. – 360 с.
12. Роздобудько І. Гра в пацьорки / Ірен Роздобудько. – К. : Нора-Друк, 2009. – 89 с.
13. Ряполова М. Жодних більше обіцянок / Марія Костянтинівна Ряполова // Дніпро. – 2011. – № 11. – С. 22–47.
14. Тарасюк Г. Мій третій і останній шлюб : [Роман, новели] / Галина Тарасюк. – Бровари : Відродження, 2007. – 189 с.
15. Тарасюк Г. Храм на болоті : новочасна притча / Галина Тарасюк. – Бровари : Відродження, 2007. – 220 с.

Стаття надійшла до редакції 22.09.2012 р.

811.161 .2'373:821.161.2.09

Т. І. Вавринюк

ТЕРМІНИ В ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ ЛІНИ КОСТЕНКО

Вавринюк Т. І. Терміни в поетичних творах Ліни Костенко.

У статті йдеться про особливості використання термінів у поетичних творах Ліни Костенко. Визначено, що терміни в поезії Ліни Костенко відображають науково-технічний прогрес, обізнаність ліричної героїні з сучасними технологіями, виступають логіко-смісловими центрами різного роду метафоричних побудов.

Ключові слова: терміни, метафора, метонімія, епітет, алегорія.

Вавринюк Т. И. Термины в поэтических произведениях Лины Костенко.

В статье рассматриваются особенности использования терминов в поэтических произведениях Лины Костенко. Отмечено, что термины в поэзии Лины Костенко отображают научно-технический прогресс, осведомленность лирической героини с современными технологиями, выступают логико-смысловыми центрами всякого рода метафорических конструкций.

Ключевые слова: термины, метафора, метонимия, эпитет, аллегория.

Vavrynyuk T. I. Terms in poetic works of Lina Kostenko.

Speech goes in the article about the features of the use of terms in poetic works of Lina Kostenko. Certainly, that terms in the poetry of Lina Kostenko represent scientific and technical progress, knowledge of lyric heroine with modern technologies, come forward as logically- semantic focus of different sort of metaphorical constructions.

Key words: terms, metaphor, metonymy, epithet, allegory.

Образність (багатозначність) слова з семантичної точки зору пояснюється законом асиметрії знака і значення. Знак і значення звичайно повністю не заміщують один одного: знак «прагне» мати інші функції, ніж власна, а значення прагне до того, щоб виразитися іншими засобами, ніж його власний знак. Ця асиметрія пояснює механізм семантичних трансформацій, яких зазнають однозначні «необразні» слова в художньому контексті.

До таких необразних слів відносяться, зокрема, терміни, але лише в межах конкретної терміносистеми; коли ж вони потрапляють за її межі, – розширюють свою семантичну структуру і зближуються із загальноновживаними словами. Найбільш сприятливі умови для цих процесів надає, на нашу думку, художній стиль.

Зауважимо, що особливості функціонування термінів у художньому мовленні вивчали Т. В. Катиш [21], В. І. Мінасян [4], Г. К. Молодід [3]. Як засіб мовної експресії терміни досліджував В. А. Чабаненко [6]. Науковці зазначають, що вживання терміна в художньому тексті свідчить про його функціональну рівність по відношенню до інших слів загальної мови, а також про те, що він у загальнономовному вживанні поступово стає звичним засобом образного мислення, що лежить в основі художнього стилю [3, с. 8]. Отже, у художньому стилі термін може втрачати свої специфічні ознаки, набуваючи додаткових, а то й зовсім інших, смислових значень, він виступає елементом образної системи мови. У новому стильовому контексті термін, неемоційний за своєю природою, може розвивати емоційно-експресивні відтінки і конотації.

Використання термінів у художній літературі зумовлене тим

завданням, яке ставить той чи той автор, його естетичним смаком і майстерністю. У тексті твору терміни виконують певні стилістичні функції. У художньому творі використовуються терміни, що дають загальне уявлення про факти громадської, виробничої, наукової та іншої діяльності, яка описується художником. Ці терміни не є результатом логічних доказів, що слідує один за одним. Вони виступають лише в якості характеристики явища і служать одним із засобів створення необхідного колориту.

У поетичному мовленні Ліни Костенко термінологічні слова і словосполучення вжито у двох планах: 1) прямому, без спеціальної стилістичної настанови і 2) переносному, як елемент індивідуально-авторської метафори.

Слід підкреслити, що термінологічна лексика в прямому значенні в досліджуваних творах трапляється рідко. Вона потрібна в основному для відтворення реальних подій і змалювання особливостей сучасної епохи: *Ближчий мені старий Гайявата, Ніж всі досягнення кібернетики. Ну, космос, ну, комп'ютер, нуклеїни* (2, с. 33).

Авторка використовує гру слів, спираючись на фонетичну співзвучність частки «ну» з частиною кореня слова *нуклеїни*, що створює звуковий ефект. Отже, можна сказати, терміни в поезії Ліни Костенко відображають науково-технічний прогрес, обізнаність ліричної героїні з сучасними технологіями, виступають логіко-смысловими центрами різного роду метафоричних побудов: *Але з усмішки, з потиску рук, з брехні, убитої наповал, історія – найскладніша з наук – обчислює ЗОРЯНИЙ ІНТЕГРАЛ.*

...Вища математика віку: З СУМИ БЕЗКОНЕЧНО МАЛИХ ВИНІКАЄ БЕЗКОНЕЧНО ВЕЛИКЕ (2, с. 157); *Якщо я маю біцепси душі – то в результаті сутичок із вами, ...якщо мене ви й зігнете в дугу, то ця дуга, напевно, буде вольтова* (2, с. 150); *І як для нас цікаві ті галактики, звідкіль сигнал ніхто не передав...* (2, с. 421).

Нашу увагу привертають ті семантичні перетворення термінів, які виступають як художньо-зображальні засоби в ролі складових елементів тропів.

Значимо, що в семантичній структурі терміна – елемента метафоричної конструкції, відбуваються зміни, які ведуть до виникнення елементів нового значення. Пряме, основне значення, ускладнюється і сприймається вже як переносне, контекстуальне. Джерелом образності є взаємодія в одному термінослові двох типів лексичних значень – прямого

і контекстуального. В індивідуально-авторській метафорі переносне значення не закріплюється за словом, характеризується перехідністю і можливе тільки в певному контексті. Наприклад: *Грунтознавство осипалося під ногами, Орнітологія каркала на тополях* (2, с. 393).

Так, терміни *грунтознавство* та *орнітологія* вжито в метонімічному значенні: під терміном *грунтознавство* розуміється земля, а під терміном *орнітологія* – птахи, зокрема ворони.

Спеціальні слова і сполуки в поетичному мовленні Ліни Костенко є елементами оригінальних метафор й епітетів, зокрема таких, що персоніфікують позначуваний терміном об'єкт, наділяють його рисами живої істоти. Наприклад: *У тузі вічної розлуки супутник людям голос подає* (2, с. 5); *Нехай тендітні пальці етики торкнуться вам серце і уста* (2, с. 28).

Оскільки особливістю художньої мови Ліни Костенко є яскраво виражена асоціативність мислення, то це позначається і на вживанні термінологічної лексики, яка виступає переважно у складі метафоричних мовних образів. Характер образних асоціацій у поетеси дуже неоднорідний. Одні асоціації пов'язані зі значенням терміна. Вони виникають саме як результат застосування термінологічного поняття в якійсь іншій, не пов'язаній з цією терміносистемою, сфері діяльності суспільства. Підставою для такого перенесення терміна якраз і є близькість його значення до понять певної галузі людських стосунків. Як правило, термінологічне слово набуває при цьому більш узагальненого, значно ширшого від свого термінологічного поля, значення. Проте основна його сема зберігається і стає основою художнього образу. Наприклад: *...Я лиш інструмент, в якому плачуть сні мого народу ...* (2, с. 127); *І треба все на світі пережити. І кожен фініш – це, по суті старт* (2, с. 13).

Слід сказати, що такі асоціації, при всій своїй несподіваності та оригінальності, є загальнозрозумілими. Термінологічні слова в цьому випадку служать для яскравої передачі думки, для створення оригінального художнього образу.

В асоціаціях другого типу використано вже не основне значення терміна, а ті додаткові відтінки, що виникли в ньому поза його первісним застосуванням і дуже часто зумовлені суто суб'єктивним сприйманням: *І молодик над смужкою лісів поставить позолочений апостроф* (2, с. 328); *Старезні пні, кошлаті поторочі, літопис тиші пишуть у траві* (2, с. 51); *Сосновий ліс перебирає струни над берегами вічної ріки...* (2, с. 108); *І це вже не декорація... Біла симфонія снігу* (2, с. 127).

Найбільш частотними в досліджуваних творах є музичні терміни,

оскільки з ними досить легко пов'язуються не тільки логічні, а й емоційні, експресивні асоціації, як-от: *Вечірнє небо світиться красою, і соняхи гудуть як тулумбас* (2, с. 95); *У гамі дня, в оркестрах децибелів Ми вже були, як хор глухонімих* (2, с. 44); *Співає ліс захриплими басами, Веде за повід стежечку худу* (2, с. 63).

Терміни в поетичних творах Ліни Костенко вживаються разом із словами різних стилістичних категорій для створення яскравих слухових образів: *Сосновий ліс перебирає струни. Рокоче тиша на глухих басах* (2, с. 108); *Вітри гули віолончелю, писали пальми акварель* (2, с. 258).

У цьому разі терміни зберігають лише найзагальніші, нечітко окреслені змістові контури, викликають приблизне уявлення про позначуване поняття. Зазначимо, що особливої експресії набуває термін тоді, коли автор навмисне, із стилістично-виражальною метою вживає його поряд з іншостильовими мовними елементами, наприклад, розмовно-побутовими: *Поезія згубила камертон. Хтось дирижує ліктями й коліном. Задеренчав і тон, і обертон* (2, с. 173); *Від магістралі за два метри уся закутана в що є, сидить бабуся* (2, с. 123).

У наведених прикладах терміни входять до складу переносно-метафоричного образу, викликаючи незвичні асоціації. У поєднанні з розмовно-побутовими словами вони допомагають витворити цілісні картини світобачення ліричної героїні.

Можна навести багато прикладів, у яких вживається термін з означенням, емоційна наснаженість і психологічне забарвлення якого поширюється і на позначуваний терміном нейтральний об'єкт: *Все зарябіло, як газетні шпальти. Бетон, гудрон і пляжна пастораль* (2, с. 102); *Приватний атом – істина розщеплена* (2, с. 411); *Сліпучий магній снігових пустель, Хребтів баских затягнуті попруги* (2, с. 104); *Старі хати в солом'яних скафандрах Стояли в чорних кратерах села* (2, с. 73).

Терміни можуть виступати у функції епітетів, що входять до складних метафоричних утворень. Наприклад: *Люстра – електрична сестра орхідей* (2, с. 205); *За день обличчя сірі, як трепанги. Глухе двигтіння титанічних ступ* (2, с.102); *Пелюстки скронь – чавунні, як гантелі* (2, с. 102).

У своїх поезіях Ліна Костенко практикує вживання спеціальної лексики, активізуючи асоціації, дуже віддалені від прямого значення термінологічних слів, пов'язані з тими їхніми властивостями, які для власне термінології випадкові й несуттєві. Такими є, наприклад, асоціації, викликані звуковою формою терміна, його фонетичною близькістю до слів

інших лексико-семантичних категорій та різної стилістичної маркованості. Зокрема, автор звертається до явища паронімічної атракції: *Йдемо крізь ніч, крізь бурю у степу. Крізь дощ і сніг, дебати і дебюти* (2, с. 6); *Вербують верби у монографії. Вивчають біо-і-географію* (2, с. 163); *Іде епоха моя головата від етики до синтетики* (2, с. 181).

Звуковими повторами увиразнюються ключові слова, підсилюються тропи. При цьому, по суті, слово вже не сприймається як термін, як носій чітко окресленого значення і член суворо детермінованої системи понять, оскільки означуваний ним об'єкт у цьому контексті сприймається десь далеко не на першому і навіть не на другому плані, а лише як орнаментальна деталь вибагливого мовного образу.

Іронічного звучання набувають рядки, у яких за допомогою вузькоспеціальних термінів та okazіоналізмів, утворених від термінів, змальовується буденне, апатичне для ліричного героя: *Така вона стомлена, анемічна, гіпопотамо-гіпопонічна, волосся фарбоване під мімозу, обличчя в стані анабіозу* (2, с. 187).

За допомогою термінів Ліна Костенко створює яскраві порівняння. Наприклад: *Душа – єдина на землі держава, Де є свобода чиста, як озон* (2, с. 261); *І знов летиш, як метеор ти. І довго світяться в душі Оті розкішні натюрморти* (2, с. 123); *А тут ще та комета велетенська, що наче в небі схрещені мечі...* (2, с. 104).

Поезія Ліни Костенко неповторна саме тим, що в її творах немає шаблонності, штампу. Допомагає в цьому вживання різноманітних груп термінів, узятих із різних галузей знань. Проте варто зазначити, що серед термінів, уживаних у поетичній мові, значна кількість слів, які відзначаються вузьким термінологічним значенням. Вони не завжди зрозумілі широкому колу читачів. Уведення вузькотермінологічної лексики є, зокрема, ефективним прийомом інтелектуалізації мови поезій, вдалим дієвим засобом залучення читача до світу наукових надбань, пошуків. У подібних випадках точне знання змісту терміна не завжди важливе. Він тут функціонує лише як сигнал «нехудожнього» стилю. І часто цього достатньо. У ситуаціях насичення контексту термінологічною лексикою важить саме звучання слова, сама його фонетична оболонка, як-от: *Вивчали скрипку, всю, до міліметра. Вона лежала злякана і мертва. Аналіз, синтез, колби і реторти, алегро, скерцо, модерато, форте, – Немає таємниць під зодіаком* (2, с. 248).

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що Ліна Костенко досить активно залучає до свого мовного «арсеналу» термінологічну лексику з

різних галузей знань. Виділяємо такі шляхи введення термінологічних слів у поетичні тексти: естетична «денейтралізація» спеціальних слів; використання термінологічного слова як компонента метафоричних конструкцій за умови, що основне його значення зберігається і є основою художнього образу; вживання термінів засноване на асоціаціях, дуже віддалених від прямого значення. Спеціальні слова в поетичних текстах Ліни Костенко – це прагнення поєднати в цілісному образному баченні прадавнє народнопоетичне і сучасне науково-художнє розуміння, спричинене осягненням першооснов, джерел буття.

Оскільки поетичний образ Ліни Костенко головним чином синтезує слово і перецептивні відчуття навколишнього світу (колір, звук, запах, зорові картини тощо), то й відчутно спостерігаємо багатоаспектну трансформацію семантичної структури слова, зокрема слова-терміна.

Література

1. Катиш Т. В. Особливості функціонування термінологічної лексики в мові української фантастики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. В. Катиш. – Дніпропетровськ: ДДУ, 2005. – 19 с.
2. Костенко Л. В. Вибране / Ліна Василівна Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.
3. Молодід Г. К. Метафоризація термінів / Г. К. Молодід // Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики. – К. : Наукова думка, 1972. – С.142–149.
4. Терміни в поезіях М. Бажана [Електронний ресурс] / В. І. Мінасян // Режим доступу : www.kulturamovy.org.ua/KM/pdfs/Magazine_25-6.pdf
5. Умерова М. В. Формування і розвиток термінологій та терміносистем [Текст] / М. В. Умерова. – М. : ГУВШ, 2004. – 244 с.
6. Чабаненко В. А. Основи мовної експресії : [монографія] / Віктор Антонович Чабаненко. – К. : Вища школа, 1984. – 169 с.

Стаття надійшла до редакції 17.10.2012 р.

УДК 821.161.2–97.09

Л. О. Донченко

КАТЕГОРІЯ SACRUM В ХУДОЖНЬОМУ УНІВЕРСУМІ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА

Донченко Л. О. Категорія *sacrum* в художньому універсумі Валерія Шевчука.

Статтю присвячено функціонуванню категорії *sacrum* в художньому універсумі Валерія Шевчука. Зосереджується увага на різних його іпостасях: Бог є Творець усього сущого, Бог є Слово, Бог є Любов, Бог є Володар Раю. Образ структуриє цілісний інтертекст.

Ключові слова: *sacrum*, автор, текст, модус, час, простір.

Донченко Л. А. Категория *sacrum* в художественном универсуме Валерия Шевчука.

Статья посвящена функционированию категории *sacrum* в художественном универсуме Валерия Шевчука. Уделено внимание разным его ипостасям: Бог есть Творец всего сущего, Бог есть Слово, Бог есть Любовь, Бог есть Властитель Рая. Образ структурирует целостный интертекст.

Ключевые слова: *sacrum*, автор, текст, модус, время, пространство.

Donchenko L. O. The category of *sacrum* in the artistic universe created by Valeriy Schevchuk.

The article examines functioning of the image of God in the artistic world created by Valeriy Schevchuk. It pays special attention to a variety of God's hypostases: the Creator of Entity, the Creator of God's logos, God as Love, the Lord of Paradise. A sacred image structures the wholeness of the intertext.

Key words: *sacrum*, author, text, modus, time, space.

Категорія *sacrum* є багаторівневою структурою, оскільки функціонує на онтологічному, аксіологічному та феноменальному рівнях. Перш за все *sacrum* є категорією онтологічною, оскільки саме через неї свідомість здійснює акти трансценденції. Філософія та релігієзнавство утвердили два підходи до онтологічного аспекту сакрального: увесь світ є сакральним, бо створений Богом. Інший погляд – світ профанний і трансцендентно не є його складовим. «Священне завжди перебуває на межі між іманентним і трансцендентним як лінія горизонту іманентного буття, що вказує за онтологічний обрій останнього – на трансцендентне...» [4, с. 39]. Категорія *sacrum* має аксіологічний вимір, адже передбачає естетичний модус. З феноменологічного погляду – це «своєрідний епіфеномен, дивний і вражаючий» [6, с. 23].

У філологічних науках означився напрям, який свідчить про глибокий інтерес до рівнів вираження сакрального в художніх творах. Зокрема, про це свідчить фундаментальний збірник «*Sacrum і Біблія в українській літературі*» (за редакцією І. Набитовича), у якому опубліковані матеріали вчених літературознавців з університетів України, Німеччини та Канади, що репрезентують різні стратегії методологічних підходів до висвітлення сакрального в релігійних та художніх текстах. Україна представлена знаними в цій царині іменами: Ю. Пелешенко, Я. Поліщук, Ірина Бетко, Зоряна Лановик, М. Бондар, В. Антофійчук, А. Нямцу. Власне, у цій науковій парадигмі ми представимо функціонування категорії *sacrum* у художньому универсумі Валерія Шевчука.

До осягнення невимовної сутності Всевишнього людство прагне віками. Трансцендентний феномен на шляху сходження до істини залишається на дальніх горизонтах людської свідомості (термін належить Е. Гуссерлю [5]). Проте філософи, психологи, художники, письменники фіксують моменти інтуїтивного осягання – наближення до вищої субстанції – і своє внутрішнє бачення переливають у неповторні образи. Недосяжний у своїй великості і близький у своїй милості він наближений до нас Ликом, явленим найвідважнішими дітьми його.

Валерій Шевчук надзвичайно делікатно і тонко осмислює співвідношення людської душі з Вічним Духом: *«... людина існує не лише для себе і для світу, котрий докола, тут і тепер, а й для минулого і прийдешнього, котрі утворюють певну єдність, цілісність. Власне, це і є та вічність, яку можемо означити словом Бог. Жодні духовні пошуки без поєднання з Вічним Духом неможливі. Ось чому у своїй життєвій мандрівці людина підноситься до Вічності, тобто до Бога. Боюсь, однак, що надто часто згадуючи це ім'я чинимо певне блюзнірство – а це вже початок смерті. Бог для людини закритий, він є вічною Таємницею... Можлива лише суто особиста потаємна розмова з ним...»* [8, с. 56].

У своїй творчості Валерій Шевчук осмислює тему «Бог і людина». Ми намагатимемось прослідкувати розгортання смислообразу, ідучи за логікою авторської уяви. У повісті «Ілля Турчиновський» образ Всевишнього змальовано згідно з народними уявленнями: Бога Отця він (народ) уявляє під впливом іконографії – не інакше як в образі святої людини (та саме усе ж Бога), старого, з великою сивою бородою, що живе в першому раю, створеного ним особисто для себе... [3, с. 70]. Літературний персонаж переживає найжорстокіші переживання. Автор передає стан психологічного напруження – розпалена уява понівеченої людини малює фантастичні, моторошні картини: степом мчать коні з людськими головами, в яких засіли леви, передвісники білої машкари в чорній одежі. Свідомість згасає і являє образ Божий: *«Червоний обідець засмоктав мене до решти, почав обертатися швидше і швидше, аж доки не загула моя свідомість і не побачив я на небі хвоста, що курівся і сипав зорями. Мене підняли, земля захиталася далеко внизу, дивно закруглена і незвичайна.*

– А люди де? – спитав я.

– Оті комахи хіба не люди? – відповів мені білий як сметана дід, що сидів на хмарі, спустивши з неї босі ноги і завзято кушпелячи

здоровенну глиняну люльку» [13, с. 122]. Виписаний у притаманній українському гумору добродушній манері, «поселений у видимому небі», Спаситель подає надію на життя. Субстанційний атрибут його сутності – його Великість перед малістю людською не жахає, а дивує і захоплює. Власне, та ж межова ситуація повторюється у повісті «Мор». Поранений юнак у стані забуття немов провалюється крізь землю, а, повернувшись до життя, звертається до Бога. Це найоб'ємніша авторська характеристика, бо Всевишній постає в багатьох іпостасях: *«Коли очунав – побачив небо – високе, святкове з ошатними хмарами. Сонце щедро розсипало проміння й ранило очі. Тоді він заплющився і проказав молитву до того, хто в багряницю одягнений, хто славний милосердям і як драною одежею покритий покірливістю. До того, хто увінчаний вінком звершених чеснот, хто переселився з землі в небеса і хто дивиться на нас; до того, зрештою, хто шле нам долю нашу і наше покликання; странньому конче треба, щоб звістив він йому, куди має повести його і навіщо. Так дивно почав його спитувати: повідж і звісти мені», – попросив він із упокоренням, відчуваючи солоний смак власних сліз...»* [16, с. 368]. Як бачимо, у зображенні зовнішніх ознак Господа автор дотримується іконографічних приписів – «у багряницю одягнений». В етичному сенсі людських сподівань на спасіння превалює прославлене милосердя Боже. Страждений шукає спорідненість і з вищим началом і знаходить його в покірливості: він немов «задобрює Всевидячого», звертаючись «до того, хто увінчаний вінком звершених чеснот», у сподіваннях кращої долі і всією душею прагне розгадати тайну спитування. У ньому живе надія на діалог і упокорюючись, странній благає: «повідж і звісти мені». Цю пристрасть можна порівняти лише із благоговійним прислуханням до Слова батька на смертному одрі. «... Заповідь може дати тільки особистий Бог. Який не тільки має силу сказати про Себе із-за межі часу і простору: «Я», – але ще й назвати себе співрозмовнику: «Бог твій». У цьому вся суть Ветхого Завіту: в невичерпній здатності дивуватись, що Бог усього сущого, який створив небо і землю, Деміург, видимий на віддалених горизонтах міфології і доктрин, виявився таким близьким: що він – мій Бог. Як сказано в зачині псалма 62: «Боже, ти Бог мій», – писав відомий культуролог С. Аверінцев [1, с. 14].

Психоаналітики шукали шляхів до Діалогу і знайшли в позасвідомому: Бог творить через сон і символ, – вважав К. - Г. Юнг

[26, с. 93]. В І. Я. Франка знаходимо: «Сонна фантазія не любить абстрактів і загальників і залюбки трансформує їх на мову конкретних образів» [10, с. 113]. Вал. Шевчук художньо мислить з цією філософською парадигмою. У повісті «Птахи з невидимого острова» мрія-бажання відчутти доторк Божий реалізується у сні-маренні, що спадає на білого як лунь попика, якого закружляло вертепне дійство-свідчення на чолі з Королем і Смертю. Його опановує страх, і він по-своєму інтерпретує Євангеліє: *«Бог скаже раз, – прочитав він, – а коли на те не вважають, ще й другий раз. У сні, у нічному видиві, коли сон знаходить на людей, коли дримаємо на ложі, тоді він відтуляє в чоловіка вухо і втискає свою науку...»* [22, с. 376]. Таке довірливе на рівні сенсорних імпульсів осягання Божественного Логосу немов відгортає завісу сакрального таїнства і прилучає людину до вічності. Вал. Шевчук не залишає свої героїв у трагічні хвилини без хай тремтливого, іноді непевного, палахкотіння в їхніх душах Свічі Віри. *«Олізар лежав напівмертвий на порожньому ложі, розкидавши руки і ноги, наче розп'ятий, наче птах у невиданому польоті...»* [21, с. 249]. *«... І тоді змилостивилася над ним вишня сила...»*. В уяві полонений лине до «отчого дому», залитого сонячним промінням. *«І хоч який немічний був його батько, скочив він з відчаєм, простяг благально руки догори, до тих вітрів, яких скільки молив про милість собі, до Бога, який став Богом, через те, що страждав...»* [21, с. 252]. У містерії Буття мука земного батька, занурена в самість, проектується на духовну жертвоність Отця небесного, який бачить смертельну тугу в очах розп'ятого сина. Та крізь есхатологічний план прояснюється торжество величного свята життя – Воскресіння. Екстатичний порив до буття в цьому світі благословенний Творцем, бо *«... сам він напрочуд різновимірний, ніколи не буває застиглий і млявий, він весь у русі, у безначальному процесі творення, народженні і вмирання, він – як дерево не смертельне: одні гілки на ньому всихають, а інші наростають. Листя з'являються і падає, а він завжди є, поки взагалі існує у всесвіті життя. Життя, друже мій, – це і є Він, це те, що рухає світ і дає йому не смертельність. Немає образу, щоб відтворити його, – він сіє на нас страх, радість і щастя, бо він дух животворний»* [17, с. 181].

Основна заповідь Бога – заповідь любові. Найважче за все здійснити в цьому житті релігію любові, але від цього сама релігія не менш висока та істинна – вважав Ніколай Бердяєв [2, с. 64]. Ідейним підтекстом усіх творів Вал. Шевчука є пошуки гармонії і любові.

У повісті «Мор» цей постулат найбільш чітко маніфестує моровий странный, розумовими зусиллями якого врятовано місто. Апокаліптична картина мору змодельована завдяки емоційно наснаженим деталям: запах смерті, валки, на яких везуть померлих, нестерпна спека, рій мух... Розрішенням напруги – благодатний дощ. Странний долає символічний шлях до неба, і вистраждане почуття щастя породжує думки: *«Ми повинні любити одне одного, ми життя творимо, а коли ненавидимо – нищимо його. Хай же буде звершена у нас любов, а не ненависть. Тільки по цьому пізнаємо, що ми справжні і що потрібні у цьому світі. Наш Бог – любов, і хто пробуває в любові в Бозі пробуває. Тільки любов'ю міряємо наші вчинки і дії – немає у світі вищого суду»* [16, с. 457]. Всім, хто жив згідно з його заповіддями, Всевишній посилає надію на райське життя. Вал. Шевчук подає декілька варіантів опису раю, в яких віддзеркалені народні уявлення. Персонаж із повісті «Око прірви», ієромонах Автоном одної ночі мав видіння: побачив дивної краси долину, порослу лісами з плодкових дерев, полями з усіляким їстівним зеллом, з квітами, яких було аж надто багато, що покривали вільний простір [18, с. 58]. Розмаїття відчуттів охоплює Петра Легенького, коли його зір «прочинився, він побачив дивний ліс: росли в ньому небачені дерева і співали небачені пташки». Зорові й слухові образи підсилюються «чудовим запахом», від якого ясніло в голові і над усім цим «грала ладна музика» [20, с. 198].

Окрасою художньої тканини роману «Три листки за вікном» є фрагмент – опис раю, що його можна вважати окремою новелою, настільки він художньо довершений і ейдетично багатогранний. Тому доцільно навести його повністю. Йдеться про вигнання Петра Легенького, який у безмірі відчаю кличе свою загублену кохану у незвідані краї... *«Заведу тебе, Горпину, в чужий край, – казав мрійливо, – там у золотих коритах свині мигдаль їдять, а горобці ходять у срібних панчохах. Там лобода росте, як у нас дерева, і родять на ній вареники та пироги. Я вже напивав туди дорогу і ось веду туди тебе.*

Горпина сміялася і хитала недовірливо головою. – Чи не той це край, – спитала вона, – де гарбузи мають золоте насіння, отаке як биті таляри?

– Еге, той, – підхоплював Петро. І гарбузи ці не валяються на городях, як наші, а висять у повітрі, як надуті пухирі. Вони так і

рвуться в небо і гудиння їхнє таке натягнуте, що торкни ненароком – і зазвучить наче струна...

Стояло в повітрі натягнуте гарбузове гудиння, десь високо біля хмар золотом грали роздуті гарбузи, яскраво-білі свині йшли по кисельному березі щоб напитися з річки молока; горобець у срібних панчішках сів на край золотого корита і зацвірінчав; хтось невидимий – може вітер, а може якийсь чарівник торкав огудиння-струни: тиха музика наповнювала повітря, начебто гули десь поруч важко крилі джмелі: мед крапав із вербового листя і під кожною вербою лежало по медовій колоді; лобода тягла м'яке зелене листя і з нього звисали рум'яні випечені пироги» [20, с. 189–190]. Опис чудесного краю викликає спектр асоціацій: тут зафіксовано і константи народного бачення (річка «в кисільних берегах», «рум'яні пироги» між зелені); і тонко завуальовано авторську іронію («свині їдять із золотих корит», – «цитата» із статей «мрійників» про комуністичний рай); і наші читацькі почуття зворушені образом «горобців у срібних панчішках» (срібні панчішки – ремінісценція із легенд про благородних лицарів, а сіра пташка символізує вірність рідній землі – згадаймо алегоричну поезію Лесі Українки «Мамо, йде вже зима...») [9, с. 82–83]. До речі, у художньому світі Вал. Шевчука птахи виконують роль зв'язківців між небесним і земним. Вони можуть символізувати Мрію-втіху («Птахи з невидимого острова»), Спокусу («Дім на горі»), Смерть («Постріл»).

Кардинальна онтологічна проблема – як утворено універсум? – постійно тривожить уяву філософічно налаштованих героїв Вал. Шевчука. Мислителя Іллю Турчиновського в юні роки просвітлює Мудрий Старий: *«Вогняне кільце – це наше життя! Придивися... – цілий світ у колах. Сонце колом ходить, голубе коло – крайнебо – з цього кільця нам не вистрибнути, зелене – земля, яка тримає нас біля себе прив'язаних. Людське коло – це пристрасті наші, від яких неможливо втекти...» [13, с. 32].* Символ кола відтвориться і у віршах його онука, випускника Києво-Могилянської академії Петра Турчиновського:

Світ навколо точить коло, крутить, колобродить.

Вітер стиха тужно диха, мов людина ходить... [20, с. 186].

Образ кола зустрічається в текстах у найрізноманітніших модифікаціях. М. Павлишин вважає його емблемою всього мітогенного задуму письменника. Критик простежує розгортання цього смислообразу. «Вже в одному з ранніх оповідань Вал. Шевчука сфера

допомагає у втіленні імпресіоністичної тези, що світ – це те, що ми бачимо... Пізніше образ з'являється в непроглядній різноманітності форм: як страшне перекотиполе в апокаліптичних ландшафтах або гротесковий гарбуз, який котиться по полю; як часом лагідне, а часом загрозливе сонце; як страхітлива сферична хмара червоного пилу; як світлові кулі...; як циклічний шлях мандрівника..., який заблукав і намагається рухатися по прямій; як «великі сферичні тіла», що плавають по небу і в яких проглядають людські подобиства: витягнуті й зміщені наче в кривих дзеркалах» [7, с. 147]. Дослідник вбачає в повторному звертанні до образу кола прагнення письменника відновити у світі елемент сакрального, адже це посилання на християнський німб, або індуську мандалу. Зауважимо, що образ кола як принцип світоутворення найчастіше зустрічається у текстах, де події відбуваються за барокових часів. Бо вже люди раціонального XIX століття наділені скепсисом та іронією вважають, що «світ – дивоглядна сітка, в якій борсається тисячі і мільйони нещасних істот» [24, с. 373]. У розмові інтелектуалів Руданського і Метлинського світ думок та бажань порівнюється із «величезною безначальною сіткою, яку кинуто людям на голови» [19, с. 225]. У кінці трагічного XX століття романтична натура – Віталій Волошинський має сміливість стверджувати доцільність такого світопорядку: «... бо сітка на те й сітка, щоб існував той лад, який єднає атоми і всі навіть найдрібніші частки нашого буття» [23, с. 506].

Універсальні поняття, які утворюють центральну вісь координат моделі світу, – Час і Простір. У картині світу, витвореній уявою Вал. Шевчука, М. Павлишин спостерігає три топоси часу: циклічний час, прототипи якого вбачаємо у світогляді архаїчних, сільських, передцивілізаційних культур; лінійний час нескінченної хронології прогресії – час у формі, у якій він звичайно сприймається модерним секуляризованим людством; і хліястичний час, який розглядає час лінійний як передмову до постісторії – есхатологічного, утопічного чи дистонічного стану, у якому вже не відбувається жодних змін [7, с. 150]. Поділяючи цю думку в розрізі нашої теми, ми виокремимо формальний емблематичний образ, який уособлює час. Це – Дзигар одвічний. У повісті «Крик півня на світанку» відбувається подія: беззастережна реальність биття годинника, що відлічує час хазяїна, коли той уже відійшов у небуття, набуває містичного звучання – поєднаності живого і неживого. Годинник символізує ще й пам'ять роду, адже він перейшов у спадок від батьків і був придбаний у день

народження померлого [15, с. 253]. Неясне відчуття спокою і ледь вловимої тривоги навідує стареньку із оповідання «Відлунок». Золотаві порошинки нагадують стрілки неблаганного годинника: *«Здавалось, хтось сильний переставив його з гори і вона з жалем побачила, як безшумно спадає золотавий пісок ранку»* [11, с. 410]. Ця метафора буде розгорнена і уточнена в повісті «Ілля Турчиновський»: розкодовується об'єкти змін – Сонце: *«сонячне проміння несміливо проникало в сад і пестило прозорими пальцями горішні листя, крапало і крапало – дзигар ранку...»* [13, с. 89]. Схильний до філософських рефлексій, герой розмірковує над сенсом людського життя: *«Знак неба, – подумалося мені, – це знак нашої тлінності, а водночас – це наші пошуки призначення у цьому світі. Це нагад, що людська метушня – марна і дочасна, але є в ній і висока позначеність»* [13, с. 105]. Над усім володарює час, його аксіологічна значимість незаперечна: *«Чим була людина не знаючи, що таке Час? Не стала б розумна: час-бо – це думка про смерть, а звідси – всі пристрасті цього світу. Звідси – вічне змагання і марнота марнот»* [13, с. 105].

Ремінісценція із книги Еклезіяста творить простір вічного буття і нагадує про тлінність і дочасність людського існування. Найвищої емоційної напруги образ часу досягає у романі «Дзигар одвічний». Його герой – старий Діденко, наділений ліричною вдачею. Він осягає світ думкою і пензлем, тому в його останньому бажанні злились прощальний душевний порух і мрія узріти Вічність: *«У синьому просторі вулиці і над нею в небі і справді відбулося те, про що він просив. Небо раптом здригнулося і заяскріло – на сіру площину вулиці полилася тремтлива сонячна матерія. Усе раптом ожило, оновилося, й Діденкові здалося, що ось-ось воно з'явиться – величезне коло, дві тіні, одна показуватиме на першу поділку, а друга – на другу. «Вічний дзигар» – подумав раптом Діденко аж затремтівши від збудження і від того, що привиддя, яке викликав, таки з'явилося»* [12, с. 263]. В останню мить свого життя, старий уздрів як вічний дзигар ударив полум'ям, а за ним з'явилась чорна постать. Інший старий, герой повісті «Камінна луна», «сідаючи на сани», спостерігає, як розсипається його Дзигар: *«Дув із пронизливим свистом вітер і ніс золотистий пісок, який поступово засипав долину і чоловіка, який самотньо в тій долині сидів. Його ноги були в тому піску вже по литки і поблискували в ньому золоті зерна: чоловік набирав того піску в долоні і пересипав у другу. Здута вітром потеруха відсіювалася,*

творячи і повітрі прозорий трикутник, а на вільну долоню падали тільки важкі зерна золота і кварцу...» [14, с. 181]. Образ шкодючого вітру є передвісником лиха, а пісок – символізує смерть.

У повісті «Юнаки з огненної печі» цей образ, на перший погляд, модифікується в бік традиційного порівняння: «...Я – піщинка загублена в цьому світі», проте авторська уява витворює апокаліптичні видива: «мене ганяє вітер по пустелі, адже поруч з кожним із безлічі світів існує ще й безліч пустель, які розкривають на піщинку беззубого, безмежного рота, Щоб її пожерти» [25, с. 99]. Молодий герой повісті приходить до власного розуміння Бога: це і є система цих світів і пустель [25, с. 99], оскільки автобіографізм повісті означений автором, то можна стверджувати, що письменник вкладає в уста героя своє судження: марно Бог кидає нас у мандрівки із хрестом на спині, бо життя – це і є хресний шлях на Голгофу.

Отже, як бачимо, у творах Валерія Шевчука образ Божий постає в багатьох іпостасях: він Всевидячий і милосердний, увінчаний вінком звершених чеснот; Божественний Логос, той, хто шле долю. Він – Творець всього сущого і сам – як дерево нескортечне. Бог є любов. Він вселяє надію в людські серця, бо є Володарем Раю. Залишаючись трансцендентним, невидимим цей сакральний Образ структурує цілісний інтертекст і сприяє розкриттю ідейно-естетичного задуму автора.

Література

1. Аверинцев С. Боже! Ты – Бог мой / С. Аверинцев // Литературная газета. – 16.01.91. (5328). – №2. – С. 14.
2. Бердяев Н. О достоинстве христианства и недостоинстве христиан / Н. Бердяев // Человек. – 1991. – №5.
3. Булашев Г. Український народ в своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Г. Булашев. – К., 1992. – С. 414.
4. Головей В. Категорія священного: проблема етимології та семантики / В. Головей // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету. – Дрогобич, 2002. – Вип. 10. – 39 с.
5. Гуссерль Э. Цит. за Кнабе Т.С. Витгенштейн и Гуссерль / Э. Гуссерль // Вопросы философии. – 1998. – №5. – С. 56–61.
6. Набитович І. Sacrum і Біблія в українській літературі / І. Набитович / [за ред. Ігоря Набитовича]. – Lublin Jngvar, 2008. – 812 s.
7. Павлишин М. Мітологічне, релігійне та філософське у прозі Валерія Шевчука / М. Павлишин // Павлишин М. Канон та іконостас. – К., 1997. – С. 143–157.
8. Пивоварська А. Дім на горі. Розмова з Валерієм Шевчуком / А. Пивоварська // Сучасність. – 1993. – №2. – С. 54–60.
9. Українка Леся. Мамо, іде вже зима / Українка Леся. Твори : у 2-х томах. – К. : Наукова думка, 1987. – Т. 1. – 125 с.

10. Франко І. Із секретів поетичної творчості / І. Франко. – К., 1969.
11. Шевчук В. Відлунок / Валерій Шевчук // В. Шевчук. Барви осіннього саду. – К., 1986. – С. 410–427.
12. Шевчук В. Дзигар одвічний / Валерій Шевчук. – К., 1990. – 263 с.
13. Шевчук В. Ілля Турчиновський // Три листки за вікном / Валерій Шевчук. – К., 1986. – С. 15–137.
14. Шевчук В. Камінна луна / Валерій Шевчук. – К., 1987. – 167 с.
15. Шевчук В. Крик півня на світанку // Барви осіннього саду / Валерій Шевчук. – К., 1986. – С. 218–304.
16. Шевчук В. Мор / Валерій Шевчук // В. Шевчук. Птахи з невидимого острова. – К., 1989. – С. 363–469.
17. Шевчук В. На полі смиренному // Валерій Шевчук // В. Шевчук. Птахи з невидимого острова. – К., 1989. – С. 5–189.
18. Шевчук В. Око прірви / Валерій Шевчук. – К., 1996. – 197 с.
19. Шевчук В. Постріл / Валерій Шевчук // В. Шевчук. Долина джерел. – К., 1981. – С. 211–239.
20. Шевчук Валерій. Петро Утеклий // Три листки за вікном / Валерій Шевчук. – К., 1986. – С. 137–285.
21. Шевчук В. Птахи з невидимого острова / Валерій Шевчук. – К., 1989. – 470 с.
22. Шевчук В. Свічення / Валерій Шевчук // В. Шевчук. Дім на горі. – К., 1989. – С. 355–383.
23. Шевчук В. Стежка в траві / Валерій Шевчук. – Харків, 1994. – Т. 2. – 526 с.
24. Шевчук В. Три листки за вікном / Валерій Шевчук. – К., 1986. – 587 с.
25. Шевчук В. Юнаки з огненної печі / Валерій Шевчук // Дзвін. – 1996. – №3. – С. 91–130.
26. Юнг К. - Г. Архетип и символ / К. - Г. Юнг. – М., 1991.

Стаття надійшла до редакції 30.10.2012 р.

УДК 811.161.2'27:821.161.2.09

Ю. В. Єловська

КОНТАКТНІ ТАБУ В КОМУНІКАТИВНІЙ ПОВЕДІНЦІ УКРАЇНЦІВ (НА МАТЕРІАЛІ ПОВІСТІ М. КОЦЮБИНСЬКОГО «ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ»)

Єловська Ю. В. Контактні табу в комунікаційній поведінці українців (на матеріалі повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків»).

У статті на матеріалі твору М. М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» розглядається зв'язок контактних табу як різновиду комунікативних табу з містичними, релігійними й міфологічними уявленнями українців.

Ключові слова: комунікація, комунікативні табу, контактні табу, комунікативна поведінка.

Еловская Ю. В. Контактные табу в коммуникативном поведении украинцев (на материале повести М. Коцюбинского «Тени забытых предков»).

В статье рассматривается на материале произведения М. М. Коцюбинского «Тени забытых предков» проблема связи контактных табу как разновидности коммуникативных табу с мистическими, религиозными и мифологическими представлениями украинцев.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникативные табу, контактные табу, коммуникативное поведение.

Yelovska Yu. V. Contact taboos in communicative behavior of Ukrainians (based on M. Kotsyubynskiy's "Shadows of Forgotten Ancestors").

This article deals with the problem of interconnection between the contact taboos as a form of communicative taboos and Ukrainians' mystic, religion and mythological beliefs on the material of M. Kotsyubynskiy's "Shadows of Forgotten Ancestors".

Key words: communication, communicative taboos, contact taboos, communicative behavior.

Культура української нації акумулює в собі давні світоглядні уявлення та вірування, які визнавали могутню силу слова й магічних обрядів. І. Чернова зазначає, що на українську духовну культуру впливає християнська релігія й містика [7, с. 712]. Беззаперечним є і той факт, що ці особливості української культури накладають суттєвий відбиток на мовленнєву поведінку українців. Існує чимала кількість мовних, тематичних і контактних табу, пов'язаних із релігійним і міфологічним світобаченням нашого народу.

Проблема виділення комунікативних табу, тлумачення цього явища і підходи до їх класифікації є об'єктом вивчення як вітчизняних, так і зарубіжних науковців (Ф. Бацевич, Л. Фроляк, І. Мілева, Р. Газізов, В. Кашкін, Я. Попова, О. Кострова, М. Тульнова та ін.). Багато наукових розвідок присвячено дослідженню мовних і тематичних зразків комунікативних табу та їх зв'язку з культурою й ментальністю нації. Однак питанню саме контактних табу і їх відображенню в процесі комунікації приділяється незначна увага.

Я. Попова характеризує табу як заборони на вживання певних слів, тем і уникання окремих комунікантів, обумовлені цензурою, етикетом, соціально-політичними, релігійними й культурними чинниками [3]. Ф. Бацевич виокремлює різні види комунікативних табу, а саме: мовні (заборони на вживання слів, словосполучень, що є небажаними у спілкуванні), тематичні (заборони на обговорення неприйнятних і заборонених тем у певному соціумі або соціальній групі) й контактні (уникання осіб, з якими не варто зустрічатися, а надто спілкуватися) [1, с. 264].

За Ф. Бацевичем, контактні табу передбачають заборону на будь-які форми міжособистісного спілкування в межах певної національної лінгвокультурної спільноти [1, с. 264].

Колективній свідомості українського народу властива віра в магічну силу самого слова, підсилена особою, що його вимовляє, яка ґрунтується на давніх магічних, міфологічних і світоглядних уявленнях. Думка, що слова й певні особистості притягують відповідні події, зокрема негативні, міцно тримається у свідомості українців. Чимала кількість прислів'їв застерігає від уживання в побуті таких слів, як *чорт*, *дідько*, *біс*, *лихо*, оскільки подібна комунікативна поведінка може спровокувати появу негативних наслідків у вигляді жажливих подій та невдач або зустрічей із потойбічними силами, які, зі свого боку, не пророкують нічого доброго: *Казало лихо: не будь добру* (2, с. 158); *Не займай біса, бо лихо займеш, а то й двоє* (2, с. 284); *Не проси дідька в гості, він прийде непрошений* (2, с. 286); *Не клич біди до себе, вона сама прийде до тебе* (1, с. 28); *Не проти ночі чорта згадуй* (1, с. 232).

Варто зазначити, що зразки контактних табу як різновиду комунікативних знайшли своє відображення і у творчості багатьох українських письменників, зокрема М. Коцюбинського, І. Котляревського, Л. Українки та ін. Чималу кількість заборон на будь-яке міжособистісне спілкування, що ґрунтується на містичних, релігійних та міфологічних уявленнях українців, знаходимо у творі М. Коцюбинського «Тіні забутих предків». У повісті представлено передусім заборони на спілкування з представниками потойбічного світу й людьми з надприродними можливостями, оскільки комунікативний акт із ними може спричинити негативні для комуніканта наслідки. Окрему групу контактних табу складають заборони на будь-яке спілкування під час виконання різноманітних побутових дій, наділених магічним смислом.

Головний герой повісті Іван Палійчук протягом усього життя стикається з міфічними персонажами, створеними уявою українського народу. З самого дитинства хлопець мав чітко сформовану систему знань про потойбічний світ, так що навіть рідна мати дивувалася і з острахом піддавала сумніву, чи був він її кровною дитиною, а не одмінком (дитина, підмінена нечистою силою) [4, с. 216]: *Не раз вона з ляком думала навіть, що то не од неї дитина. Не «сокотилася» баба при злогах, не обкурила десь хати, не засвітила свічки – і хитра бісиця*

встигла обміняти її дитину на своє бісеня (3, с. 205).

Містичне буття, що з дитинства крокувало поряд із життям Івана, не минуло його й у дорослому віці. Перебуваючи на полонині, Іван не раз зустрічав демонічних істот і дивом лишився живим, хоча й достатньо зляканим (тяжкий сон із спогадами про Марічку, що напускала мара на полонині; перші поклики лісної мавки).

Зазначимо, що, за українськими повір'ями, зустрічі з представниками надприродного світу (злі духи, русалки, чугайстри, нявки, арідник, шезник) здебільшого віщують загибель тим, хто наважився їх потурбувати. Але в подібних випадках вирішальним може бути знання особливих правил спілкування: необхідно знати, що треба говорити, а яких слів промовляти не можна. Так, наприклад, стрітивши русалку, щоб забезпечити своє життя і не стати потопельником, людина на запитання *Полин чи петрушка?* має відповідати *Полин* (водяні німфи ненавидять цю рослину). Тоді русалки тікають і не завдають ніякої шкоди. *Полин* є табуйованим словом для русалок і, відповідно, оберегом для людини. І, навпаки, відповідь *Петрушка* в комунікативному акті з русалкою виступає для людини мовним табу, оскільки є смертним вироком для неї, адже в такому разі русалки говорять: *Ти моя душка*, – лоскочуть і затягують нещасного у воду [5, с. 396].

Головний герой повісті М. Коцюбинського був дотичний до демонічних істот протягом усього життя, проте лише безпосередній комунікативний контакт із ними призводить до його загибелі.

У віці 7 років Іван уперше, коли випасав вівці, побачив шезника. Хлопець був зачарований дивною мелодією магічної флюяри і не міг втриматися, щоб не дізнатися, звідки лунала та чарівна пісня. Побачивши виконавця, малий зрозумів, що стрівся зі злим духом лісу, і хоча під час зустрічі комунікації як такої між ними не відбулося, проте навіть зоровий контакт із цим міфічним створінням мав значний вплив на дитину: *Він хотів тікати – й не міг. Сидів прикутий на місці і німо кричав од холодного жаху, а коли врешті видобув голос, шезник звинувся і пропав раптом у скелі, а цапи обернулись в коріння дерев, повалених вітром* (3, с. 208). Нагадаємо, що шезник, за народними уявленнями, є одним із представників злих лісових духів, це свого роду різновид чорта і, відповідно, зустріч із ним веде людину до загибелі [2, с. 655]. Оскільки між комунікантами відбувся лише візуальний контакт, а не безпосередньо комунікативний акт, наслідки цієї зустрічі за ступенем негативного впливу можна оцінювати як помірно легкі.

Зустріч із лісовою мавкою стає для героя фатальною. Народні повір'я описують цих демонічних істот як таких, що можуть приймати подобу дівчини, у яку був закоханий парубок, і говорити її голосом. Перше стрічає Іван мавку, що схожа на Марічку, уві сні, який насилає на нього мара. Вдруге нявка приходить і кличе його вже на полонині, проте хлопець вчасно розуміє, що *се його кличе лісна. І, хрестячи груди та озираючись лячно, він повертає до стаї* (3, с. 227). Парубок, хоча й не вступає в акт комунікації з бісицею, проте порушує контактне табу, що існує в його свідомості, почавши йти на голос мавки. Іван міг упасти в прірву і втратити життя, однак спинився за крок від загибелі. Втретє він охоче слідує за бісицею, незважаючи на те що чітко розуміє, наскільки небезпечне таке спілкування, і чим може скінчитися ця зустріч: *Свідомість його двоїлась. Чув, що коло його Марічка, і знав, що Марічки нема на світі, що се хтось інший веде його у безвісті, у недеї, щоб там загубити* (3, с. 241).

Контактні табу існують і для істот потойбічного світу. Так, найстрашнішим ворогом нявок є чугайстер, оскільки зустріч із ним пророкує лісним негайну смерть. За повір'ям, чугайстер ловить і роздирає їх, у той час як для людей зустріч із ним є безпечною: він чемно запрошує в танок, а потім відпускає [5, с. 391]. Полюючи на мавок, чугайстер тим самим охороняє людей, а інколи й рятує їм життя. Так, наприклад, у творі автор показує зустріч Івана з чугайстром саме тоді, коли його намагалася завести в хащі нявка, що взяла подобу Марічки. Остерігаючись доброго лісного духу, вона швидко зникла *так несподівано й чудно, що Іван не встиг спам'ятатись* (3, с. 242).

Містичні істоти не єдині комуніканти, зустрічей із якими, за народними уявленнями, слід уникати. Особливу категорію становлять також люди, наділені надприродними можливостями, а саме відьми, відьмаки, чаклуни тощо. Сила їхніх слів набагато сильніша, ніж у звичайної людини.

Такі особи експліцитно можуть і не висловлювати прокльону чи бажати лиха, проте часом висловлювання, що мають загалом позитивний зміст, дають протилежний результат.

М. Коцюбинський змальовує комунікативну поведінку вченої відьми в образі сусідки Палійчуків Хими: – *Ну і сусіди дав нам пан-біг! – жалілась вона (Палагна) чоловікові. – Війшла даві в притулу Хима, глянула на ягнета та як сплесне в долоні: «Йй! Які вони файні!»*

На, маєш, гадаю собі. Не встигла та за поріг, а двоє ягнет закрутилось на місці – та й вже по них... Ігій на тебе, відьмо... (3, с. 229).

Здавна в народній свідомості живе віра в пристріт – магічну шкоду, заподіяну самою зустрічню з лихою людиною. Зазначимо також, що важливими і магічно впливовими під час таких контактів виявляються не слова, а почуття та думки. За народними уявленнями, магічну шкоду може спричинити сам факт появи певної людини, наприклад, відьми, її погляд тощо. У випадку з худобою Палійчуків відьмі достатньо було заздрісно подивитися на тварин і сказати цілком позитивну фразу *Йі! Які вони файні!* (худоба дійсно була файною), щоб нанести шкоду.

Хима – не єдиний у творі образ людини, яка володіє надприродними силами. *З другого боку, на найближчій горбі сусідив Юра. Він був як бог, знаючий і сильний, той градівник і мольфар.... Од його слова гинула зразу худоба, сохла й чорніла, як дим, людина, він міг наслати смерть і життя, розігнать хмару і сперти град, вогнем чорного ока спопелить ворогів і запалити в жіночому серці кохання (3, с. 229, 235).*

Мольфар, на відміну від відьми, може не тільки завдавати шкоди людині, а й приносити користь. Юра закликає грозову хмару, його слово спиняє грозу й рятує худобу й сіножатки від граду. У розмові з Палагною він розказує жінці, як може чарівник заподіяти будь-кому шкоду, маючи лише глиняну ляльку й тикнувши в неї пальцями: *– Б'ю кілок тут, – шептав зловісно, – і сохнуть руки та й ноги. В живіт – карається на живіт; не годен їсти... – А скби у голову вбив? – питала цікаво Палагна. – Тоді гине в той мах...* (3, с. 239). В основі подібних магічних дій – інший принцип магії: чарівник діє на людину через предмет, подібний до неї або належний їй. Отже, навіть якщо людина й дотримується контактних заборон, це не може гарантувати їй уникнення магічної шкоди.

Зауважимо, що контактні табу не обмежують коло комунікантів лише людьми й міфічними істотами потойбічного світу. За певних умов навіть звичайні побутові дії набувають нового статусу, за яким будь-яка комунікація забороняється або взагалі, або на певний проміжок часу.

У творі М. Коцюбинського, коли головний герой уперше приходиться на полонину, щоб найнятися у вівчарі, і вітає ватага, очікуваної відповіді він не отримує доти, доки не з'явився вогонь, який той видобував: *– Слава Ісусу! – привітався Іван. Але йому нічого не одповіли (3, с. 216).*

За уявленнями українців, під час виконання цього священного ритуалу ніхто не повинен турбувати ватага, оскільки видобування

святого вогню, що має силу проти усього нечистого, не можна осквернити будь-якими зайвими й небажаними висловлюваннями.

Подібна комунікативна заборона торкається й процесу приготування їжі, а саме будзу з молока: *Тепер має бути тихо у стаї, двері замкнені, і навіть спузар не сміє кинуть оком на молоко, поки там твориться щось, поки ватаг чаклує. Все наче застигло в німому чеканні, бербениці затаїли у собі голос, притаїлись будзи на полицях, поснули сном чорним стіни і лави, вогонь ледве диха, і навіть дим соромливо тікає в вікно* (3, с. 222). Тиша є неодмінною умовою цього «чаклування», інакше будз не вдасться, а це означатиме, що вівчарі лишаться без вечері. Забороняється не тільки мовленнєве спілкування, а й навіть зоровий контакт. І не тільки з тим, хто чаклує, а й із предметом магічних дій.

Отже, контактні табу як різновид комунікативних табу тісно пов'язані з містичними, релігійними й міфологічними уявленнями українського народу. Такі заборони мають на меті забезпечити життя людини від можливих негативних наслідків, що можуть бути спричинені спілкуванням із представниками потойбічного світу та особами з надприродними можливостями, що яскраво зображено у творі М. Коцюбинського «Тіні забутих предків». Контактні табу також є важливою умовою виконання низки інших видів діяльності, зокрема магічних ритуалів у побуті. Контактні обмеження можуть охоплювати не лише комунікантів-людей, а й звичайні предмети побуту, які в певних ситуаціях стають магічно значущими. Істотний вплив традицій і вірувань на формування контактних табу в мовленнєвій поведінці українців, без сумніву, викликає науковий інтерес і потребує подальшого дослідження.

Література

1. Бачевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Флорій Сергійович Бачевич – К. : Академія, 2004. – 344 с.
2. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / – В. Жайворонок. – К. : Видавництво «Довіра», 2006. – 706 с.
3. Попова Я. В. Табу в сфері комунікативно-язикової актуалізації [Електронний ресурс] / Я. В. Попова // Язык. Культура. Общество. – 2010. Вып. 2. – Режим доступу до журналу : <http://yazik.info/2010-14.php>
4. Українська минувшина : ілюстрований етнографічний довідник / [уклад. А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін.]. – К. : Либідь, 1994. – 256 с.
5. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / [упоряд., прим., та біогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміна, О. О. Боряк]. – К. : Либідь, 1991. – 640 с.
6. Фрээр Д. Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Джеймс Джордж

Фрээр; [пер. с англ.]. – М. : Политиздат, 1986. – 703 с.

7. Чернова І. Містичне як вияв авторської свідомості у сучасній українській фантастиці / Ірина Чернова // SOUČASNÁ UKRAJINISTIKA PROBLÉMY JAZYKA, LITERATURY A KULTURY : IV. Olomoucké sympoziium ukrajiništů, 28–30. srpna 2008. – С. 711–715.

Список використаних джерел

1. Українські народні прислів'я та приказки / [упоряд. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут]. – К. : Держ. вид. худ. літ-ри, 1963. – 790 с.

2. Прислів'я та приказки : Взаємини між людьми / [упоряд. М. Пазяк]. – К. : Наукова думка, 1991. – 440 с.

3. М. М. Коцюбинський Твори : у 2-х т. / Михайло Михайлович Коцюбинський. – К. : Наукова думка, 1988. – Т. 2. – 496 с.

Стаття надійшла до редакції 12.10.2012 р.

УДК.811.161.2'373

Г. П. Клімчук

ДО ПИТАННЯ ЛЕКСИЧНОГО ТА СЕМАНТИЧНОГО КАЛЬКУВАННЯ В ПУБЛІЦИСТИЦІ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Клімчук Г. П. До питання лексичного та семантичного калькування в публіцистиці М. Грушевського.

У статті досліджено механізм словотвірного й семантичного калькування німецьких та польських лексичних засобів на матеріалі публіцистичного доробку М. Грушевського. Здійснено аналіз структурних особливостей, семантичного складу й функціональних можливостей кальок із німецької й польської мов у західноукраїнській мовно-літературній традиції кінця ХІХ – початку ХХ ст.; з'ясовано стилістичний статус окреслених лінгвоодиноць у сучасному літературному вжитку.

Ключові слова: запозичення, калькування, лексичні (словотвірні) та семантичні кальки, полонізми, германізми, західноукраїнська мовно-літературна традиція.

Клімчук Г. П. К вопросу лексического и семантического калькирования в публицистике М. Грушевского.

В статье исследуется механизм словообразовательного и семантического калькирования немецких и польских лексических средств на материале публицистики М. Грушевского. Осуществлен анализ структурных особенностей, семантического состава и функциональных возможностей калек с немецкого и польского языков в западно-украинской традиции литературного языка конца ХІХ – начала ХХ вв.; определен стилистический статус соответствующих языковых единиц в современном литературном употреблении.

Ключевые слова: заимствование, калькирование, лексические (словообразовательные) и семантические кальки, полонизмы, германизмы, западно-украинская традиция литературного языка.

Klimchuk G. P. To the question of lexical and semantic replication in publicism of M. Grushevskii.

The article deals with the formative mechanism and semantic replication German and Polish lexical means on the material of publicism of M. Grushevskii. The author has made an analysis of the structural features, semantic structure and functional capabilities of the replications from German and Polish in the western Ukrainian tradition of literary language in the late 19th – early 20th century; determined the status of the stylistic language units in modern literary usage.

Key words: borrowing, replication, lexical and semantic replication, polonisms, germanisms, the western Ukrainian tradition of literary language.

У сучасній українській лінгвістичній царині дедалі посилюється загальне зацікавлення вивченням проблем історії літературної мови. Особливої актуальності в цьому аспекті набувають дослідження питань функціонування й соціальної репрезентації української мови в один із найбільш продуктивних відтинків її розвитку – кінець XIX та початок XX ст. – період, коли лексичний склад української мови переживав справжню революцію. Літературні контакти, взаємодія споріднених літературних мов у час національного ренесансу значно збагатили словник української мови.

Висока відтворюваність чужоземних запозичень в українському слововжитку кінця XIX – початку XX ст. була не лише наслідком міжмовної інтерференції, спричиненої впливом на українську мову в результаті безпосереднього контактування територіально суміжних мов країн-завойовників, але й зумовлювалася дією суто лінгвістичних чинників, зокрема потребою залучення нових виражальних засобів для номінації абстрактних понять із царини матеріального та інтелектуального життя, яких, через відсутність державності й недостатню сформованість вищих функціональних стилів, українській мові вкрай бракувало. З огляду на це проникнення окремих елементів норм німецької, польської, російської й інших мовних систем в українську було «природно неминучим, оскільки вони (мови – Г. К.) мали за собою тривалу традицію офіційно-адміністративного вживання і виступали провідниками-посередниками в засвоєнні українською мовою нових реалій і понять, пов'язаних із культурними здобутками сусідніх народів» [13, с. 88]. Подолання дефіциту власних номінативних засобів іншомовними лексичними надходженнями в цей час реалізувалося передусім потугами національно свідомої української інтелігенції, представники якої намагалися інтелектуалізувати рідну мову, піднести її до рівня стилістично виповнених західноєвропейських. Помітну роль у

когорті окреслених громадсько-культурних діячів відіграла мовна особистість М. Грушевського, значення якого в історії мови й досі залишається вкрай маловивченим та не завжди об'єктивно оціненим.

Одним із специфічних різновидів західноєвропейського впливу на українську мову кінця XIX – початку XX ст., що виразно простежується на матеріалі публіцистичної спадщини М. Грушевського, є калькування. Відтак мета нашої статті полягає в тому, аби вивчити механізм словотвірного та семантичного калькування лексичних елементів німецького й польського походження в політичному дискурсі М. Грушевського. Для реалізації поставленої мети передбачаємо розв'язання таких завдань: 1) виявити в аналізованому мовному матеріалі лексеми та лексико-семантичні варіанти, що постали в результаті калькування німецьких чи польських прототипів; визначити їх функції; 2) з'ясувати стилістичний статус зафіксованих лінгвоодиниць у сучасній українській мові (за матеріалами «Словника української мови» в 11-ти томах).

Спостереження за лексичною організацією публіцистичної спадщини М. Грушевського демонструє активну апеляцію автора до чужоземного джерела. Серед значного масиву західноєвропейських запозичень, засвідчених досліджуваним матеріалом, помітне місце посідають германізми й полонізми. Принагідно зазначимо, що в україністиці окресленими мовними засобами кваліфікують не тільки слова, але й окремі значення, вислови і т. ін., запозичені відповідно з німецької чи польської мов або утворені за їх зразком. Тому у пропонованій науковій розвідці цілком закономірним уважаємо номінування термінами «германізми» та «полонізми» лексем чи лексико-семантичних варіантів, що постали внаслідок структурного / семантичного копіювання німецьких або польських еквівалентів.

Варто зауважити, що питання розмежування власне запозичень і кальок у сучасній лінгвістичній практиці належно не опрацьоване. Причина цього, як припускає Г. Бідер, полягає в тому, що розробка відповідної проблеми вимагає ґрунтовної компетенції дослідника в лексичних системах різних мов: часто нерозпізнання чужоземних прототипів багатьох українських новотворів кінця XIX – початку XX ст. «створює помилкове враження, ніби всі терміни є оригінальні формації, придумані західноукраїнськими граматами, але насправді майже всі такі терміни постали внаслідок структурного копіювання

іноземних відповідників» [3, с. 87]. Дослідники послідовно розрізняють два різновиди калькування – лексичне та семантичне.

Під лексичним (або словотвірним) калькуванням у науковій літературі розглядають процес творення нових слів шляхом позичання лексико-семантичних моделей іншої мови та заповнення їх морфемами власної мови [2, с. 188]. Відтак лексичними, або словотвірними, кальками кваліфікуємо лексеми, що виникли на українському ґрунті в результаті буквального поморфемного перекладу чужомовних відповідників. У дописах М. Грушевського зазначена категорія кальок репрезентована передусім германізмами.

За нашими спостереженнями, переважна більшість словотвірних кальок німецької етимології в аналізованих публікаціях представлена суспільно-політичними терміноодинацями, що активно функціонували в галицькому комунікативному просторі кінця XIX – початку XX ст., однак на сьогодні відійшли до пасивного словника української мови, наприклад: **відпоручник** ← нім. *der Sendbote* (*senden* «відправляти, відсилати» + *der Bote* «посланець, кур'єр; розсильний») – «представник, посильний, уповноважений»: *Більш як чотиреста селян приїхало з ріжних кутів Галичини як вибрані повітовими зборами відпоручники* [7, с. 47]; **посілість** ← нім. *der Besitz, das Besitzen* (*be* «невідокремлюваний німецький дієслівний префікс, що означає доконаність, завершення дії» + *setzen* «сідати») – «володіння, власність»: *В сім краю руська організаційна робота оперує головно тільки селянством і священством, бо більша посілість («крупная поземельная собственность») в руках поляків і жидів...* [5, с. 141]; **правосильність** ← нім. *Rechtkraft* (*Recht* «право» + *Kraft* «сила») – «правомочність»: *...зборам грозить дуже мала чисельність, а що для правосильності зборів треба тільки 50-х членів, то Виділ і прибрані ним почесні члени мають можливість великої переваги a priori* [7, с. 84]; **міродайний** ← нім. *massgebend* (*das Maß* «міра» + *geben* «давати») – «авторитетний, компетентний, впливовий»: *...русини звертали увагу в міродайних сферах на потребу утравкізації його (виділу – Г. К.) і вказували на численних кандидатів-русинів у Австрії і на російській Україні...* [5, с. 176].

На німецьку етимологію номена **відпоручник** указує І. Огієнко (пор.: **відпоручник** – «часто вживане в Галичині слово, виковане з німецької, на Великій Україні – *представник, заступник, післанець*» [10, с. 65]). «Словник української мови» (далі – СУМ) уносить до реєстрової частини відповідний термін, проте знижує його стильовий

потенціал обмежувальною позначкою *діалектне* (пор.: *відпоручник*, *діал.* – уповноважений [12, I, с. 622]), натомість у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (далі – ВТССУМ) фіксуємо переорієнтацію маркування цієї лексеми на *західну* (пор.: *відпоручник*, *зах.* – уповноважений, представник [4, с. 136]).

Наявність подібного до *посілість* абстрактного утворення в польській мові (пор.: пол. *posiadłość* – володіння, власність; нерухомість; помістя), очевидно, свідчить про посередництво останньої в перейманні аналізованої терміноодиниці українським узусом. У СУМ субстантив *посілість* трактується як рідковживаний і застарілий (пор.: *посілість*, *заст.*, *рідко* – володіння, маєток) [12, VII, с. 329]).

Юридичний термін *правосильність* не реєструється сучасною лексикографічною практикою, водночас представлений його в «Малорусько-німецькому словарі» (далі – МНС) (пор.: *правосильність* – *Rechtskraft*; *правосильний* – *rechtskräftig* [9, II, с. 733]) указує на поширеність цього іменника в галицькому мовленнєвому середовищі кінця ХІХ ст. Можна припустити, що продукування зазначеного терміна в західноукраїнському слововжитку було пов'язане з опозитивними тенденціями щодо польської та російської мов, де для номінації окресленого поняття використовувалися тотожні лексичні засоби (пор.: рос. *правомочность*, пол. *prawomocność*), що, вірогідно, теж постали через словотвірне копіювання того ж таки німецького композита *Rechtkraft*, у якому друга складова є багатозначною (пор.: нім. *die Kraft* – 1) сила, міць, *фіз.* енергія; 2) робітник).

Прикметник *міродайний* не відображений сучасними академічними словниками (СУМ, ВТССУМ), однак його вміщує «Український стилістичний словник» (далі – УСС) І. Огієнка, що характеризує аналізовану лексему як «кострубатий новотвір недавнього часу», часто відтворюваний на теренах Галичини «невдалий переклад нім. *massgebend*»; замість нього автор пропонує використовувати відомі на Наддніпрянщині слова *керуючий* і *провідний* [10, с. 230].

М. Грушевського також цілком справедливо можна вважати провідником у загальноукраїнську мовно-літературну традицію сконструйованої на галицькому ґрунті словотвірної кальки *підприємство*, що походить із нім. *Unternehmen* (← *unter* «під» + *nehmen* «приймати») і нині стала надбанням українського узусу, напр.: *Професори-поляки не старалися перейти російських в заповнюванні російських видавництв своїми працями, не старалися блиснути на*

загальноросійських з'їздах, а віддавали свою працю місцевим польським культурним і науковим *підприємствам*... [6, с. 79]. СУМ фіксує лексему *підприємство* без будь-яких обмежувальних ремарок (пор.: *підприємство* – 1) окрема виробнича установа (завод, фабрика); 2) діяльність у якій-небудь галузі, що дає прибутки [12, VI, с. 487]), проте на початку ХХ ст. літературна придатність та функціонально-стилістичний потенціал цього новотвору були предметом гострих науково-публіцистичних суперечок й піддавалися різкій критиці з боку представників східноукраїнської інтелігенції. Так, скажімо, попри наявність зазначеного іменника в МНС (пор.: *підприємство* – *Unternehmung* [9, II, с. 648]), «Словарь української мови» не вносить його до реєстрової частини, а І. Нечуй-Левицький у розвідці «Криве дзеркало української мови», аналізуючи мовний склад публікації М. Грушевського «На Україні» (за 1910 рік), зараховує субстантив *підприємство* до переліку так званих «хиб» галицької книжної мови і пропонує замінити відповідником *запона́дність*. На подібну оцінку лінгвоодиниці *підприємство* натрапляємо й у виданому 1923 року УСС, автор якого наголошує, що *підприємство* – це «переклад *n. przedsiębiorstwo*; треба – *торгівля, заняття, фабрика, гандель* (курсив наш – Г. К.)» [10, с. 283]. Зауважимо, що аргументація І. Огієнка стосовно польської етимології слова *підприємство*, на наш погляд, недостатньо науково обґрунтована, адже за умови структурного копіювання пол. *przedsiębiorstwo* на українському ґрунті мав би постати дериват на кшталт «під-*себе*-ство» (у буквальному перекладі пол. *siębie* = укр. *себе*). Тому ми обстоюємо думку, згідно з якою лексичний елемент *підприємство* – це вірогідніше за все калька німецького *Unternehmen* «підприємство; справа», пов'язаного з дієсловом *unternehmen* «розпочати, взятися», що складається з префікса *unter* «під» і дієслова *nehmen* «брати, приймати».

Як доводить проілюстрований матеріал, лексичні кальки з німецької мови не завжди максимально точно й «фотографічно» відтворюють морфемний склад німецьких еквівалентів, подекуди вони лише приблизно імітують їх словотвірну структуру. Це демонструє творчий характер мови-рецептора, позаяк скальковане за чужоземним зразком слово «так чи інакше зорієнтоване на фонетико-фонологічні, морфемні, словотворчі, граматичні та семантичні потреби і можливості тієї мови, у якій воно створюється» [1, с. 13], а також виступає переконливим доказом того, що скопійована з

німецьких відповідників українська суспільно-політична термінологія створювалася не лише на основі досягнень міжнародної практики термінотворення, але й з урахуванням національних традицій.

Крім лексичного, у публіцистичному доробку М. Грушевського виявляємо випадки семантичного калькування німецьких та польських відповідників, коли під впливом мови-моделі слово мови-реципієнта починає розширювати своє значення. Суть семантичних кальок зводиться до того, що вони «проникають у лексико-семантичну структуру питомого слова тієї мови, яка засвоює (запозичує) значення чужомовного слова на асоціативній основі прямого денотативного значення слів-корелятивів мов взаємного контактування» [13, с. 88]. Іншими словами, цей різновид калькування загалом виникає тоді, коли зв'язки між суміжними (контактуючими) лінгвостільнотами настільки стійкі, що мовці починають автоматично переносити семантичні відтінки, притаманні чужомовним лексемам, на ідентичні одиниці рідної мови. Розпізнавальним тлом семантичних кальок є насамперед залучення широкого контексту.

Більшість зафіксованих нами в публіцистиці М. Грушевського семантичних кальок із німецької мови (або семантичних германізмів) виступають репрезентантами західноукраїнського зразка літературної мови досліджуваного періоду. Вони представлені передусім граматичним класом дієслів, зрідка іменниками, що обслуговували на зламі XIX і XX ст. сферу офіційно-ділового адміністрування й соціально-політичних відносин у суспільстві, наприклад: **заіменовано** – «призначено на посаду»; **іменуватися** – «призначатися»; «присуджувати чин»; **іменування** – «призначення на посаду»; «присудження звання»: *Заразом виринули ще дві кандидатури василіан на єпископські катедри – сього ж о. Філяса на львівського вікарія, <...> а згаданого гр[афа] Шептицького на Станіславську єпархію. Шептицького дійсно вже заіменовано, іменуванню вікарія спротивився митр[ополит] Куїловський, а як буде з іменуванням о. Філяса ректором, іще не знати [5, с. 148]; ...посли будуть не вибиратися, а іменуватися – чи крайовим правительством, чи крайовими партійними організаціями, зовсім незалежно від замірів і планів місцевої людності... [6, с. 319]; Після того, в квітні 1894 р., мене заіменовано звичайним професором до Львова [5, с. 119] (пор.: нім. **benennen** – 1) називати, іменувати; 2) висувати (кандидатуру); **ernennen** – призначати; **nennen** «називати; звати; давати ім'я»; пол. **mianować na stanowisko** – призначити на посаду); **обсадити** (школи) – «укомплектувати (призначити) вчительський склад»; **обсадження** (університету) –*

«укомплектування професорсько-викладацького складу університету»; *обсаджена* (кафедра) – «призначено завідувача кафедри»: ...з браку кваліфікованих кандидатів русинів «приїдеться» раді шкільній з копієзності *обсаджувати* їх (школи – Г. К.) поляками та польками, зовсім не обізнаними з руською мовою [5, с. 275]; П'ятнадцять чи навіть десять літ тому назад могли бути сумніви щодо дозрілості сеї справи, щодо можності *обсадження* українськими силами цілого університету [7, с. 80]; Коли умер Ол. Огоновський, його катедра протягом вісьмох літ зіставалася не *обсадженою* [5, с. 180] (пор.: нім. *einsetzen* – 1) вставляти; поміщати; вправляти; вшивати; 2) призначати на посаду (ким); укомплектовувати; 3) вводити в дію; 4) *військ.* уводити в бій; 5) саджати (рослини); *setzen* – 1) поставити; покласти; посадити; 2) установити; призначити; пол. *obsadzić* – 1) обсадити (чимось); 2) зайняти посаду, 3) призначити на посаду, укомплектувати штати); *тіло* (професорське), *перен.* – «професорський колектив (об'єднання)»; *тіло* (державне), *перен.* – «державний організм (корпус)»: Розуміється, для сього розрубаня потрібне сильне напруження всіх політичних чинників і засобів; українська академічна молодіж, тим менше – українське *тіло* професорське сього не осягнуть [7, с. 81]; А на полудні плани сербсько-чорногорського митового союзу, <...> і об'єднання в одне державне *тіло* Сербії і Чорногорії – перспективи одна гірше другої для Австрії [6, с. 472] (пор.: нім. *der Körper* – 1) тіло, тулуб, корпус; 2) організм; *die Körperschaft* – колектив, об'єднання, орган, установа; пол. *ciało*, *перен.* – колектив, склад).

Наведені приклади демонструють, що калькування значень німецьких лінгвоодиниць зумовлювалося буквальним сприйняттям мовцями семантики їх кореневих морфем, унаслідок чого на автохтонну українську лексему накладалися значення співвідносного з нею слова контактуючої (німецької) мови. Представленість подібних семантичних кальок у польському узусі, очевидно, указує на польське посередництво в перейманні відповідних сем українською мовою.

Польська мова була не лише посередницею в позичанні українською окремих значень німецьких лексем, нерідко польські лексичні засоби також ставали об'єктом семантичного калькування. Так, публіцистична практика М. Грушевського виявляє численні приклади запозичення окремих лексико-семантичних варіантів польських слів, поява яких була наслідком семантичної інтерференції, спричиненої впливом на українську мову близькоспорідненої польської. Зауважимо, що семантичною інтерференцією учені

називають розширення значення слова мови-рецептора за зразком співвідносного корелята мови-моделі [8, с.122], тому під семантичними полонізмами у пропонованому дослідженні розглядаємо окремі (часто переносні) значення в семантичній структурі лексем української мови, що постали за аналогією до польських відповідників – як семантичні кальки з польської мови.

В аналізованому мовному матеріалі випадки семантичного копіювання польських прототипів насамперед спостерігаємо в лінгвоодинацях слов'янського лексичного фонду, адже, як відомо, інтерференція найчастіше відбувається в генетично близьких мовах, коли схожість матеріальної оболонки етимологічно споріднених слів зумовлює «вирівнювання» їх планів змісту. Репрезентантами цього різновиду семантичних полонізмів здебільшого виступають віддієслівні іменники, напр.: **виклад** – «лекція»: *Вибрано Костомарова професором в Петербурзькiм університетi, сила людей ходила на його **виклади*** [7, с. 307] (пор.: пол. **wykład** – лекція; **виклад** – 1) письмова чи усна розповідь, опис, передача яких-небудь фактів, матеріалів і т. ін.; 2) стиль, манера розповіді, опису; 3) діал. лекція [12, I, с.406]); **знесення** – «скасування (смертної кари; заборони)»: *Дума переводить дискусію над **знесенням** кари смерті...* [5, с. 357]; *Галицька Україна разом з російською з напруженням чекала початків конституційної ери і разом з нею – **знесення** заборони українського слова...* [6, с. 328] (пор.: пол. **znieść** – 1) знести; 2) скасувати; **zniesienie** – скасування, відміна); **роздряпання**, *перен.* – «розтягнення, роз'єднання»: *Албанське питання стало новою точкою приложення для всяких політичних комбінацій, обрахованих на **роздряпання** нової Туреччини, яка показала себе зовсім не сильнішою, не більше об'єднаною, ніж стара деспотія Абдул-Гаміда* [7, с. 448] (пор.: пол. **rozdrapywać** – 1) роздряпувати; 2) *перен.* роз'єднати, розтягати); **опуст** – «знижка, уцінка»: *Видання випускалися дорого, давалися комісіонерам з великим **опустом**...* [6, с. 108] (пор.: пол. **opust** – знижка; **opust**, діал. – шлюз [12, V, с. 735]; **опуст** – 1) діал. шлюз; 2) зах. здешевлення товару [4, с. 678]).

Частотними в мовній практиці М. Грушевського є також приклади появи нових лексико-семантичних варіантів у субстантивах неслов'янського (передусім грецького та латинського) походження, що належать до спільного для української й польської мов інтернаціонального фонду лексики, наприклад: **академія** – «урочисті збори»: *Відчит проф. Грушевського на науковій **академії**,*

спорядженій дня 1 падолиста 1898 р. на пам'ятку столітніх роковин відродження українсько-російської літератури [5, с. 111] (пор.: пол. *akademia* – 1) академія (instytucja); 2) урочисті збори (impieza); *академія* – «так в Г. з п. називають святкування якогось письменника, чи взагалі свято з лекцією на культурно-освітню тему; на В. У. – літературний вечір чи ранок, присвячений комусь» [10, с. 14]; суч. укр. *академія* (← лат. *Academia* ← грец. *Akadēmeia*) – 1) філософська школа, заснована Платоном близько 387 р. до н. е.; 2) вищий науковий заклад; 3) назва багатьох наукових установ, товариств і навчальних закладів; 4) тип музичної інституції, що організовує публічні концерти та здійснює постановки опер [11, с. 39]); *інавгурація* – «урочисте відкриття виставки»: *Крім місцевих виборів, мала відбутися вистава господарської худоби дня 20; я не бачив її, <...> усунення місцевих русинів відбирало у мене охоту брати участь в офіційній її інавгурації* [5, с. 245] (пор.: пол. *inauguracja* – 1) урочисте відкриття (сезону, навчального року); 2) *заст.* урочистий вступ на посаду; суч. укр. *інавгурація* (← лат. *inaugurare* – посвячувати) – урочиста церемонія введення на посаду глави держави або посвячення в сан [11, с. 463]); *меморіал* – «доповідна записка»: *Особливо Наукове товариство ім. Шевченка в своїм останнім меморіалі дуже сильно вказувало на необчислимі шкоди, які терпить від сього не тільки наше наукове життя, але й культурні інтереси всієї Галицької Русі, всього краю* [7, с. 39] (пор.: пол. *memorial* – доповідна записка; суч. укр. *меморіал* (← лат. *memoralis* – пам'ятний < *mēmōria* – пам'ять) – 1) *архит.* скульптурний комплекс, що увічне пам'ять про кого-, що-небудь; 2) спортивні змагання, присвячені пам'яті видатних спортсменів [11, с. 630]).

Аналіз змісту продемонстрованих мовленнєвих ситуацій свідчить, що семантичні полонізи в політичній спадщині М. Грушевського переважно обслуговували офіційно-ділову й культурно-інтелектуальну царини суспільного життя та виступали своєрідним «номінативним мінімумом» для відображення нових явищ позамовної дійсності. У сучасній мовно-літературній традиції відповідні значення занепали: вони або взагалі не відтворюються СУМ, або ж супроводжуються ремарками *застаріле, розмовне чи діалектне*, що не завжди об'єктивно віддзеркалює їх стилістичний потенціал у мовленні української інтелігенції на зламі XIX і XX ст.

Отже, у публіцистичній спадщині М. Грушевського представлений помітний пласт мовних одиниць, утворених унаслідок лексичного чи семантичного калькування німецьких або польських прототипів. СУМ не відображає в повному обсязі соціальної специфіки й семантико-стилістичних характеристик зафіксованих мовних засобів: вони або взагалі не внесені до реєстру, або їх семантична структура відбита лише частково – не враховано західноукраїнські лексико-семантичні варіанти, або ж без належної об'єктивної мотивації знижено стилістичний статус лексем. З цієї причини чимало аналізованих германізмів і полонізмів опинилося за межами або на периферії словникового складу сучасної української літературної мови. Можна припустити, що деякі з них продовжують функціонувати в мовленнєвому середовищі української діаспори чи окремих галицько-буковинських говірках, де зберігають притаманне їм на початку ХХ ст. стилістичне забарвлення, однак відповідна лінгвістична проблема потребує спеціального дослідження.

Література

1. Акуленко В. В. Німецький вплив на розвиток української мови : Проблеми методології / В. В. Акуленко // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 12–18.
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / Ольга Сергеевна Ахманова. – М. : Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.
3. Бідер Г. Про мовознавчу термінологію Івана Франка : Аспекти наукових і мовних контактів / Герман Бідер // Ucrainistica : зб. наук. праць. – Кривий Ріг. – 2007. – С. 80–89.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
5. Грушевський М. Твори : у 50 т. / Михайло Грушевський / ред. : П. Сохань (голов. ред.) та ін. – Л. : Світ, 2002. – Т. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – 592 с.
6. Грушевський М. Твори : у 50-и т. / Михайло Грушевський / ред. : П. Сохань (голов. ред.) та ін. – Л. : Світ, 2005. – Т. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907–914)». – 704 с.
7. Грушевський М. Твори : у 50-и т. / Михайло Грушевський / ред. : П. Сохань (голов. ред.) та ін. – Л. : Світ, 2005. – Т. 3 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – 792 с.
8. Жлуктенко Ю. О. Мовні контакти : Проблеми інтерлінгвістики / Юрій Олексійович Жлуктенко. – К. : Вид-во Київ-го ун-ту, 1966. – 135 с.
9. Малорусько-німецький словар : у 2-х т. / [авт.-уклад. Є. Желехівський, С. Недільський]. – Львів, 1886. – Т. I. – 589 с. ; Т. II. – 1117 с.
10. Огієнко І. Український стилістичний словник : Підручна книжка для вивчення української літературної мови / Іван Огієнко. – [2-е вид.]. – Вінніпег ; Канада, 1978. – 477 с.
11. Словник іншомовних слів / [Пустовіт Л. О., Скопенко О. І., Сьота Г. М. та ін.] ;

за ред. Л. О. Пустовіт. – К. : Довіра, 2000. – 1017 с.

12. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. I. – 799 с. ; 1974. – Т. V. – 840 с. ; 1975. – Т. VI. – 832 с. ; 1976. – Т. VII. – 723 с.

13. Ткач Л. О. Німецькі запозичення в українській літературній мові Буковини кінця XIX – початку XX ст. (дієслівні семантичні кальки) / Л. О. Ткач // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Вип. 84 : Германська філологія. – Чернівці : Рута, 2000. – С. 84–95.

Стаття надійшла до редакції 31.10.2012 р.

УДК 811.161.2'38

О. В. Коваль

МОВНОСТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МЕТАФОРИ В ПОЕТИЧНОМУ СЛОВНИКУ «НЕОКЛАСИКІВ»

Коваль О. В. Мовностилістичні особливості використання метафори в поетичному словнику «неокласиків».

Стаття присвячена дослідженню стилістичних можливостей метафори в поетичній мові «неокласиків». У роботі також з'ясовуються функції, стилістичні та структурні особливості метафори, простежується тенденція індивідуального слововжитку в мовотворчості митців.

Ключові слова: метафора, виражально-зображальні засоби, семантичні особливості, експресивність.

Коваль О. В. Языковые особенности использования метафоры в поэтическом словаре «неоклассиков».

Статья посвящена исследованию стилистических возможностей метафоры в поэтической речи «неоклассиков». В работе также определяются функции, стилистические и структурные особенности метафоры, прослеживаются тенденции индивидуального словоупотребления в языковом творчестве «неоклассиков».

Ключевые слова: метафора, выразительно-изобразительные средства, семантические особенности, экспрессивность.

Koval O. V. Language feature of use a metaphor in the poetic dictionary of «neoclassics».

The article is dedicated to research of metaphor in language creativity of Ukrainian poets-«neoclassics». In the article is defined stylistics functions and structure feature of metaphor. The indensios of individual word using are trasing in the language creatavity of «neoclassic».

Key words: metaphor, expressive-figurative means, semantic peculiarities, expressiveness.

Актуальним питанням лінгвостилістики є розуміння художнього тексту. Мовотворчість будь-якого письменника – це, у першу чергу, відображення об'єктивної дійсності, яка «в межах художнього тексту набуває певних змін залежно від мети автора» [3, с. 50]. Саме в цій своєрідній інтерпретації дійсності міститься індивідуальна специфіка кожного митця. Звертаючись до свого уявлення про життя, письменник відтворює всю багатогранність навколишнього світу за допомогою найрізноманітніших форм мови.

В. Виноградов вважає, що в художньому тексті, згідно з авторським задумом, поєднані, внутрішньо пов'язані та естетично виправдані всі використані мовні засоби. Разом з тим у стилістиці індивідуальної творчості іноді виразніше виступають елементи майбутньої системи національно-літературної мови і яскравіше відбиваються функціональні пережитки минулого [2, с. 239]. Таке визначення, на нашу думку, дає можливість не тільки досягнути внутрішній світ митця, з'ясувати його ставлення до сучасності, а й проаналізувати реакцію письменника на лінгвістичні й екстралінгвістичні процеси певної епохи.

Кожен митець має власні засоби та прийоми відображення дійсності та оцінки соціального життя. Їх сукупність формує індивідуальну словесно-художню творчість, яка «певною мірою залежить від набутого досвіду поетичного відтворення світу, від уже створеного арсеналу засобів літературного вираження» [2, с. 86].

Неповторність мовних засобів, їх підсилена виразність, стилістична маркованість слова завжди спираються на об'єктивно-психологічну оцінку письменника. Індивідуально-авторське сприймання дійсності зумовлює перетворення окремих слів у своєрідні знаки, що відображають не просто предмети і явища, а й узуально закріплене ставлення до них певної мовної спільноти.

«Найскладнішим тропом, найдієвішим засобом естетизації та експресивізації художнього мовлення є метафора» [11, с. 222]. Через метафоричні асоціації відкриваються нові зв'язки між явищами природи, нового змісту набувають звичні та буденні поняття. Метафора допомагає поетові відтворювати найтонші та найрізноманітніші відтінки людської психіки, її внутрішнього стану.

Мета роботи – дослідити своєрідність уживання метафори в мовотворчості «неокласиків», як індивідуально-авторському засобу відображення поетичної картини світу.

Аналіз основних досліджень. Вивчення особливостей вживання метафори в художньому мовленні здійснювали Л. Андрієнко, Н. Данилюк, М. Жуйкова, В. Коптилов, Г. Молодід, В. Телія, Ю. Тимошенко, О. Тищенко. Розглядаючи метафору, як один із основних тропів поетичної мовотворчості, В. Чабанеко зазначив, що манера реалізації переносного вживання й норм сполучуваності слова з метафорою – є показником індивідуального стилю письменника та його художньої майстерності [11, с. 222].

Прагнення поетів до розширення змістового обсягу слова та підсилення його експресивних властивостей зумовлює виникнення несподіваних і нестандартних переносно-образних значень. На думку Л. Мацько, «митці ніби руйнують логічні межі назви, щоб над ними звести інші» [8, с. 329]. Тонкі, іноді помітні тільки авторові, певні риси, перенесені з одного об'єкта на інший, надають поетичним образам особливої виразності й неповторності. «Письменник за допомогою метафоричних асоціацій відкриває нам зв'язки між явищами природи, наближає до нас віддалені поняття, явища і, навпаки, звичні, буденні явища відсуває від нас ніби на якусь відстань, підкреслюючи тим самим їх виразність. Гнучка й розвинена тропіка, зокрема метафори, допомагає художникові відтворювати найтонші відтінки людської психіки» – підкреслює М. Коцюбинська [7, с. 23].

Метафора відіграє велику роль у формуванні поетичного стилю «неокласиків». Будучи частиною цілого, вона перебуває в нерозривній єдності з усіма складовими твору, що викликає у свідомості читача різні асоціативні зв'язки, надає своєрідне емоційне забарвлення. Метафора допомагає митцеві загострити відчуття, повніше відтворити всю гаму переживань, створювати надзвичайно яскраві й виразні образи.

Почуття любові до рідного краю відбито майже в кожному творі «неокласиків». Із замилюванням та ніжністю пишуть вони про сади, степи, лани, про Київ та Дніпро: *Куняє Київ стародавній / Над угамованим Дніпром* [10, с. 110]. Митці ніби зливаються в єдине ціле із природою, відчувають кожен її порух: *Спочинь! На заступ вірний обіпрись / І слухай, і дивись, і не дивуйся. / Це ж сам ти вколо зеленню розливсь, / Огудинням прослався по землі, / Це ти гудеш роями бджіл брунатних, / На ясенових гілках сидячи. / Ти по житах літаєш тонким пилом, / Запліднюючи теплі колоски, – / І твориш ти з людьми і для людей / Нові міста, ти арки ажурові / Над синіми проваллями будуєш* [9, с. 262]. Деякі образи у творах поетів повторюються: *листя*

сміється, земля сміється, весна сміється, ліс сміється, сміється місяць і т. ін.: Знов гаї, поля сміються [9, с. 56]; *Сміється ліс, шумить, гуде* [9, с. 38]; *Весна сіяє і сміється* [9, с. 38]; *І ліс, покритий краплями блискучими, сміється* [9, с. 39]; *Краплистий дощ іде, / Вся земля, немов сміється* [9, с. 41]; *З золота зіткане сяєво летється, / Ліс в нім купається, листя сміється* [9, с. 39]; *Сміється місяць / І очерет без вітру шепотить* [10, с. 92]; *Нікуди не може летіти / Примара сліпої журби – / сміється і сонце, і вітер, / І голос залізний доби* [10, с. 99].

Неодноразово «неокласики» порушують тему – мистецтва. Декларативним у цьому відношенні є вірш М. Рильського «Коли усе в тумані життєвому». Мистецтво для поета – як найбільша цінність, дорожка за всі матеріальні скарби світу. Почуття, нібито оп'яніння, найвищого захоплення передає автор через гіперболізацію образу: *В тобі, мистецтво, у тобі одному / Є захист: у красі незнаних слів, / У музиці, що вроду, всім знайому, / Втіляє у небесний перелив; / В тобі, мистецтво, – у малій картині, / Що більша над увесь безмежний світ! / Тобі, мистецтво, і твоєї країні / Я шлю поклон і дружній свій привіт* [9, с. 137].

Поет та його творчість – це невід'ємна складова великого мистецтва. У М. Драй-Хмари з поstatттю поета асоціюється гордий та сильний птах – **лебідь**, як образ рішучої національно-свідомої інтелігенції. Це ті люди, що залишаються вірними своїм ідейно-філософським та естетичним переконанням. Їх неможливо залякати й примусити мовчати, вони мають залізну волю і чисте сумління: *О гроно п'ятірне нездоланих співців, / крізь бурю й сніг гримить твій переможний спів, / що розбиває лід одчаю і звіри. / Держайте лебеді: з неволі, з небуття / веде вас у світи / ясне сузір'я Ліри* [4, с. 102]. В образі сміливого **леопарда** автор вбачає митця, скутого обмеженнями та вимогами часу. Таке життя для нього – **клітка**, у якій він мріє про свободу, про змогу вільно думати й творити: *По клітці кованій, з залізними дверима, / зневажений, але величнійший, ніж бард, / в незриме дивлячись тужливими очима, / усе з кутка в куток ступає леопард... / Поете це – твоя така химерна доля: / пручатись, борсатись у пугах суєти / і марити про рай, як Піко Мірандоля* [4, с. 113]. Алегоричного змісту набувають образи **ясне сузір'я Ліри** та омріяний **рай**. Вони стають символами незалежності та національного відродження. Поети виступають проти жорстокої дійсності та насильства, що охопило всю Україну.

Немов **дереворуби**, борються поети із непрохідними «хашчами» невігластва та сірості: *Дереворуби, ми столітні хащі / прорубуєм і морок рвем ущент, / нехай з фаланги вибува найкращий – / її це*

дужче зміцнює цемент! [4, с. 139]. «Робітником в майстерні власних слів» вважає себе П. Филипович. Під пером митця слова перетворюються на незламну і могутню зброю: *Я робітник в майстерні власних слів, / Та всі слова я віддаю усім. / Будую душі, викликаю гнів, / Любов і волю вводжу в кожний дім. / З старої бронзи зброю владних слів / Переливаю радо на вогні* [10, с. 60].

Свою поетичну творчість М. Драй-Хмари уявляє як величаву квітку або дорогоцінний камінь: *Мій перший квіт – то лілієвий дзвін, / У другому – трояндних мрій принада, / в останнім пристрасті яркий рубін* [4, с. 115]; *Шліфуй, обточуй райдужний опал, / вкладай всю душу в дороги клейноди, / для людства – це найвищий ідеал* [4, с. 114]. Для М. Рильського поезія стає «невтомною подругою». Завдяки їй митець може висловити всю широку гаму почуттів: таємні бажання, замилювання природою та любов до рідної землі, тугу за минулими роками, біль від тяжкого життя українського народу і тривогу за майбутнє: *Тільки ти / Не дався чарам півдня й супокою, / Бо, як сестра, схилилась над тобою / Невтомна подруга, сувора творчість* [9, с. 262].

У мовотворчості М. Зерова, як символ високої та чистої поезії, вживається образ **білої ніжної лілії**: до далеких лілій, / Ріка незнана нас, гойдаючи, несла. / **Латаття** там плелось без ліку і числа /... Ці лілії, що уповають чаром, / Далеко від землі, від valle lacrimarum / Зросли тут засівом потужної руки [5, с. 66]. У деяких віршах символом мистецтва стає лексема **весна**: І десь у дальнім лоні інших піль / Твоя **весна**, мов тихий колос, зріє [6, с. 68]; Прекрасніший за **«Весну»** Ботічеллі, / зів'яв ще на зорі твій буйний цвіт [5, с. 117].

М. Рильському книжки – надбання тисячолітньої людської творчості та народної мудрості – нагадують **«незлічені війська»**. Автор органічно вплітає в художню мову фольклорний образ **маки**, з якими порівнює найдорожчі скарби світу, підкреслюючи тим самим їх духовну велич: *Це – мертві? Літери старих, німих книжок. / Облудні огники на соннім кладовищі? / Чому ж слова мені виписуються віщі, / Що перемінності нестриманий потік, / Кінця не знаючи, не маючи почину, / З доби камінної проріже далечінь, / Що сміх і стогони минулих поколінь / Світами витяглись у лінію єдину? / Немає мертвого, допоки світ не вмер! / І, як хвилинного короткочасні слуги, / Могли ми вірити, що не повстане вдруге / Усе, чим живимось і живемо тепер? / Денному галасу ми плещемо в долоні, / А як майданами спливає ніч легка, / Людської творчості незлічені війська / Встають і маками цвітуть на оболоні!* [9, с. 268].

Поетичну творчість «неокласики» сприймають як життєве поле діяльності, тобто **ниву, пашу, рілля**: *Я світ увесь сприймаю оком, / бо лінію і цвіт люблю, / бо рала промінні глибоко / урізались в мою рілля* [4, с. 51]; *О ні! Пегасові потрібна паша, / Щоб не загруз у твані неборак* [5, с. 66]; *Рельєф культурний рідної землі / Спізнати, вірять, що на цій ріллі / Ще проростуть науки винні грона* [5, с. 33]. Така асоціація дає поштовх для виникнення іншого образу – **збирання врожаю**, коли настає час підбивати підсумки своєї праці. *І голос чую я настирливо-шорсткий: / «Лукавий найміте, а де ж доробок твій? / Чи ж добре ти робив над чорною ріллею? / Чи встигнеш, поки день, скінчить свої жнива?»* [5, с. 80]; *Працюй без крику і зупинок, / Хай осторонь від бур і хвилювань / Скиртами твій підноситься ужинок* [5, с. 68]. Повним, налитим «**колосом стигне слово**» в поезії П. Филиповича: *Колосом стигне слово / В долах і на горбі* [10, с. 58]. Як плодючу ниву, що було винищено, уявляє Ю. Клен репресованих митців: *Вогнем я в серці випік люті вчинки: / З убивць водою цілого ставка / Не змити кров невинного Косинки, / не воскресити мертвого Влизька. / На нашій ниві справили дожинки, / Щоб не лишилось нам ні колоска* [6, с. 119].

Поетам-«неокласикам» властиво оживлювати природні явища та надавати їм людських властивостей, що зумовлене психічними переживаннями, які переплітаються з враженнями від спостереження картин природи. Персоніфікуючи реалії природи, художники слова підкреслюють спільність та взаємозалежність усього живого на землі. Це надає поетичній мові глибокого ліризму та філософського звучання: *Білявий день втопився і притих, / І з глибини блакитного спокою / Прямує сонце тихою ходою / До роздоріжжя вечорів смутних* [10, с. 68]; *Місяць сяє... сад дрімає, / Вітер шепче щось, / Стрункий ясен одмовляє* [9, с. 47]; *Тебе [сонце] любив, тебе люблю / Ненависть заховавши разом, / ...Коли ти п'єш сухі піски, / Гризеш кору верби старої...* [10, с. 63]; *На прю стає холодний ранок: / ще схід дрімає в сизій млі* [4, с. 76]; *вітер заплітав березам коси / І цілував в розтулені вуста* [6, с. 109].

Поети тяжіють до асоціативно-ускладненої метафоризації, що допомагає створити яскраві і неповторні образи. Неперевершеним у цьому плані є образ завірюхи в поезії М. Драй-Хмари «Завірюха», де заметіль подібна до злої відьми: *Летить над містом завірюха, / неначе відьма зла, / а місто тільки шулить вуха: / ух, як хурчить мітла! / ... Чорти зняли гармидер / і крутять, валять з ніг, / а хтось із мільонів відер / штурля на землю сніг / ... Регоче сивокоса відьма, / шаліє сніговій* [4, с. 80].

Несподіваною та динамічною є картина **дощового неба** у вірші П. Филиповича «Гроза». Грім стає розлоченим велетенським биком, який «скикає табун» дощових хмар, а блискавки асоціюють у поета зі зміями: *На стелю неба чорного бика / Загнали змії сині та огняні, / І він лежить і той табун склика, / Що унизу темніє на поляні. / Зникають змії – і блищать на мить, / А бик реве від болю і тривоги. / Не диха вітер, а земля мовчить, / Жде буйних сліз, жде світлої підмоги* [10, с. 62]. Процеси і явища природи поети іноді переносять на неживі предмети. В образі фургона змальовує *грім* М. Драй-Хмара у творі «Перед грозою», а розбурхане небо він уявляє, як *позахмарний міст*, на якому *гуркотять колеса: Перший проїхав фургон – / Загуркотали колеса / на позахмарнім мосту... / Загуркотали – і стихло. / Сонце сховатися встигло / За рядовину пухнату, густу... З неба летять стрімголови / золотохвості гадюки...* [4, с. 92]. За допомогою цих метафоричних образів автори створюють реальну картину грозового неба.

Самобутністю та оригінальністю відзначається в поезіях «неокласиків» процес перенесення ознак живого на неживі предмети та явища. У звичайних речах митці вбачають додатковий потенційний зміст. Предмети матеріального світу стають діючими персонажами, а не тільки емоційним фоном для відображення почуттів і вчинків ліричних героїв: *В повітрі свіжому, як яблуко міцне, / Будинки тіннями химерними втікають* [9, с. 237]; *Тут фортеп'яно з теплою душею / Стоїть і жде, що приторк білих рук / В йому пробудить півзаснулий звук* [9, с. 120]; *Сміється молот, каже: знаю, знаю! / Учора ти неждано тут зустрів – ... / Єдину, що колись любив* [9, с. 109]; *Коли затихнуть двері, / коли заснуть стільці / ... Я знаю, знаю, знаю: / Я знову не один...* [10, с. 54]; *Чийсь таємні тині / Годинник виклика* [10, с. 55]; *Трамвай зареготався п'яно / І перебіг через місток* [9, с. 360]. Виникнення таких метафор обумовлено безмежною поетичною уявою. Вони мають динамічний характер та збуджують у читача нові яскраві враження. Так, щоб змалювати рідне село ввечері, коли в кожному вікні горить світло, М. Рильський вживає метафоричний вислів **блимало село усмішками вогнів**, де словосполучення **усмішки вогнів** відіграє ключову роль. Перед очима постає тихе, затишне село. Воно, немов рідна мати, завжди чекає на своїх мешканців. Читач відчуває те тепло та ніжність, що наповнюють поета перед зустріччю з рідними місцями: *Тяглося по землі осіннє смеркання, / І блимало село усмішками вогнів* [9, с. 134].

Стан нерухомості в самій природі майстерно відображено в рядках: *Дрімає дім старий. /Кругом гаряче літо /Стоїть, як озеро в блакитних берегах* [9, с. 119]. Від персоніфікованого образу *старого дому*, що *дрімає* виникає враження, ніби час зупинився, завмер у цей спекотний літній день. А ось як автор відображає зимові холоди: *Лягла зима. Завіяло дороги. /Тремтять хати від холоду. Клуні /ховають жито, миришаве і вбоге. /Мороз – погрози пише на вікні* [9, с. 226]. Тут усе в русі – хати, клуні, мороз. Сам образ настільки динамічний і яскравий, що вже й читач починає відчувати той холод, який пронизує все навкруги.

Широким метафоричним колом обростає в художній мові «неокласиків» образ **неба**. Поети створюють багатий перефразистичний ряд: *синій обрій, дзвінка блакить, небесна шир, осяйна блакить, весняна блакить, німі простори: Мене хвилює синій обрій* [4, с. 49]; *А сутінь гусне і дзвінка блакить /вже мерехтить у іскрявім уборі* [5, с. 48]; *Молочний Пас обняв небесну шир /І Чаші видно золотий пунктир* [9, с. 48]; *Хмарою пухнастою темнить /високий день і осяйна блакить* [5, с. 46]; *Під блакиттю весняною сушить березень поля* [4, с. 43]; *Шатро небес* [5, с. 38]; *руки простягати в німі простори* [9, с. 136].

Високого емоційного напруження набуває образ **клаптика неба**, **розп'ятого на гратах**: *і знов побачив мури ці сумні, /і клаптик неба, розп'ятий на гратах* [4, с. 157]. М. Драй-Хмара пише ці рядки, перебуваючи у в'язниці. Дана метафора має специфічно-індивідуальний характер та водночас зрозуміла кожному читачеві. Клаптик неба – то остання надія, але й її знищено, розп'ято, а разом із нею – всі чисті, високі мрії та світлі думки.

Сіра, невиразна буденність та бездуховність, немов тяжкий тугар, налягли на душу Ю. Клена. І навіть небо над рідним містом здається поетові **строшеним черепом**: *Ковтаючи сажу і дим, /Зітхають роздерті печери; /І небо свій строшений череп /Підносить над містом старим* [6, с. 89].

Досить часто в поетичній мові «неокласиків» вживається метафоричний образ **лісу, гаю**: *Та в час, як тінь спадає на почорнілий ліс, /Мою молитву вітер розвіяв і розніс* [9, с. 118]; *Ліс в ясных коронках /В вікна зазирає. /Скрізь по вітах тонких /Самоцвітна гра* [9, с. 118]; *Мовчить осінній ліс, /такий колись привітний* [9, с. 117]; *Із гайів мідяно-ржавих /така дзвінка доноситься луна* [6, с. 65]; *Котилися вруна поволі, /Гаї зеленіли, як дим* [9, с. 114]; У поезіях

«неокласиків» реалія **ліс** дуже часто стає центральним образом, що символізує життєві хащі, у яких заблукала людина та шукає свій шлях: *І впливу із **життєвого лісу**, / Де навіть Данте мудрий заблудив* [9, с. 138]; *Трубить ріг співучий в чистій даліні, / Мов далеке гасло і тобі, й мені, / Наче дальній ключ. / **Ми йдемо лісами** на таємний спів, / **Щоб на поле вийти з хащів і лісів**, / Поки ще не ніч. / Трубить ріг і гасне в чистій даліні...* М. Рильський розширює образну тематику останнього вірша. Його художній задум розгортається в напрямку – людина та її душа, як єдине ціле. І хоча між ними повинна існувати гармонія, виникає відчуття внутрішньої суперечності, що турбує ліричного героя. На таке сприймання твору наштовхує займенник **ми**. Він ніби розмежовує ці два поняття: *Дай, єдиний друже, рученьку мені: / Ми з тобою вдвох*. Словосполучення **чиста даліна, ріг співучий, таємний спів, спів золотий** уживаються із семантикою істини, яку кожний намагається знайти: *Змовкне ріг далеким співом золотим, / Ми у темнім лісі, ми в яру страшнім...* Поет закінчує свій твір словами: *А над нами – бог* [9, с. 139], де лексема **Бог** є нагадуванням про вище духовне начало людини та її сумління. Символом прожитих років стають *посріблені ліси* у вірші «Срібний сонет»: *Посріблені ліси окуталися тінню, / А небосхил горить і віти золотить... / У цьому ж лісі пив я самоту осінню, / Тут весну цілував під шелест верховіть. / Тут літом пропливли ледачі дні незмінні, / Тепер сюди прийшов морози я зустрій* [9, с. 138]. М. Рильський майстерно переплітає поняття **ліс** – тобто життя людини й *весна, літо, осінь, зима* – як окремі періоди в її житті.

Через зв'язок із лексемами, що означають емоційний стан, поетичний образ лісу наповнюється індивідуальним психологічним змістом. Пор. у контексті: *Ліс причарований, як озеро стояче* [5, с. 24]; *Стоять ліси в смарагдовій задумі* [6, с. 54]; *На стінах вечірня тінь, / За вікнами сіра мжичка, / А ти у лісі марінь, / І це небезпечна звичка* [10, с. 76]; *засиніють веселі гаї / І в полі повітря гаряче замріє* [9, с. 154].

Особливо насиченими є метафори в громадянській ліриці поетів. Образ свободи асоціюється у М. Рильського із цвітом. А тавтологічний зворот *цвітом процвітає* підкреслює вагомість цього образу: *На полі цім, де цвітом процвітає / Свобода, завойована в боях* [9, с. 363].

Біль і тривогу за долю народу П. Филипович передає через персоніфікований образ **ночі**, яку поет наділяє рисами, характерними для людини: ніч «не може заснути», у неї «безсилі очі» від

споглядання народного горя: *Ніч не могла вже заснуть – / Бачили очі безсилі: / Знову у полі ростуть / Чорні, високі могили* [10, с. 56].

Нові тяжкі випробування, що чекають на Україну, Ю. Клен уявляє як **пожар майбутньої епохи**. Немов хижий звір, він буде нищити все, що трапляється на шляху: *вже реве / Страшний пожежар майбутньої епохи, / що буде жертви все живе* [6, с. 328]. Подібний асоціативний образ знаходимо в художній мові П. Филиповича. Тут минуле, теперішнє і майбутнє передано метафорою **темна паща віків**. Це якась невідома істота, що прагне все нових і нових жертв і безжалісно розчавлює своїми «золоченими зубами» людські долі та життя: *В темній пащі віків / Блищать золочені зуби* [10, с. 77].

Спалах народного гніву П. Филипович майстерно втілює у складному метафоричному образі: *Чорне шепочеться жито, / Стукає вітер в вікно: / Меду-вина ще не пито, / Буде, ой буде вино!..* [10, с. 83]. У читача складається враження, ніби до стану обурення та відчаю доведені не тільки люди, а й сама природа, що виступає тут як дійова особа, потужна русійна сила. Поет не випадково вживає в переносному значенні лексему **вино**. У фольклорній мові це символ крові. Тому саме цю реалію використовує автор для зображення боротьби селянства за свої права і свободу.

Проблеми урбанізації також знайшли своє відображення в мовотворчості поетів-«неокласиків». Якомога яскравіше висвітлити головні аспекти цього питання допомагають, використані митцями складні метафоричні конструкції. Втрата історичних пам'яток, забруднення міст та околиць, загарбання прилеглих до передмість територій – усе це турбує та обурює «неокласиків»: *Самотнє поле вік свій доживає / Край міста, де гамуз і твань, / Де черепки, сміття й лахмань* [6, с. 84]. *Драпіжне місто поле пожирає / Щелепами голодних риштувань* – такою бачить Ю. Клен забудову нових земель. Автор збільшує психологічне навантаження на метафору. Потворні й жахливі образи створюють гнітючі картини: *Там, де стовпилися у купи / Мізерні і низькі халути / І де дерев зчорнілі трупи / На голову їм чешуть струпи, / Щороку відгризає за шматом шмат / Димучим коксом і вугіллям / Годована потвора / І сповиває в чад / Недоїдок великого простору* [6, с. 84]. Процес швидкого зростання міст призводить до руйнації не тільки природного середовища, а й споконвічного зв'язку людини із землею. Яскраві барви життя замінила сіра, невиразна буденність: *А город скніє в сні, турботі,*

сварах / І скрізь по «пішоходах» по бульварах / Викохує цупкий бур'ян; / Ліниво славу давню зневажає / І пам'ять кращого із громадян / Шанує смітником Іванового гаю [5, с. 33].

Яскраві конкретно-чуттєві образи створюють «неокласики» за допомогою комбінації субстантивно-генітивних та атрибутивних метафор. Тут поетичні асоціації виходять далеко за межі традиційних значень слів. Щасливе життєрадісне майбутнє М. Рильський уявляє як **дзвінкі майбутнього ножі**. Це та зброя, якою буде переможена «сіра», невиразна реальність сьогодення: *Скніння пронизали сіре / дзвінкі майбутнього ножі* [9, с. 251]. П. Филиповича також гнітить безбарвність та бездіяльність його життя. Обмежений умовами часу, поет не має можливості вільно творити та висловлювати свої думки. Навіть слова повинні бути «байдужими», але вони сковують митця, немов «кайдани». Та на відміну від М. Рильського, П. Филипович шукає порятунку в минулому. Це ностальгія за «молодого серпня днями», коли настає пора збирання врожаю, коли кипить життя, а не за роками «буйної», «давньої» радості, безтурботної юності: *Жовтих плям тривожне коло / Слів байдужих кайдани. / Може сонце прохоллоло, / А як ні, то поверни / Не ясні дарунки травня, / Не троянди, не вогонь – / [Буйна радість – радість давня, – / Мов пісок з сухих долонь]. / Поверни оті прозори / Молодого серпня дні, / Снів і працю у просторі, / Гук возів у даліні...* [10, с. 96].

Отже, метафора відіграє велику роль у формуванні поетичного стилю «неокласиків». Як частина цілого, вона перебуває в нерозривній єдності з усіма складовими твору і, надаючи своєрідного емоційного забарвлення, викликає у свідомості читача різні асоціативні зв'язки. Метафори в поетичній мові «неокласиків» просякнуті духом доби і закорінені в глибинах тогочасного світовідчуття. За допомогою цього художнього засобу митці повніше відтворюють всю гаму переживань, створюючи надзвичайно яскраві й виразні образи.

Література

1. Ашер О. Поетична мова Михайла Драї-Хмари / О. Ашер // Слово і час. – 1991. – № 9. – С. 45–48.
2. Виноградов В. В. Проблемы русской стилистики / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1981. – 320 с.
3. Гаспарян С. К. К вопросу об изучении индивидуального стиля автора / С. К. Гаспарян, А. Т. Князян // Филологические науки. – 2004. – Вып. 4. – С. 50–57.
4. Драї-Хмара М. Вибране / М. Драї-Хмара. – К. : Дніпро, 1991. – 210 с.
5. Зеров М. Твори : у 2-х т. / М. Зеров. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 1. – 360 с.

6. Клен Ю. Вибране / Ю. Клен. – К. : Дніпро, 1991. – 460 с.
7. Коцюбинська М. Х. Відтворення чи перетворення (До генези метафоричного образу) / М. Х. Коцюбинська // Радянське літературознавство. – 1967. – №1. – С. 25–33.
8. Мацько Л. І. Стилістика української мови : [підручник] / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько [за ред. Л. І. Мацько]. – К. : Вища шк., 2003. – 462 с.
9. Рильський М. Збірник творів : у 20-и т. / М. Рильський. – К. : Наукова думка, 1983. – Т. 1. – 354 с.
10. Филипович П. Поезії / П. Филипович. – К. : Рад. письменник, 1989. – 215 с.
11. Чабаненко В. Стилістика експресивних засобів української мови : [монографія] / В. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.

Стаття надійшла до редакції 02.11.2012 р.

УДК 811.61.2: 82.1

Ж. В. Колоїз

СЛОВА МИНУЛОЇ ЕПОХИ В СУЧАСНОМУ ІСТОРИЧНОМУ РОМАНІ ВАСИЛЯ ШКЛЯРА «ЗАЛИШЕНЕЦЬ. ЧОРНИЙ ВОРОН»

Колоїз Ж. В. Слова минулої епохи в сучасному історичному романі Василя Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон».

У статті з'ясовано семантичні та функціональні особливості застарілої лексики, засвідченої в сучасному історичному романі Василя Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон». До аналізу залучено здебільшого військову (батальну) лексику, зокрема одну з найбільш чисельних лексико-семантичних підгруп – «назви військових звань і посад», з одного боку, українського повстанського війська, з іншого, – Червоної армії; окремий акцент зроблено на так званих радянзмах, пов'язаних з тогочасним адміністративним і суспільно-політичним життям.

Ключові слова: застаріла лексика, назви військових звань і посад, радянїзм, лексико-семантична група.

Колоїз Ж. В. Слова минувшей эпохи в современном историческом романе Василия Шкляра «Залишенец. Черный Ворон».

В статье исследуются стилистические и семантические особенности устаревшей лексики, представленной в современном историческом романе Василия Шкляра «Залишенец. Черный Ворон». Анализируется прежде всего военная (батальная) лексика, одна с наиболее многочисленных лексико-семантических подгрупп – «названия военных званий и посад», с одной стороны, украинского повстанческого войска, с другой, – Красной армии; акцентируется внимание на так называемых советизмах, связанных с административной и общественно-политической жизнью того времени.

Ключевые слова: устаревшая лексика, названия военных званий и посад, советизм, лексико-семантическая группа.

Kolozh Zh. V. The words of the past period in modern historical novel of Vasil Shklyar "Zalyshenets. Chornyi Voron".

The article investigates the stylistic and semantic features of obsolete vocabulary presented in the modern historical novel of Vasil Shklyar "Zalyshenets. Chornyi Voron". The military (Battle) vocabulary, one of the most numerous of the lexical-semantic subgroups – "names of military ranks and posts" on the one hand, in the Ukrainian insurgent army, on the other hand – in the Red Army is analyzed. It focuses on Sovietisms related to administrative, social and political life of that time.

Key words: obsolete vocabulary, the names of military ranks and posts, Sovietism, lexical-semantic group.

Постійний і безперервний розвиток лексики, її кількісні та якісні зміни відбивають мовну еволюцію, спричинену змінами в суспільстві, політичному устрої, духовному і культурному розвитку нації. Функціонування словникового складу мови, як відомо, увесь час супроводжують два основні процеси: поява нових або розширення значень вже наявних слів та відхід на периферію лексичної системи слів, які не задовольняють потреб сучасної комунікації. Вийшовши з активного вжитку, слова, які не відповідають «вимогам часу», отримують обмежене функціонування, набувають статусу застарілих, архаїчних. Попри втрачену актуальність вони продовжують використовуватися здебільшого ситуативно, принагідно, зокрема для створення колориту зображуваної епохи передусім в історичних творах, де виступають так званими хронологічними маркерами, кваліфікаторами того чи того історичного часу.

Застаріла лексика вже неодноразово ставала предметом зацікавлення як у вітчизняному, так і зарубіжному мовознавстві (В. Ф. Алтайська, О. В. Бабенко, В. Ф. Белянська, Л. А. Булаховський, С. І. Буракова, Л. Ю. Бурковська, В. В. Виноградов, Г. М. Гайдученко, Т. В. Гончарова, С. Д. Жорданія, І. А. Забавіна, Г. С. Колесник, О. В. Лесних, О. Г. Михайлова М. М. Нестеров, М. М. Шанський та ін.). Запропоновані наукові праці переконливо демонструють: серед процесів, які маніфестують особливості розвитку сучасних мов, «пасивізація лексики» (О. А. Стишов) заслуговує на посилену увагу, адже «питання хронологічного маркування лексики пов'язане з безперервним процесом пізнання і відповідною мовною рефлексією на акти пізнання, що одночасно з іманентною для мови тенденцією до комунікативної досконалості зумовлює постійний внутрішній рух мови» [9, с. 509].

Традиційно термін «застаріла лексика» використовується як узагальновальне поняття щодо термінів «архаїзм», «історизм».

Дослідники запропонували чимало класифікацій застарілої лексики, однак, на жаль, усі вони не є бездоганними. Чіткі межі самих понять «архаїзм», «історизм» так і не окреслені [3; 6]. Натомість у науковому обігу з'являються і нові терміни «хронізм», «конотативний архаїзм», «агнонім» і т. ін. Очевидно, що проблема хронологічної маркованості слова не є такою простою, як видається на перший погляд. Щоправда, більшість науковців наполягають на тому, що статус «архаїзмів, як і загалом хронологічно маркованої лексики, у системі літературної мови є питанням, що потребує швидше уточнення, ніж кардинального перегляду» [9, с. 508]. Не претендуючи на остаточне розв'язання означеної проблеми, на виокремлення диференційних ознак названих понять і т. ін. [5], ми поставили собі за мету з'ясувати семантичні та функціональні особливості застарілої лексики в сучасному історичному романі Василя Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон». Основний акцент зроблено на аналізі лексичних архаїзмів, або історизмів, пов'язаних із тогочасною військовою, адміністративною та суспільно-політичною діяльністю. На нашу увагу заслуговують і одиниці, у яких архаїчним вважається лише певне значення, тобто так звані конотативні архаїзми (О. В. Лесних).

Історичний роман «Залишенець. Чорний Ворон» Василя Шкляра висвітлює одну з найдраматичніших сторінок нашої історії – повстанську боротьбу українців проти окупаційної радянської навали. «Дбаючи про правдивість оповіді, письменник відтворює мовну ситуацію в Україні 20-х років минулого століття. Складається вона під впливом збройного наступу російського більшовизму на вже визнану багатьма державами УНР. Чи не вперше так близько і гостро зіткнулися два різні мовно-культурні соціуми на теренах України, де встановлюється радянська влада» [7, с. 374].

Як свідчить опрацьований фактичний матеріал, у мові досліджуваного твору вирізняється три лексико-семантичні групи застарілої лексики: 1) військова (батальна); 2) адміністративна та суспільно-політична; 3) побутова. Остання вже частково ставала предметом нашого зацікавлення [4]. У межах запропонованої праці увагу буде зосереджено в основному на перших двох групах.

Для змалювання реалістичної картини тогочасного життя й оживлення періоду громадянської війни письменник уводить у мову роману слова, які чи то вже давно перебували в пасивному запасі, чи то тільки-но відійшли до лексичного резерву. Наприклад: *Та це чуднішою для нього буде інша причта на цій галявині, – це коли згодом сюди*

прийдуть інші люди, вони телотатимуть нетутешньою мовою, чужі, рогаті, себто в рогатих шапках-**будьонівках**, незнайомі чорному воронові люди, прийдуть і відміряють двадцять кроків на схід од старезного дуба і стануть копати, і викопують труну, відкриють віко, та замість **отамана** знайдуть там тільки записку, від якої можна було здурити (10, с. 9); Потім це люди стали шептатися, що **козаки** поховали Веремія на старому цвинтарі в їхньому-таки селі, поховали серед ночі, так, щоб навіть жінка і мати не знали, бо рано чи пізно викажуть своїми сльозми могилу **отамана** (10, с. 23); І потяглися до Кременчука всі оті **зубревки, парткоми, БеБе, зубчека, військкоми** та всіякі інші «коми», яких наплодила **комуна** (10, с. 25); За літших часів він би нам знадобився, чорноліський **отаман** Филип Хмара таку машину колись запрягав кіньми й катав дівчат, але то ж Хмара, він навіть випускав власні гроші у своїй окрузі – ходили в його Цвітній та по інших селах тільки такі **кредитки Тимчасового уряду**, на яких стояла печатка-тризуб і підпис «Хмара» (10, с. 29); Завжденний сум оселився в Чорному Воронові після того, як зустрів її – ту, що колись присоромила його, бравого офіцера з трьома **Георгіївськими хрестами** на грудях, устидала тяжко й незадано, розбудивши в ньому приспаний гонор (10, с. 31) тощо.

Проілюстровані лексеми (**отаман, козак, комуна, зубреком, партком, БеБе, зубчека, військом** і т. ін.) використовуються для позначення осіб, явищ, предметів тощо, інакше кажучи, реалій, пов'язаних із минулим і здебільшого неактуальних для сучасних носіїв мови. Вони маніфестують певний етап мовної картини світу в історії та свідомості народу, є темпорально маркованими: одні з них асоціюються з періодом козаччини, інші – стосуються часів дореволюційної Росії (наприклад, **Георгіївський хрест** – «орден, яким нагороджували в дореволюційній Росії генералів і офіцерів за бойові заслуги та за вислугу років» [2, с. 1572]) та «переможної ходи радянської влади». І ті, і інші належать здебільшого до категорії історизмів, оскільки позначають реалії, що відійшли в небуття. Такі слова у спеціальних лексикографічних працях отримують і спеціальну ремарку (пор.: **отаман** – «1. іст. Виборний або призначений ватажок козацького війська // Представник козацької адміністрації в населених пунктах в Україні в 17–18 ст. Курінний отаман. Наказний отаман. 2. У дореволюційній Росії – начальник козачих військ і поселень, що виконують військові, поліцейські та адміністративні функції. Станичний отаман. 3. У роки громадянської війни – верховода контрреволюційних формувань. 4. заст. Ватажок, керівник // Той, хто очолює, яку-небудь виробничу і т. ін. групу людей.

5. *іст.* На Правобережній Україні і в Галичині – сільський староста» [2, с. 865–866]; **губревком** ← **губком** і **ревком**, де **губком** – «*іст.* У СРСР до районування в 1929 р. – губернський комітет РКП(б), потім – ВКП(б), ще пізніше – обком ВКП(б) і нарешті обком КПРС» [2, с. 265]; **ревком** – «*іст.* 1. Революційний комітет – назва тимчасових надзвичайних органів Радянської влади. 2. *розм.* Про воєнно-революційні комітети – бойові органи підготовки та проведення збройного повстання, які були створені в Росії в 1917 р.» [2, с. 1205]; **партком** – «*іст.* У СРСР: партійний комітет – керівний виборний орган великої первинної організації КПРС» [2, с. 890]; **військком** – «*іст.* У Червоній Армії (1918–1942 рр.) – політичний керівник підрозділу; військовий комісар. 2. Офіцер – начальник військкомату» [2, с. 186].

Усвідомлюючи те, що 20-ті роки минулого століття – це далеко не період козаччини, доводиться констатувати: ще чимало «білих плям» залишилося не лише в історії України, але й в історії українських слів, зокрема й у їх витлумаченні. Історичний роман репрезентує велику кількість батальної лексики, з-поміж якої чітко розмежовуються звання та посади військовиків української повстанської армії, з одного боку, та Червоної Армії, що утверджувала «непереможну ходу» радянської влади, – з іншого.

Основною, так би мовити, бойовою одиницею українського повстанського війська виступає *козак*: *Коли ми повернулися до Лебединського лісу, я зібрав **козаків**, прочитав уголос цей папір і передав його шеренгою, щоб кожен міг роздивитися на власні очі* (10, с. 30); *Так само присягаюся вам, що особисто я залишатимуся в лісі доти, поки зі мною буде хоч один **козак*** (10, с. 30–31); *З образливою матючною та улюлюканням вони заходилися зривати з **козаків** жовто-блакитні військові відзнаки* (10, с. 36); *Порозумівшись, вони з потрійною люттю кинулися наздоганяти **козаків**, які тим часом теж упіймали таву* (10, с. 54) тощо. Звідси, відповідно, значення слова *козак*, яке актуалізується в межах проілюстрованих контекстів, можна витлумачити приблизно так: «озброєна людина, яка брала участь у визвольній повстанській боротьбі проти радянської окупаційної влади і вважала себе нащадком запорізьких козаків» (пор.: **козак** – «1. У 15–18 ст. вільна озброєна людина, що жила на півдні України та брала участь у військових діях проти татаро-турських і польських загарбників; нащадок такої людини <...> 2. У дореволюційній Росії з 18 ст. – представник військового стану, уродженець військових областей (Кубанської, Оренбурзької, Війська Донського та ін.) // Рядовий кавалерійської частини,

укомплектованої з таких представників. 3. Уродженець колишніх військових областей. 4. Парубок, юнак взагалі // Молодецький ставний парубок. 5. *розм.* Відважний, завзятий, хоробрий чоловік; молодець. 6. Те саме, що **козачок** 3» [2, с. 551]). До того ж така «бойова одиниця» могла бути не лише особою чоловічої, але й жіночої статі, що підтверджується й відповідними ілюстраціями, як-от: – *Так, у загонах часом бувають жінки, але вони сумлінно роблять свою роботу. У Холодному Яру я зустрічав козачку* Дося Апілат, то вона вартувала трьох чоловіків (10, с. 188) (пор.: **козачка** – «дружина або дочка козака» [2, с. 551]). Зауважимо: така лексема здебільшого отримує відповідний атрибутивний конкретизатор – *грушківська козачка* (10, с. 19) (пор.: *Запорошена борошном, схожа на поторочу, вона вихопила з-під ряси револьвер. Дося не любила револьверів. Грушківська козачка* Дося Апілат любила шаблю. *Роззубившись, вона заточилася і вперлася спиною у двері льоху* (10, с. 369).

Лексему **козак** варто вважати найбільш нейтральною і такою, що виступає синонімічною домінантою в репрезентованому автором синонімічному ряду: **козак** – **гайдамака** – **повсталець** – **лісовик** – **партизан**. Наприклад: *Хто б міг подумати, що заломляться такі отамани Холодного Яру, як Деркач, Семен Чучупака (двоюрідний брат Василя), Панченко, а разом із ними ще майже сотня гайдамаків* (10, с. 70); *Думаю, що, якби не чорна безвихідь, мало хто з повстанців заломився б, пішов на амністію, зрадив ліс* (10, с. 50); *Їх уже чотири місяці морили в Лук'янівській в'язниці і досі не розстріляли тільки тому, що не допиталися прізвищ холодноярських партизанів та підпільників, які залишилися на волі* (10, с. 302) тощо. Усі названі лексеми використовуються для означення однієї і тієї ж реалії, можуть виступати як взаємозамінні в межах проілюстрованих контекстів і в тексті роману загалом, хоч вони не є такими в системі мови (наприклад, **гайдамака** – «іст. 1. Учасник народно-визвольної боротьби 18 ст. на Правобережній Україні проти польсько-шляхетського та єврейського гніту. 2. Під час іноземної інтервенції та громадянської війни 1918–1920 рр. солдат особливих кінних частин Центральної Ради, а також загонів Петлюри та Скоропадського» [2, с. 218] (пор.: *Виходити з лісу гайдамакам було не з руки (не їхня то справа – вести фронтальні бої з регулярними частинами), а червоним сунутися до лісу було вкрай небезпечно* (10, с. 71). Таке синонімічне розмаїття допомагає авторові уникати тавтології в межах речення та надфразної єдності, як-от: *Приймати бій, що його нав'язує ворог, та ще й у відкритому полі – не партизанське то діло. Козаки*

нападали знаскоку неждано-негадано, їхньою козирною картою була несподіванка (10, с. 54); **Лісовики** сходили яром не з боку Мельників (соромно було **гайдамакам** заходити впокореними до «столиці» Холодного Яру), а ближче сюди до Головкивки (10, с. 79) і т. ін. Зрідка з аналогічним значенням використовується й така матеріальна форма вираження, як **вояк**: *Із-за Збруча виступить щонайменше тридцять тисяч **вояків** трьома групами: генерал Безручко поведе частину війська на Київ, генерал Удовиченко – на Одесу, Тютюнник на чолі кінноти вирушить між двома арміями на Холодний Яр і зробить його центром загального руху* (10, с. 169) (пор.: **вояк** – «той, хто воює, б'ється з ворогом; боєць, воїн» [2, с. 204]). Аналізований синонімічний ряд увиразнюється також словами, що набувають різних семантичних, стилістичних чи семантико-стилістичних відтінків. Наприклад: – *Так – то й так, – погодився він. – Жаль мені розлучатися з таким **козарлюгою**, але для початку це тобі буде добра підмога* (10, с. 43); *До Лебединського лісу – то так, туди йому й лежала дорога, але zarazом підкралась охота прогулятися Холодним Яром. Та заодно, може, глянути хоч одним оком на «Мотрю», чи не зібралися там зимувати **бурлаки**?* (10, с. 92); *Та ще не встигли **сіроми** отямитися від такого щастя, як їх уже піджидала смерть* (10, с. 116) тощо. Для реалії, означеної звуковим комплексом **сірома** (пор.: **сірома** – «іст. Козацька біднота на Запорізькій Січі; голота» [2, с. 1325]), використовуються й інші, зокрема **сірко**, **сірий**: *І ще одну пораду дав Гризло: якщо Чорнуvus ступив на повстанську стежку, то мусить узяти нове ім'я, інакше москалі помстяться на його родині. Він, Гризло, цього не зробив, бо на Звенигородщині його знають усі як кошового Вільного козацтва. Кожен **сірко** вам скаже, хто такий Гризло і з ким він б'ється* (10, с. 44); *Нам, **сірим**, зараз було не до того. Ми тільки забрали з машини скриньку гранат «мільса», кулемет «шоша», взяли також ящик доброго вина з печеною поросятиною та паляницею* (10, с. 29) (пор.: **сірий** – «перен. заст. Який належить до непривілейованого класу; простий» [2, с. 1324]). Лексема **бурлака** отримує авторське витлумачення: «Бурлаками називали гайдамаків, одірваних від родин. Коли на зиму повстанський рух пригасав, багато хто з козаків розходилися по домівках, щоб навесні знов повернутися до лісу. А були такі, що залишалися на всю зиму в землянках, – вони не мали куди йти, або остерігалися з'являтися до своїх осель, бо всі вже знали, де вони були до цього» [10, с. 92] (пор.: **бурлака** – «заст. Людина без постійної роботи і постійного місця проживання» [2, с. 103]). Ті повстанці, для яких ліс став

постійною домівкою, називалися *заприсяжені*: *Після зимового затишшя повстанський рух прокидався разом із лісом. Оживали бурлаки та місцеві **заприсяжені козаки**, поверталися ті, хто пересидів зиму по хатах, приходили нові люди* (10, с. 111).

У межах історичного роману «Залишенець. Чорний Ворон» представлена ціла низка так званої козацької лексики, використовуваної для номінації тих чи тих представників українського повстанського війська. І це не випадковість. Адже територія, охоплена повстанським рухом, асоціюється з гайдамацьким краєм (*Наказ вони мали один – зняти монастирські дзвони. Раз і назавжди знищити головну систему оповіщення **гайдамацького краю**, цієї проклятої Холодноярської «республіки», з якою довелось воювати довше і тяжче, ніж із поляками, німцями, Денікіним, Врангелем, Махном* (10, с. 82), а сама діяльність повстанців – з новітньою Січчю (*І під голосіння черниць вони скинули монастирські дзвони (їх потім також відвезуть до Кременчука, а далі – до Харкова, як свідчення перемоги над цією **новітньою Січчю**, що підняла шаблі з-за прадавніх валів), отож вони з великим трудом скинули дзвони, і через те, що дуже намучилися, і від жіночих плачів так розлютилися, що запалили дзвіницю Івано-Златоустівської церкви* (10, с. 82).

Для означення так званого «верховоди контрреволюційного формування» письменник найчастіше послуговується лексемою *отаман*: *Ворон теж його слухав і дедалі більше переконувався: **отаман**, котрий дозволяє ворогові вести пропаганду в своєму таборі, заслуговує розстрілу* (10, с. 77); ***Отаман**, побачивши, що для відступу немає ані шпарини, наказав розсипатися в розстрільну і показати ворогові, на що здатні козаки* (10, с. 146) тощо. Автор зображує ватажка українського повстанського війська в дусі часів Запорізької Січі: *У Лисячій балці, недалеко від Мокрої Калигірки, його перестріли козаки Семена Гризла і привели до **отамана** – перевірити, хто такий. Кременний, хоч і приземкуватий, Гризло здивував насамперед своїм убранням: синій жупан, розшитий жовтими позументами, шаровари, козацька шапка-бирка, з-під якої над чолом стриміло пасмо русявого чуба. Гострі кінчики вусів були хвацько закручені вгору, що надавало обличчю отамана веселого молодецтва* (10, с. 38). Підлеглі шанобливо називають його «батьком»: *«Добре, **батьку!**» – крикнув йому Чорновус, завертаючи коня у виярок, порослий низькими кущами ожини* (10, с. 42); *– Чорний Ворон, – сказав він. – Як почуєш, **батьку**, щось про Чорного Ворона – то буду я* (10, с. 44) (пор.: шанобливе звертання солдатів і матросів до старшого офіцера армії та флоту Російської

імперії: – *Так отожд. Істинно глаголю вам, ваше високоблагородіє, тес-то будучи, що не треба було нам тую машину загранишину палити, оце б зараз, будучи, і підкотили б на ній до клубу, яко проверочна чрезвычайка* (10, с. 56).

Так само, як і за часів козаччини, таких очільників було кілька, тому лексема **отаман** доволі часто отримує матеріальну форму вираження у вигляді множини: *Ворон не став розпитувати Досю, де на цю зиму рили землянки (а рили нові неодмінно після того, як заломилися навіть отамани й чимало козаків пішло на амністію), – не годилося дознаватися про місце зимової оселі тим, хто тут не лишився до весни* (10, с. 92); *І знову три десятки козаків замаскувалися у грабовому лісі, а троє отаманів рушили до просіки* (10, с. 173); *Незабаром Завірюха помітив людські постаті, які поволі виринали поміж дерев, вигулькували з чагарників і з цікавістю дивилися на отаманів, котрі супроводжували до табору, вочевидь, непростого гостя* (10, с. 174); *Слова словами, але Завірюха перейшов і до діла – кожному отаманові дав шифр під кодовою назвою «Заповіт», щоб передавати таємну інформацію, вручив також по кілька письмових наказів командувача Чорноморської повстанчої групи, а після того забажав вислухати й самих отаманів* (10, с. 175). Кількість отаманів залежала від кількості куренів, кошів і т. ін.: *У вересні двадцятого, коли в Моїнах зібралися три курені холодноярців (уже під проводом Деркача), коли надійшла Степова дивізія Костя Блакитного, підоспіли загоны Лютого, Голого, Мамая – нас лише в цій місцині налічувалося тридцять тисяч, а скільки ж було по всій Україні!* (10, с. 49) (пор.: **курінь** – «1. Легка будівля, сторожка. 2. Вбоге житло. 3. іст. Окрема частина Запорізького козацького війська // Одиниця адміністративно-територіального поділу на Січі в межах паланки. 4. іст. Житло козаків, які склали таку частину війська. 5. іст. У період громадянської війни – військова частина контрреволюційного козацтва» [2, с. 598]); *Гризло вирішив розділити свій кіш на два загоны – з одним Чорновус відійде до Лебедина* (10, с. 43) (пор.: **кіш** – «1. У Київській Русі в 11–13 ст. і в Україні в 14–18 ст. – військовий табір, обоз. 2. Місце перебування запорізьких козаків» [2, с. 543]), а відтак і самі вони кваліфікувалися як курінні, кошові тощо: *Колись офіцерові ударного батальйону смерті Черноусову навіть уві сні не могло привидітися, що він стане курінним 25-го Черкаського куреня і, зупиняючи ешелони на станції Бобринській, ставитиме до муру тих солдатів та офіцерів, з якими пліч-о-пліч ішов за «царя і отечество»* (10, с. 35) (пор.: **курінний отаман** – «виборна особа, що керувала куренем; ватажок куреня» [2, с. 598]); *Він, Гризло, цього не зробив, бо на Звенигородщині його знають усі як кошового*

Вільного козацтва (10, с. 44) (пор.: **кошовий** – «іст. Вождь, отаман на Запорізькій Січі» [2, с. 581]); – *Відкіля будеш?* – змріяв він *Чорновуса очима*. – *Тільки не крути хвостом, бо моя шабля зразу чує брехню. Чорновусові не було чого кривити душею, і Гризло йому повірив. Та і як не повірити землякові, якщо отаман навіть пригадав його батька – знався-бо чи не з усіма лісниками в окрузі. – Приставай до мого коша, – запропонував Гризло* (10, с. 38).

З аналогічним значенням десь-не-день використовується лексема **гетьман**: *Та бракувало нам гетьмана, який придушив би анархію і самоуправство* (10, с. 48) (пор.: **гетьман** – «У 16 ст. виборний ватажок козацького війська Запорізької Січі; від 17 ст. до 1764 р. – начальник козацького війська та верховний правитель України» [2, с. 235]).

Задля утвердження вільного духу запорізького козацтва Василь Шкляр активно послуговується й іншими назвами осіб зі статусом застарілих: *Коли вони знов зібралися під Гусаковим, Гризло, покликавши окремо старшин, сказав, що в загоні є зрадник* (10, с. 96) (пор.: **старшина** – «4. іст. Офіцерський чин у козацьких військах, що відповідав чинові підполковника, а також особа, що мала цей чин» [2, с. 1386]); *Ми з сотником Бойком, перечитавши це повідомлення, лупали очима то один на одного, то знов у газету* (10, с. 129) (пор.: **сотник** – «іст. В Україні в 16–18 ст. – особа, яка очолювала сотню, обиралася спершу козаками, а згодом призначалася гетьманом або царем. 2. Те саме, що **сотенний**. 3. Особа, яка очолювала сотню в давньоруському війську, а також у стрілецьких військах Московської держави в 16–17 ст. 4. Особа офіцерського чину в козацких військах дореволюційної Росії та кінноті періоду громадянської війни» [2, с. 1359]); – *Нема Вовкулаки... – Нема. – Нема нашого бунчужного... Як тепер нам без нього? Він же був... був душею...* (10, с. 357) (пор.: **бунчужний** – «іст. Виборна особа, що мала один з найвищих військових чинів в Україні в 16–18 ст., – охоронник бунчука і командир частини козацького війська» [2, с. 102]); *Я ледве не розреготався, спостерігаючи за цією комедією, бо то й справді був мій хорунжий на прізвисько Вовкулака* (10, с. 26) (пор.: **хорунжий** – «іст. 1. Особа, що носила прапор або корогву війська; прапорonoсець. 2. У 17–18 ст. в Україні особа, що входила до складу генеральної старшини й головним чином інспектувала військо, а також була охоронцем великого полкового і малого прапора» [2, с. 1571]); *Всі головні рішення ми ухвалимо на Вищій Отаманській Раді, яка призначається на 28 вересня у м. Звенигородці. Із-за кордону на*

Раду прибудуть знані українські провідники, зокрема генерал-хорунжий Гулий-Гуленко та заступник начальника головного повстанчого штабу полковник Ступницький (10, с. 204) (пор.: **генерал-хорунжий** – «друге за ступенем генеральське звання, а також особа з цим званням у військах УНР, Директорії, УПА, польських арміях тощо» [2, с. 230]).

Проілюстровані лексеми можна об'єднати в лексико-семантичну підгрупу «назви військових звань та посад керівної верхівки українського повстанського війська». Вони займають здебільшого проміжну ланку у своєрідній шкалі між крайніми протилежностями **козак** – **отаман**, що переконливо демонструють аж ніяк непоодинокі контексти, у яких відповідні компоненти розміщуються чи то по висхідній, чи то по спадній. Наприклад: **козак** – **старшина** – **отаман** (*І ніщо й нікого тепер не обходило, крім цієї пісні, – співали козаки, співали старшини й отамани, до самозабуття віддаючись цій багатоголосій журбі* (10, с. 75); **отаман** – **старшина** – **козак** (*–Тож я прошу всіх отаманів переказати це своїм старшинам та козакам і взяти на себе відповідальність за організований саморозпуск. Треба допомогти повстанцям документами, грішми, підсобити тим, хто виїжджатиме в дальші краї* (10, с. 142); **отаман** – **сотник** – **козак** (*Отаман Гонта-Лютий їхати до штабу червоних не захотів, послав замість себе сотника Бойка з козаком Чикирдою, а я, пориваючись якомога швидше довести це діло до кінця, взяв із собою китайця Ходю* (10, с. 120). Іноді той чи той ієрархічний компонент може бути матеріально не виражений: *Після мене цю фільчину грамоту перечитав сотник Бойко, потім козак Чикирда, і я вже геть здивувався, коли до неї потягся рукою і Ходя* (10, с. 126) (пор.: *Після отамана цю фільчину грамоту перечитав сотник Бойко, потім козак Чикирда, і я вже геть здивувався, коли до неї потягся рукою і Ходя*).

Крім того, у романі представлено ряд лексем, використовуваних для номінації «особи, що перебуває при командирі (штабі) для виконання службових доручень», як-от: *Гості нервово виглядали нас на просіці і вже хотіли їхати геть, аж тут із лісу викотився на гнідій Ларіон Загородній зі своїм ад'ютантом Тимошем Компанійцем і ще одним козаком* (10, с. 186) (пор.: **ад'ютант** – «військовослужбовець (звичайний офіцер), що перебуває при командирі для виконання службових доручень» [2, с. 14]); *Ще за тиждень вістовий приніс поголоску: наступної суботи у клубі цукрового заводу збереться чи не вся повітова верхівка, приїде начальство зі Шполи, Звенигородки, Кальніболота, щоб відгуляти свято врожаю* (10, с. 55) (пор.: **вістовий** – «той, хто виконує доручення командирів штабу;

посильний» [2, с. 190]); *Тож я вирішив узяти собі за **ординарця** Ходю* (10, с. 120) (пор.: **ординарець** – «військовослужбовець, на якого покладено обов'язки виконувати різні доручення командира або штабу» [2, с. 854]).

Основною бойовою одиницею протилежного військового табору – Червоної армії – виступає, цілком закономірно, **червоноармієць**. Наприклад: *Тут, біля дверей, стояло двоє **червоноармійців** у білих кітелях, вони перевіряли документи, а перед деякими начальниками тільки витягувалися у струну й віддавали «честь»* (10, с. 57); *За активістами і всякою босотою сиділи в останніх рядах, тримаючи між колін гвинтівки, три десятки **червоноармійців**, – цих нагнали сюди охороняти поважне зібрання* (10, с. 58); ***Червоноармійці** в задніх рядах також загрюкали рушницями об підлогу, заважаючи одне одному і брязкаючи дулами, бо довгі трилінійки акуратно не вміщалися біля ніг* (10, с. 60); *Коли вони злізли з коней, до кожного підійшло по двоє **червоноармійців** – один забирав і відводив убік коня, другий показував на порожній віз, куди треба скидати зброю* (10, с. 80); *На санях за погонича сидів надутий, як сич, комнезамівець, а по обидва боки йшло, ніби в почесній варті, по двоє **червоноармійців*** (10, с. 108) (пор.: **червоноармієць** – «іст. Рядовий воїн Червоної армії» [2, с. 1597]) тощо. Проілюстрована лексема має прозору семантику та чітко виражені структурно-граматичні характеристики: спродукована на основі лесичного словосполучення *Червона армія* внаслідок основоскладання, що супроводжується суфіксацією (пор.: **червон+о+армій+ець** ← *Червона армія*). Представлена граматичною формою множини, оскільки йдеться не про окремо взятого рядового воїна Червоної армії, а про їх сукупність, де кожен являє собою відповідну бойову одиницю.

Лексема **червоноармієць** (**червоноармійці**), будучи синонімічною домінантою, об'єднує навколо себе цілу низку слів з аналогічним значенням, що так само пасивізувалися. Заслуговує на увагу передусім субстантивованій прикметник *червоний* (*червоні*): *А наважився Гальперович покозиритися на американському «пірсі» з відкритим верхом тільки тому, що довкола головних доріг кишили тоді регулярні частини **червоних**, котрі день у день прибували цілими ешелонами на станцію Бобринську й розповзалися, як мурашва, в напрямку Чигирина, Кам'янки, Черкас, Звенигородки, Знам'янки...* (10, с. 25); *Чи міг тоді бідолашний Бень передбачити, який «маюфес» влаштують йому **червоні** головорізи?* (10, с. 40); *Узяли Черкаси, переповнені **червоними** з їхніми бронепотягами, мітрельезами Гочкіса й далекобійними гарматами (з Дніпра навіть*

гатили бронеплави), розтропили москалів упень, хоча й не одному нашому коневі хвоста відірвало... (10, с. 49); Замість того щоб тікати чимдуж до лісу, хлопці повитріщали очі на цю комедію, ждали, поки **червоні** перетовчуть одне одного, а тоді вже й самим накинутися на те, що зостанеться (10, с. 54); Відразу після амністування холодноярців **червоні** посунули до Мотриного монастиря – їхня лава тяглася ліською дорогою від хутора Кресельці аж до плоскогір'я, на якому гніздилась обитель (10, с. 80) тощо, де **червоні** – «іст. Бійці Червоної армії (червоноармійці)» [2, с. 1597]. З огляду на те, що Червона армія була створена 23.02.1918 р. для захисту і підтримання Радянської влади, аналізована лексема досить активно використовувалася й для означення всього того, що стосувалося революційної діяльності, пов'язувалося з радянським соціалістичним ладом (наприклад, Він так себе розпалив тими **червоними святами**, що вже не витримав, – не чекаючи отаманового сигналу, висмикнув шаблю, махнув раз, другий, хлопці йому підмогли, й шестеро охоронців зсипного пункту лягли трупом, навіть не писнувши (10, с. 52–53). До того ж відповідна матеріальна форма вираження використовувалася не лише для безпосереднього означення суб'єкта / об'єкта, але й як атрибутивний конкретизатор, наприклад, того чи того підрозділу: Ми знов давали комуні поміж роги – шарпали **червоні загони**, громили совєтські установи, цукроварні, продовольчі склади, здобуваючи зброю, харчі, одяг, фураж (10, с. 111); Ніхто не вибігав на вулицю, не метушився, проте з-за кожного тину стирчали вуха і кілька пар очей приглядалося до цієї незвичайної процесії, що гордо прямувала до **червоного штабу** (10, с. 122); – Командир **червоного полку**, ще свіжий, тільки позавчора засолив (10, с. 176); Тільки їхати туди було вже запізно – надворі швидко світало, а завидна біля Товмача міг сновигати **червоний роз'їзд** (10, с. 134); Коли вони знов зібралися під Гусаковим, Гризло, покликавши окремо старшин, сказав, що в загоні є зрадник. Це він повсякчас наводить на них **червоних карателів** (10, с. 96); Поки загін Ворона вихотився нагору, **червона кавалерія** мчала вже за якихось двісті кроків (10, с. 54). Наприклад, червона кавалерія ← кавалерія червоноармійців ← кіннота червоноармійців (пор.: кавалерія – «кінне військо, кіннота» [2, с. 513]). Подекуди субстантивно-атрибутивні словосполучення з відповідним конкретизатором – **червоний** – використовуються й для номінації тих чи тих посад, звань, статусів і т. ін.: Вони скидали на вози зброю, потім під погуки **червоних командирів** шикувалися лицем до столу, до кумачевого прапора і зняковілих отаманів, що стояли на почесному місці, низько опустивши голови (10, с. 80); Ми

вигляди, **червоні командири** знов почали патякати про те, що відтепер тільки самогубці можуть залишатися в лісах, що тих, хто не явиться на амністію, жде неминуча загибель... (10, с. 130); Після того, як чарупина пройшла по колу, досі мовчазного Голика-Залізняка потягло на балачку, і він, діставши з кишені фотокартку миловидого чоловіка у френчі **червоного командира**, простяг її Завірюсі (10, с. 176); І ось тепер, вибираючись на таку важливу й відповідальну зустріч із **червоним командуванням**, він вирішив зодягнути цей аристократичний балахон з бордового атласу (10, с. 122); *Наших коней повели до конов'язі, а ми з комісаром Дибенком, комбригом Кузякіним та ще двома червоними начальниками* (видно, чекістами) зайшли до просторого класу гімназії, облаштованого під їдальню (10, с. 124); Супроводжував нас **червоний курсант**, мовчазний, трохи розгублений нашим парадним виглядом хохол у рудому кашкеті з надламаним козирком (10, с. 122).

Досить яскравою ілюстрацією синонімічного ряду з синонімічною домінантою *червоноармієць* (*червоноармійці*) виступає лексема *червінець* (*червінці*). Значення, актуалізоване в межах досліджуваного тексту, не фіксується спеціальними лексикографічними працями, хоч сама матеріальна форма вираження є кодифікованою (пор.: **червінець** – «*іст.* Загальна назва іноземних золотих монет, що були в обігу в допетровській Росії. // Золота монета вартістю три карбованці (у розмовному вжитку також п'ять, десять карбованців), що карбувалися в дореволюційній Росії починаючи з 18 ст. 2. *іст.* Грошовий кредитний білет вартістю десять карбованців, що був в обігу у СРСР з 1922 р. по 1947 р. // *іст. розм.* Десять карбованців» [2, с. 1597]). Тому, очевидно, задля правильного декодування, слово **червінці**, яким повстанці називали червоноармійців, береться автором у лапки: *А тоді почалося: спершу каральний батальйон наскочив на них у Попівському лісі, насилу відірвалися, потім «червінці» намацали їх у Демуриному, довелося втікати на Мотринські яри* (10, с. 96); *Шарпали навіть частини регулярного війська, як от, приміром, спільно з отаманом Гонтою-Лютим в одному бою під Звенигородкою витовкли до сотні «червінців»* (10, с. 119); *Котрийсь із «червінців», глянувши, відвернувся і вистрілив навмання в його бік, та влучив у мертвого Румака* (10, с. 136).

Доволі часто в лапки береться ще одна лексема зі статусом застаріла, що знаходиться в межах аналізованого синонімічного ряду, а саме – **будьонівець** (*будьонівці*). У буквальному витлумаченні

означає те саме, що й **червоноармієць**; пов'язується з прізвищем¹ С. Будьонного, воєначальника СРСР, учасника збройної інтервенції в Україну (1917–1921 рр.) (пор.: **будьонівка** – «м'який головний убір особливого складу Червоної армії 1919–1941 рр.» [2, с. 100]): *Яша Гальперович звелів водієві зупинитися, аби розпитати в **будьонівців**, чи не чути тут на дорогах контри* (10, с. 26); *Смільвіці кавполку, побачивши, що до хутора втікають **будьонівці**, а слідом за ними женеться якась банда, з криками «ура» рвонули в атаку на переслідувачів* (10, с. 54). Узяте в лапки, слово маніфестує невластиве йому значення – «несправжній воїн Червоної армії; перевдягнутий у червоноармійське вбрання повстанець, козак». Наприклад: *Один, щоправда, якось таки прослизнув поміж оглашеними «**будьонівцями**» й кинув ноги на плечі* (10, с. 53); *Далі теж усе відбувалося весело, а подекуди й зовсім кумедно. Уже верст через десять наші «**будьонівці**» наитовхнулися на кінний відділ міліції, який нищорив на дорогах спільно з летючим загоном ББ* (10, с. 53); *Вершники взяли загін Дерези в щільне кільце і тільки тоді, як наблизилися майже впритул, він захвилювався: зношене обмундирування «**будьонівців**» та їхні неголені щокли сколихнули в ньому ще неусвідомлену тривогу* (10, с. 116). Відповідне значення актуалізується здебільшого не в межах конкретної ситуації, а в межах надфразної єдності, а то й мінімального тексту, де чи то міститься безпосередня вказівка, чи то поєднуються непоєднані поняття: *А все починалося так весело! Невеликим загоном, тридцять п'ять **козаків**, вони майже парадом зайшли в Капітанівку. Всі як один були перевдягнуті в **будьонівське манаття**, а Вовкулака їхав попереду ще й з **червоним прапором*** (10, с. 52); *Денис Гупало, який сховав свого **піваршинного оселедця** під ганчір'яний **будьонівський шолом**, навіть*

¹ Тогочасна боротьба основних двох протилежних таборів сприяла появі й інших військових формувань, найменування яких пов'язуються з ім'ям того чи того ідейного провідника. Наприклад: *Звенигородку прийшли червоні, потім німці й гетьманці, за ними **денікінці**, далі **петлорівці**, тоді прокотилася кавалерія Першої кінної армії Будьонного, яку перекидали до Криму на Врангелівський фронт із дозволом «самопостачання» дорогою через Україну* (10, с. 94) (пор.: **денікінєць** – «іст. Військовик білогвардійської армії генерала Денікіна» [2, с. 284]; **петлорівець** – «іст. Учасник петлорівщини – національно-визвольного руху в Україні періоду іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни, очолюваний одним із ватажків партії українських соціал-демократів Симоном Петлорою» [2, с. 941]); *Четверо його синів воювали в **Макіївського отамана Жуйводи** (прозваного так, бо говорив, як воду жував), і троє із них загинули в бою з **котовцями** на Носачівському полі* (10, с. 146), де **котовець** – «іст. 1. Учасник військових дій під командуванням Г. Косовського, радянського військового та політичного діяча, командира червоноармійських загонів та з'єднань у період громадянської війни (1918–192 рр.). 2. Те саме, що **червоноармієць**».

почав переконувати Загороднього, що тут щось нечисте, що Завірюха заведе їх під дурного хату, однак Ларіон затаївся: розтовкмач мені, що тут не так, і тоді я тебе послухаюся (10, с. 205); Момоти сторопіли ще дужче: отакої! – **козаки** виявилися **москалями**, а **москалі** в рогатих будьонівках – **козаками**. Світ перевернувся догори ногами (10, с. 117) тощо. Остання ситуація засвідчує: по-перше, лексеми **козак** і **москаль**, перебуваючи у відношеннях протиставлення, демонструють зразки контекстуальних антонімів, що є поширеними в тексті досліджуваного історичного твору (пор.: *Виходити з лісу гайдамакам було не з руки (не їхня то справа – вести фронтальні бої з регулярними частинами), а червоним сунутися до лісу було вкрай небезпечно* (10, с. 71); по-друге, аналізований синонімічний ряд із синонімічною домінантою **червоноармісьць** увиразнюється ще однією одиницею – лексемою **москаль** (пор.: **москаль** – «заст. Вояк, солдат» [2, с. 691]), яка, як і в першому разі, використовується здебільшого у формі множини. Наприклад: *І ще одну пораду дав Гризло: якщо Чорновус ступив на повстанську стежку, то мусить узяти нове ім'я, інакше москалі помстяться на його родині* (10, с. 44); *Узяли Черкаси, переповнені червоними з їхніми бронепотягами, мітрельєзами Гочкіса й далекобійними гарматами (з Дніпра навіть гатили бронеплави), розтроцили москалів упень, хоча й не одному нашому коневі хвоста відірвало, потім набрали солі, мила, сірників, тютюну і розійшлися по своїх кутках замість того, щоб іти далі* (10, с. 49); *Треба було бачити цю самовдоволену пику з вишикіреними зубами. І як йому пасував червоний прапор! Вовкулака не випускав його з рук навіть тоді, коли шаблею шаткував москалів, що охороняли в Капітанівці зсипний пункт* (10, с. 52); *Із-за церкви Івана Златоуста вихопилося троє «червінців». Бахнули постріли. Ворон обернувся в бік валу – там теж вирости москалі. Заплутуючись у шинелях, вони бігли до льоху* (10, с. 377). Щоправда, на відміну від матеріальної форми вираження на зразок **червоноармієць**, непоодинокі ілюструє і граматичне значення однини (*Чорновус пошкандибав у бік млина, і тут на греблі його перестрів кінний роз'їзд. – Куди, старче, путь держіш? – спитав вухатий москаль, такий п'янущий, що однією рукою тримався за повід, а другою вчепився у гриву коня* (10, с. 40); *Ворон однією рукою звів карабін, і передній москаль зарився носом у землю. Та на валу вже з'явилися вершиники* (10, с. 377). Задля вираження, власне, негативного ставлення до означених реалій тогочасного буття письменник послуговується й іменником зі збірним

значенням: *Операцію розпочали о четвертій ночі, коли п'яна москальня захропла найміцнішим сном (10, с. 41); Він метався поміж безбожників, хтапав їх за руки, за поли, поки хтось не зацідив йому кольбою в обличчя, Варфоломій упав навznak, і москальня пішла по його моцях потоптом, наступаючи ратицями на голову, груди, живіт, ніби хотіла зрівняти його з землею...* (10, с. 82). У деяких ситуаціях лексема може актуалізувати й інше, зокрема розмовне значення, пов'язане з національною належністю; у такому разі йдеться передусім про те, що в лавах Червоної армії перебували люди різних національностей: *Москалі казали, що Хальодняр – це якась древня фортеця ще князя Долгорукого, де всі люди велетенські і довгорукі, чуваші та башикири вважали, що Хальодняр – це ім'я якогось великого полководця, щось таке, як Чингізхан, котрий так розперезався, що не хоче визнавати комуну, китайці сподівалися, що це така закраїна, обгороджена високим муром, де хоч і холодно, зате повно рису і всілякого їдла, але тим їдлом не хочуть із ними ділитися, а латишші нічого не думали, вони просто були латиськими стрільцями і мовчки ждали наказу* (10, с. 25–26) (пор.: латиські стрільці – «військові формування, створені з латишів у роки Першої світової війни, які в 1917 році перейшли на бік більшовиків [2, с. 1403]).

Запропонований синонімічний ряд *червоноармійці – червоні – червінці – будьонівці – москалі* доповнюється лексемою *більшовики*. Наприклад: *Вчора в Мокрій Калигірці більшовики розстріляли сорок наших людей та ще й повісили шістьох жидів, які шили нам одяганку і чоботи* (10, с. 38); *Той-таки сатана придумав проти нас ще й «інститут відповідачів» – більшовики розстрілювали селян за зв'язки з лісовиками чи за найменшу підозру в неблагонадійності* (10, с. 70); *Більшовики швидко зализували рани, їхні каральні загони поповнювалися, наші сили підупадали* (10, с. 111) (пор.: *більшовик* – «іст. Послідовник більшовизму, член більшовицької партії; комуніст» [2, с. 81]). Спродукований на базі аналізованого іменника прикметник – *більшовицький* – слугує атрибутивним поширювачем слова з узагальненою семантикою «керівник чого-, кого-небудь», як-от: *Коли він стулив на грудях руки долоня до долоні і чемно вклонився, я подумав, що це навіть завелика честь для більшовицьких командирів – вести до них ось такого гречного воїна* (10, с. 122).

Більш конкретне значення керівної радянської верхівки ілюструє архаїзм *комісар* (лат. *commissare* – «посилати з місією»), використовуваний для номінації посадової особи, наділеної урядом

особливими повноваженнями: *Так отож після тієї поразки більшовики знов заговорили про амнецію, і сам комісар 145-ї дивізії Дибенко запросив нас до свого штабу в Звенигородку на переговори* (10, с. 120). У романі Василя Шкляра засвідчений і розмовний варіант, яким послуговувалися повстанці для номінації відповідної особи жіночої статі, зокрема **комісарша**: – *Гризлові я сказав, що брат потратив у засідку «красних соколят». Ще встиг спровадити на той світ комісаршу, а тоді і його припечатали* (10, с. 106). Запозичена лексема **комісар** згодом отримала відповідник у російській мові – **политрук** ← *политический руководитель*, а пізніше і в українській – **політрук**, **політкерівник** ← *політичний керівник* (пор.: **комісар** – «іст. У Червоній армії те саме, що політрук» [2, с. 559]; **політрук** – «іст. розм. Те саме, що політкерівник; політкерівник – «іст. У Збройних Силах СРСР до 1942 р. особа, яка керувала політичною роботою в підрозділах військових частин» [2, с. 1035]). У перші роки радянської влади чимало з таких осіб були колишніми офіцерами царської армії. Зміну їхніх ідеологічних та політичних уподобань засвідчують спеціальні конкретизатори – **більшовицький**, **червоний** і т. ін. Наприклад: *Невдовзі всі почули про отамана Веремія. Отаман-вітер. Сьогодні він у Гунському лісі, а взавтра вже на станції Фундукліївка перевіряє документи в більшовицьких комісарів чи десь під Златополем товче продзагін, який виїхав дерти «развійорстку»* (10, с. 46); *Тепер він стояв спантелечений, намагаючись угадати, чи перед ним і справді червоний комісар, чи перевдягнутий гайдамака, який прийшов витрясти з нього душу* (10, с. 253); – *Я ж колись закохалася в галантного штабс-капітана, а не в кудлатого гайдамаку. – А червоний комісар тобі не підходить?* (10, с. 250). Зауважимо, що колишні офіцери царської армії воювали не лише в рядах Червоної, але й повстанської армії, на чому принагідно акцентує автор. Наприклад, *У Ворона (тоді ще не Ворона, а штабс-капітана Черноусова – зробили в армії з Чорновуса) за плечима вже була Омська школа прапорщиків, була війна «за царя і отечество», потім за «душку Керенського», де він сам напросився до ударного батальйону смерті і не раз ходив поідручки з кістлявою свашкою. Першого «георгія» отримав за те, що під обстрілом німців зняв із колочого дроту вже мертвих трьох юнкерів <...> Штабс-капітан Черноусов, відповідаючи на запитання поручника, затинався, немов контужений* (10, с. 31), де **штабс-капітан** – «у дореволюційній російській та деяких іноземних арміях – офіцерський чин у піхоті, артилерії та інженерних військах, рангом вищий поручика і нижчий

капітана; офіцер у такому чині» [2, с. 1631]; **юнкер** – «у російській армії та флоті до середини 60-х років 19 ст. – доброволець (рядовий або унтер-офіцер) із дворян, який, прослуживши певний термін, міг стати офіцером» [2, с. 1644]; **поручник** – «заст. розм. Офіцерське звання у царській армії, наступне після чину підпоручика, а також особа, яка мала це звання» [2, с. 1073]).

У тогочасний період лексема **комісар** послугувала дериваційною базою для похідних, що номінували посади керівної верхівки радянської влади: *Він доповість наркому Балицькому, що Мотронинський монастир узято, його дзвони впали до наших ніг* (10, с. 86–87), де **нарком** – «іст. Народний комісар; те саме, що **міністр** у першому після Жовтневого перевороту уряді» [2, 733] (пор.: **комісар** → **народний комісар** → **нарком**); *Тим часом зірвався зі свого крайнього місця і матусівський воєнком Семьонов, який вихопив гранату й наган – усі подумали, що він зараз влучним пострілом застрелить скажену бабу ягу, але цей навіжений спрямував наган на конвойників, що стояли біля лави підсудних* (10, с. 289), де **воєнком** – те саме, що **військком** (пор.: **комісар** → **воєнний (військовий) комісар** → **воєнком (військком)**). Подібні так звані уламкові аббревіатури використовувалися для означення й інших керівних посад, наприклад: *Напевно, комбриг Кузякін не знав, що тютюн ще можна вживати і в такий спосіб, ну, може, трохи не такий тютюн, але за воєнного часу перебирати не доводиться* (10, с. 128) (пор.: **комбриг** ← **командир бригади**; **комбриг** – «1. Командуючий бригади. 2. Звання вищого командного складу в Сухопутних військах у Червоній армії 1935–1940 рр.» [2, с. 558]; *У них справді була припасена для такого діла ресорна бричка з відкидним верхом, на якій їздив покійний смілянський начміл Косовороткін* (10, с. 56) (пор.: **начміл** ← **начальник міліції**) тощо.

Перші роки становлення й утвердження радянської влади, відображені в романі, супроводжувалися виникненням великої кількості нових реалій, які потребували номінації, що й зумовило продукування нових лексем. У цьому плані аббревіація виявилася особливо «популярним» способом словотворення, сприяла появі цілої низки так званих радянізмів, пов'язаних із адміністративним та суспільнополітичним життям. Такі тепер уже архаїчні лексеми ілюструють різні типи аббревіації, як-от: а) позвукову (*Сам сатана вигадав **неп** щоб узяти нас за горлянку. Ми почали втрачати найбільшу опору – селянина, якому нарешті дали дихнути, дозволили погосподарювати, пожити з розв'язаними руками* (10, с. 69), де **неп**

← *нова економічна політика*, яка, на думку автора, «тимчасово полегшувала становище селянства з метою відвернення його від антирадянської боротьби» [10, с. 69] (пор.: **неп** – «іст. Нова економічна політика – економічні заходи радянського уряду в 1921–1929 рр., спрямовані на часткове роздержавлення підприємств для виходу з економічної кризи [2, с. 771]»); б) політерну (*Тоді він ще не знав, що через місяць відділ **ББ** вистежить і його останнього сина, і все станеться тут-таки, на їхньому хуторі, станеться ніби зумисне в Онисима на очах, аби він більше не мав до Зінька ні підозр, ні докорів* (10, с. 147), де **ББ** ← *боротьба з бандитизмом; відділ **ББ** – «спецчастина, призначена для боротьби з бандитизмом»* [10, с. 25]; *Особливо заклятим був загін Дерези, сформований з наших таки перевертнів, що пішли служити в **ЧК*** (10, с. 115), де **ЧК** ← *рос. чрезвычайный комитет*); в) уламкову (*По дорозі заодно підпалили ще **комнезам**, спровадивши його голову до небесної канцелярії, й оскільки диму вже було забагато, подалися чимдалі від гріха аж на Старосілля* (10, с. 53), де **комнезам** ← *комітет неможливіків* (пор.: **комнезам** – «іст. Комітет неможливіків, організовувався на селі з голоти; залучалися до створення комун, колгоспів тощо» [2, с. 560]); *Після такого попередження публіка стала на ноги, окрім, певна річ, начальника **ревкому** Долбоносова, якому вже підвivalи чорти* (10, с. 61), де **ревком** ← *революційний комітет*; – *Та що, товар веземо в **радкоп**, – знов пояснив дідок, наче він був тут за старшого і знав більше за всіх. – Нову кооперацію в нас відкрили, а товару катма* (10, с. 98), де **радкоп** ← *радянська кооперація*; г) змішану (*Смілиці **кавполку**, побачивши, що до хутора втікають будьонівці, а слідом за ними женеться якась банда, з криками «ура» рвонули в атаку на переслідувачів* (10, с. 54), де **кавполк** ← *кавалерійський полк*; *По праву руку від Сені Кацмана сидів діжкуватий начальник **упродкому** Сиром'ятніков, із пащеки якого тхнуло, як із жомової ями, а лівобіч крутив на всі боки качиною головою начальник ревкому Долбоносів* (10, с. 57), де **упродком** ← *управління продовольчим комітетом*); – *Пиол вон! – гримнув на нього бородань. – Ти що, не відіш – губчека! Щас я лічно проверю, кого ви здезь собрали!* (10, с. 58), де **губчека** ← *губернський ЧК*) тощо.

Назви адміністративних установ та організацій, проілюстрованих у тексті історичного роману, здебільшого безпосередньо пов'язані з часом становлення радянської влади, тому, очевидно, є соціально-політичними.

До того ж подекуди зберігаються атрибутивні поширювачі, що маніфестують адміністративно-територіальний устрій дореволюційної Росії, як-от: *земство – волость – повіт – губернія*. Наприклад: *Немає лиха без добра, тож і цього разу так випала карта, що доправили його знов-таки аж до Умані, до земської лікарні, де вже лежало чимало наших* (10, с. 36); *– Та яка там наука, – знизав плечима Ворон. – Після земської школи батечко послав мене аж до Москви на математичні курси* (10, с. 106); *У Капітанівці вони ще запалили волосний виконком, перед тим забравши в його голови «громадський податок» – сто десять мільйонів советських рублів, сто вісімнадцять рублів сріблом та п'ять золотом* (10, с. 53); *Начальник Звенигородської повітової ЧК Сєня Кацман – симпатичний молодик, тільки сухоребрій і косенький на одне око, – сидючи в першому ряду, теж обливався потом, але не знімав ні кашкета, ні шкiрянку, бо, казали, аматорським драматичним гуртком заправляє така кралечка (вона й сама гратиме в п'єсі), що мусиш триматися форсу* (10, с. 57); *– Славно! А це правда, – обернувся Завірюха до Загороднього, – що ви, пане отамане, недавно заквасили голову повітової чека?* (10, с. 177); *– Я, будучи, не той денщик, що ви собі думаєте, – вів далі навіжений Шельменко. – Я, тес-то, денщик начальника губернської чека і, будучи з ним в отсій залі, ще раз наказую всім пред'явить документи* (10, с. 59). Земство було дуже обмеженим у правах органом місцевого самоврядування, створеним у дореволюційній Росії та Україні відповідно до земельної реформи 1864 р. Основною адміністративно-територіальною одиницею в Росії від початку 18 ст. і в СРСР до районування 1929 р. була губернія, якій підпорядковувалися повіти, що склалися з волостей. А відтак назви посад керівної радянської верхівки, проілюстровані в наведених вище контекстах, вибудовуються в ієрархічний ряд: *начальник (голова) волосного виконкому → начальник (голова) повітової ЧК (чека) → начальник (голова) губернської ЧК (чека)*.

Чимало зі спродукованих внаслідок абрєвіації радянiзмiв водночас сприяли появі афіксальних похідних: *КСМ → каесемiвець* (*Тієї ж миті гарячий сільський хлопчина з червоним бантом на лацкані піджака, схожий на каесемiвця, а насправді гайдамака Козуб, погрожуючи кольтом, підскочив до охоронців, що стерегли вхід, а легкий на ногу Біжу, який до цього удавав із себе невинне сільське ягня, уже роззброював конвойників, що залякли під прицілом Чорного Ворона* (10, с. 289–290) (пор.: *Комуністична спілка молоді* (перша назва комсомолу) → *КСМ*; *продзагони* → *продзагонiвець* (*Під'їжджаючи до просіки, він помітив*

знайомого вершника, зодягнутого, як **продзагонівець**, і той теж здаля впізнав Гуналового оселедця, бо відразу рушив назустріч (10, с. 173) (пор.: **продзагони** – «іст. Загони, переважно з робітників, створені в 1917–1920 рр. радянською владою з метою реквізиції хлібних надлишків, охорони продуктових вантажів і т. ін.» [2, с. 1150]); чека → **чекіст** (Але й після того слабенького пуку голова **чекіста** якомсь так чудно тріпнула, і він, уже мертвий, зовсім спокійно відкинувся на спинку сидіння, викликаючи в мене не тільки повагу, а й схвалення (10, с. 27) (пор.: **чекіст** – «іст. Працівник надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, саботажем і спекуляцією, яка існувала в перші роки радянської влади» [2, с. 1596]); губчека → **губчекіст** (Троє «**губчекістів**» тихенько зайшли до зали, а четвертий із коридору шмигнув за лаптушки (10, с. 59) (пор.: губернський чекіст → **губчекіст**); ББ → **бєбєх** (Хлопець серед ночі навідався додому, і чи його хтось продав, чи «**бєбєхам**» самим удалося вистежити, хай там як, але вони оточили хату й будь-що хотіли взяти його живим (10, с. 147). Такі архаїзми іноді вводяться до структури апозиитивних словосполучень, де один із компонентів подає додаткову характеристику означуваної особи, переважно за родом діяльності: Однак я не про те, я хочу сказати про головного черкаського «бєбєха» Яшу Гальперовича, який наважився вирушити в таку небезпечну дорогу на авто лише з чотирма **чекістами-охоронцями**, якщо брати до уваги й шофера (10, с. 25); Та поки що й він мусив спостерігати, як цей **чекіст-азіатор** вправляється в красномовстві, вимальовуючи сині далі перед змореними безнадією людьми (10, с. 77) і т. ін.

Примітним є те, що лексема **бєбєх** постійно супроводжується лапками: Чого коштувало бодай оте «суворе попередження», яке я знайшов у планшеті головного черкаського «бєбєха» Яші Гальперовича, котрий так необачно відважився дістатися на автомобілі аж до Кременчука – непоказного містечка, якому, мабуть, ніколи й не снилося, що воно стане губернським містом, але хай низенько вклониться Холодному Яру та його лісовикам, – це через них виникла твалтовна потреба створити новий губернський центр ближче до «осоного гнізда бандитизму» (10, с. 25); Отож головний черкаський «бєбєх» Яша Гальперович сміливо, з вітерцем і форсом вирушив у відкритому американському «пірсі» на Кременчук, і так не дуже далеко й заїхав, як за Худоліївкою вигулькнуло йому назустріч кілька кіннотників у рогатих шапках-будьонівках з величезними ганчір'яними зірками на лобі (10, с. 26) і т. ін. Це, очевидно, слід

розуміти як своєрідний авторський прийом: з одного боку, від абрєвіатури **ББ** утворено похідну одиницю для номінації особи не за допомогою, скажімо, суфікса *-іст*, як і **чекіст**, хоч потенційний новотвір на зразок **бєбіст** не суперечив би загальномовним нормам; натомість суфікс *-х* належить до непродуктивних в українській мові й маніфєстується в назвах осіб жіночої статі (*дбаха, пряха, сваха*); з іншого, – авторський новотвір втупає в омонімічні відношення з узуальним словом, яке стабілізувалося в мовній системі (**бєбєх** – «звуконаслідування, що відтворює звук від падіння, удару по чомусь м'якому, пострілу» [2, с. 65]; **бєбєхи** – «1. *зневажл.* Подушки, взагалі пожитки; манатки. 2. Те саме, що **нутроці**. 3. *розм.* Стусани» [2, с. 65]). Такий нібито випадковий збіг забезпечує подвійну актуалізацію та сприяє реалізації відповідного стилістичного ефекту. З цією ж самою метою використовується і лексема **чопи** – «бійці частини особливого призначення» [10, с. 182], що є похідною від абрєвіатури **ЧОП**. Наприклад: *Ганнуся вже давно його не помічала, Гоцмана не було в тому світі, з яким вона прощалася, і це його розлютило ще дужче, – він підвів її до краю провалля, де зяяла така глибина, що страшно було заглянути, а своїм «чопам» наказав спішитися і стати «в ружйю!»* (10, с. 182); «**Чопи** рипнулися було опинатися, проте Гоцман, тверезий від холодного дотику дула, подав їм знак підкоритися (10, с. 183) (пор.: **чїп** – «конусоподібна дерев'яна пробка для закупорювання отвору в якій-небудь посудині (переважно в бочці)» [2, с. 1603]). Щоправда, уже інше похідне – **чопівєць** – не супроводжується лапками: *Вони чекали нового нападу чопівєців, як раптом постріли, що глухо розлягалися по той бік ліска, стали лункішими* (10, с. 234). Доволі часто лапки використовуються й тоді, коли автор репрезентує лексеми, породжені не лише новими тогочасними реаліями, але й чужою культурою, чужомовним середовищем: *Це вони виконали місячний план заготівлі хліба, здерши серпневу «развїорстку»* (10, с. 55) (пор.: **розверстка** – «іст. У період «воєнного комунізму» – спосіб державної заготівлі сільськогосподарських продуктів, який полягав у тому, що селяни повинні були здавати всі надлишки продукти від норм, установлених на особисті потреби» [2, с. 1234]); *Вовкулака зовсім розгубився, адже мав іншу серйозну роботу, вони з Ходою і Біжу вже третій день шукали слїдів «дайошів», та ще нічого не прочули за чужинця з червоною плямою на півцоки...* (10, с. 184) (пор.: **дайоші** – «кримінальні бандити з

дезертирів Червоної армії, які часто маскувалися під повстанців; від російського слова-гасла «дайош!» [10, с. 156]). Пор. також: *Чихвостили продзагони, **чрезвичайку**, міліцію, чопівців, трусили червоні установи, колошматили всіляких активістів, котрі боялися нашого духу, десятою дорогою обминали ліси, добачаючи месника в кожному дереві й куцику* (10, с. 164); проілюстроване слово **чрезвичайка** утворено внаслідок універбізації на основі того ж російськомовного словосполучення, що послужило дериваційною базою й для абрєвіатури **ЧК**.

Мова сучасного історичного роману репрезентує й інші тепер уже архаїчні лексеми, спродуковані свого часу не лише за допомогою морфологічних способів словотворення. До розряду конотативних архаїзмів можна зарахувати оказіональне утворення **мухомор** (*мухомори*), що виникло внаслідок переосмислення семантики: *Поранило його серед ночі: спершу вони з Ларіоном Загороднім наскочили на червону залогу в селі Федвар, – дізналися, що окупанти роздали зброю місцевим мухоморам, аби ті боролися з бандитами, таких «смілівців» виявилося зо три десятки, і вони, пришепелки, серед білого дня відкрили по лісовиках безладну стрілянину, тож довелося надавати чортів, забрати на тачанки їхню дармову зброю...* (10, с. 172). Така матеріальна форма вираження використовувалася для означення особи (осіб), зокрема тих місцевих мешканців, які під загрозою смерті або з корисливих мотивів переходили на бік червоних [10, с. 172] (пор.: узуальне слово **мухомор** – «отруйний гриб на високій тонкій ніжці, з великою червоною шапкою, вкритою білими цятками» [2, с. 697]).

Проведений аналіз застарілої лексики, засвідченої в мові популярного нині історичного роману, не є всебічним і не обмежується лише згадуваними одиницями. Крім маніфестованих лексико-семантичних груп (військова (батальна) лексика (підгрупа «назви військових звань і посад); адміністративна лексика; суспільно-політична лексика), заслуговує на увагу військова лексика на означення зброї та так звана побутова лексика. У романі представлено цікавий матеріал, що ілюструє стилістичні особливості власне лексичних, лексико-семантичних, лексико-словотвірних, лексико-морфологічних, лексико-фонетичних архаїзмів. Усі вони, як і залучені до аналізу лексичні одиниці, слугують для довершеного змалювання правдивої картини тогочасного суспільно-політичного та адміністративного життя. Архаїчні лексеми є елементом стилізації історичної епохи і в такому ракурсі розширюють реєстр прийомів

художнього стилю, а отже і його функціональні можливості; засобом історичної конкретизації – аспект ідентифікації, комунікативної достовірності, точності; прийомом персоніфікації, ідіолістичної маркованості персонажів; засобом художнього моделювання текстових конотацій для досягнення комічного, сатиричного ефекту та створення патетики [9, с. 511]. Архаїчна лексика використовується не лише для відтворення історичного колориту, але й загалом відіграє важливу роль у комунікативній взаємодії різних поколінь.

Узагальнюючи сказане, зауважимо: використання застарілих слів у мові історичного роману визначається принципом історизму, дотриманням художнього хронотопу та художньої стилізації, що дало змогу авторові, не створюючи відчуття архаїчності мови твору, об'єктивно репрезентувати зображувані події, наблизити читача й допомогти зрозуміти загальний характер минулої радянської епохи, повніше розкрити образи вигаданих і «реставрувати» маловідомі реальні постаті, події і т. ін., установити справедливість, ліквідувати «білі плями» в історії України 20-х рр. XX ст.

Література

1. Бурківська Л. Ю. Лексика історичної прози Богдана Лепкого в контексті загальнолітературної та стилістичної норми : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. Ю. Бурківська. – К., 2003. – 23 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / упорядн. та гол. ред. : В. Т. Бусел. – К. – Ірпінь : Перун, 2009. – 1736 с.
3. Гайдученко Г. М. Стилістичний потенціал хронологічно маркованої лексики в українських історичних романах / Г. М. Гайдученко // Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі : [зб. наук. праць]; За ред. П. П. Кононенко. – К. : Міленіум, 2006. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.kspu.edu/FileDownload.ashx?id=25765299-3ec1-449f-ab59-ee2545c1656f>
4. Колоїз Ж. В. Лексико-семантична група «назви одягу» в романі Василя Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон» / Ж. В. Колоїз // Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету : [зб. наук. праць]. – Вип. 6. – Ч. 2 / ред. : Ж. В. Колоїз (відп. ред.), П. І. Білоусенко, В. П. Олексенко та ін. – Кривий Ріг : КДПУ, 2011. – С.175–197.
5. Колоїз Ж. В. Лексичні архаїзми у творчій спадщині Івана Нечуя-Левицького / Ж. В. Колоїз // Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету : [зб. наук. праць]. – Вип. 3 / ред. : Ж. В. Колоїз (відп. ред.), П. І. Білоусенко, В. П. Олексенко та ін. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2009. – С. 64–77.
6. Лесных Е. В. Архаизация лексики русского языка XX века : автореферат дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Е. В. Лесных. – Елец, 2002. – [Електронний ресурс] – Режим доступа : <http://dissertation2.narod.ru/avtoferats7/aa7.htm>
7. Семиряк В. Д. Русизми й українізми в контексті роману Василя Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон» / В. Д. Семиряк // Вісник ЗНУ : Серія : Філологічні науки. – 2012. – №1. – С. 374–376.

8. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) : [монографія] / О. А. Стишов. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2003. – 388 с.

9. Шевченко Л. І. Архаїзми в дискурсі проблем функціонального розвитку мови / Л. І. Шевченко // Дискурс сучасної історичної романістики : поетика жанру : [зб. наук. праць]. – К., 2000. – С. 508–513.

10. Шкляр В. М. Залишенець. Чорний Ворон : [текст] / В. М. Шкляр. – Харків : «Клуб сімейного дозвілля», 2011. – 384 с.

Стаття надійшла до редакції 12.09.2012 р.

УДК 811.161.2'366

Л. І. Конохова, О. В. Колодка

ДО ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРОСТОРОВИХ ПРИЙМЕННИКІВ У МОВІ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Конохова Л. І., Колодка О. В. До проблеми функціонування просторових прийменників у мові засобів масової інформації.

У статті проаналізовано мас-медійні тексти з погляду вживання прийменників. Звернуто увагу на нормативність уживання просторових прийменників, вказано на те, що просторові прийменники мають певні відтінки значень і тому журналісти повинні ретельно добирати ці прийменники в кожній мовній ситуації.

Ключові слова: просторові прийменники, контактні прийменники, синонімічні прийменники, мас-медійні тексти.

Конохова Л. И., Колодка О. В. К проблеме функционирования пространственных предлогов в языке средств массовой информации.

В статье проанализированы масс-медийные тексты с точки зрения употребления предлогов. Обращено внимание на нормативность употребления пространственных предлогов, указано на то, что пространственные предлоги обладают определенными оттенками значений и поэтому журналисты должны тщательно подбирать эти предлоги в каждой языковой ситуации.

Ключевые слова: пространственные предлоги, контактные предлоги, синонимические предлоги, масс-медийные тексты.

Konyukhova L. I., Kolodka O. V. To the Problem of Functioning of the Prepositions of Place in the Language of the Mass Media.

The article analyses the mass-media texts in terms of the usage of prepositions. The peculiar attention is paid to the correctness of using the prepositions of place. It is pointed, that the prepositions of place possess certain shades of meaning and that is why journalists must be very precise in choosing these prepositions in every language situation.

Key words: the prepositions of place, the contactive prepositions, the synonymic prepositions, the mass-media texts.

Мова ЗМІ не лише свідчить про культуру мови суспільства, а й утверджує мовну норму. Дуже важливо, щоб сучасні медіа пропонували споживачам своєї продукції правильну мову, щоб сприяли засвоєнню власне української мовної норми, яка вбирає в себе внутрішньомовні й позамовні чинники, що відображають напрям руху суспільства. Мовознавець М. Пилинський зауважує, що норма літературної мови – це реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний чинник, що відповідає мовній системі і становить ... найкращий для конкретного випадку варіант, що відібрало суспільство на певному етапі розвитку [8, с. 94].

Саме журналісти можуть ефективно впроваджувати мовну норму в повсякденне спілкування людей. У вживанні слів пересічний громадянин орієнтується перш за все на мову мас-медіа. Журналістові важливо звертати увагу на нормативне використання всіх слів – і самостійних частин мови, й службових.

Прийменники функціонують у нашій мові як звичайні повнозначні слова. Іноді вони є носіями не лише граматичного, але й концепційного значення. Тому дуже важливо вживати їх у точному значенні. Однак ці хоч і маленькі слова свого часу зазнали впливу інших мов, що спричинило плутанину в їх уживанні. Пересічний українець іноді вагається, як правильно сказати: *це трапилося на селі чи в селі, поїхав до Києва чи в Київ, розташований біля університету, коло університету чи близько університету, живу в Україні чи на Україні* і т. ін.

Більшість людей, очевидно, думає, що подібні структури є синонімічними (за нашими спостереженнями, навіть мовознавці, здебільшого, не є послідовними в уживанні таких, на наш погляд, проблемних прийменників і в різних ситуаціях використовують їх по-різному, тобто як доведеться). Сформулювати нормативність уживання прийменників покликані засоби масової інформації, оскільки саме вони «працюють» на найширше коло споживачів – на суспільство взагалі. З огляду на це питання про особливості вживання прийменників у мові ЗМІ є актуальним і потребує розгляду.

Значення прийменників віддавна цікавило українських мовознавців. Відомі праці А. Колодяжного «Прийменник: Матеріали до лекцій з курсу сучасної української літературної мови», що вийшла 1960 року [4], І. Кучеренка «Теоретичні питання граматики української мови», яка вийшла 1964 року [6], та «Лексичне значення

прийменника», яка вийшла 1973 року [5] та інші. Сучасний український мовознавець І. Вихованець проаналізував прийменники за різними критеріями класифікації – семантичним, синтаксичним, морфологічним, логічним, словотвірним і довів, що ці частини мови перш за все мають синтаксичне призначення [1, с. 16–24, [1, с. 51–52]. Учений назвав прийменники аналітичними синтаксичними морфемами, яким властиве значення семантико-синтаксичного відношення адвербіалізованого субстантива до інших компонентів речення або словосполучення. З формально-граматичного боку прийменник указує на синтаксичну залежність субстантива від інших слів у реченні або від усього речення в цілому [1, с. 19–21], [2, с. 25–26].

У найновішій науковій праці з морфології «Теоретична морфологія української мови» прийменники трактують як окремий тип слів-морфем, який найтісніше пов'язаний із синтетичними релятивними морфемами й основне функціональне призначення якого полягає в переведенні субстантива із синтаксичної субстантивної позиції в позицію прислівника [3, с. 330]. У цій науковій праці чітко класифіковано прийменники за семантичними типами й показано, які відношення передають ці частини мови, уживаючись з тими чи тими відмінками.

За певними ознаками виділяють три основні семантичні типи прийменників: 1) просторові; 2) темпоральні; 3) логічні.

Мета нашого дослідження – з'ясувати основні проблеми функціонування просторових прийменників у мові мас-медіа та вказати на причини виникнення цих проблем.

Мета передбачає виконання таких завдань: проаналізувати мас-медійні тексти з погляду вживання прийменників; звернути увагу на особливості вживання просторових прийменників; вказати на помилки, пов'язані з їх використанням; запропонувати шляхи розв'язання проблем, які стосуються функціонування просторових прийменників у мові ЗМІ.

У цій науковій розвідці звернемо увагу на проблеми використання в мовній практиці журналістів лише просторових прийменників, оскільки вони становлять основний тип прийменників узагалі. Вони поєднуються з іменниками конкретної семантики, об'єднують найбільшу кількість одиниць, забезпечують досить докладну диференціацію просторового значення, є підґрунтям для виділення інших типів прийменників.

Наші спостереження за особливостями функціонування прийменників цього типу в ЗМІ засвідчили, що журналісти активно використовують усю численну їхню групу. Причому, таке активне застосування цих частин мови в мас-медійній практиці, в основному, відповідає нормам. Однак на деякі прийменники цієї групи все ж необхідно звернути увагу.

У журналістів іноді виникають проблеми з просторовими прийменниками **у(в) – до**.

Ось приклади заголовків газети «Експрес», яка виходить у Львові:

До кімнати – і вдень, і вночі.

Спочатку футбол, а потім до армії.

За приховану камеру – у тюрму.

Тарас Стецьків: «Не пропустити «тушок» у виборчий блок».

Подібно вживають прийменники **у (в) – до** й на шпальтах іншої львівської газети – «Високий Замок»:

Блохін до Мундіалю доведе.

До Києва Мадонна везе власних лікарів і кухарів.

По шенгенські візи – у нові візові центри.

«Містер Ніхто» поведе Молдову в ЄС... Через Румунію

З національного парку – в ізолятор.

Від депресії – бігом у спортзал.

А ось речення із газетної реклами:

«Едельвейс» оголошує прийом у школу сучасного танцю.

Складається враження, що газетярам усе одно: **до кімнати** чи **в кімнату**, **до тюрми** чи **в тюрму**, **до Києва** чи **в Київ**, **до школи** чи **в школу**, **до центру** чи **в центр**, **до ізолятора** чи **в ізолятор** і т. д.

У монографії І. Фаріон «Мовна норма: знищення, пошук, віднова» зазначено: прийменник **в (у)** уживають із знахідним відмінком, що виражає значення часу дії (*посяти в дощ*), міри вияву ознаки (*завдовжки в три кілометри*), часові відношення (*в епоху*). Поширення форм знахідного відмінка зі значенням руху до міста, села, на зразок *їхати в Київ* (поряд із правильним *їхати до Києва*), а також руху до приміщень – наслідок російськомовного впливу з подальшим узаконенням цих форм у перекладних словниках (зокрема РУС –1968 р.) у першій чи другій позиції : *поехать в город – поїхати в місто (до міста)* [9, с. 264]. Зауважимо, що «Новітній російсько-український словник» 2004 року в подібних структурах у першій

позиції пропонує прийменник **до**, а в другій позиції – **у (в)**: *идти в школу – йти до школи (в школу)* [7, с. 58]. Хотілося б, щоб і сучасні журналісти підтримували власне українські традиції щодо вживання прийменників із значенням руху до населеного пункту чи до приміщень. Тобто в мові мас-медіа такі значення мав би передавати прийменник **до**. Це сприяло б утвердженню норм української мови. Вважаємо, що тенденції, які передбачають зміцнення й закріплення норм української мови, слід упроваджувати на всіх рівнях: не лише друковані, а й усні ЗМІ повинні пропонувати такий прийменник, який властивий українській мові. Натомість телевізійники теж нерідко використовують подібні до російських, хоч, може, й нормативні, структури (адже перекладний словник, хоч і в другій позиції, усе ж подає їх як правильні). Ось приклади висловів, дібраних із мови телевізійників:

Мешканці неодноразово зверталися в міську раду (правильно до міської ради).

Завтра львів'яни прийдуть в ближні парки на толоку (правильно до парків).

Невластиве українській мові вживання прийменників спотворює її, певним чином пристосовує її до законів російської мови.

Ось ще декілька цікавих, на наш погляд, прикладів уживання просторових прийменників у газетних заголовках та підзаголовках:

«В Україні ми чужі». Щоб захистити вітчизняних фахівців, В'ячеслав Грозний пропонує створити на Україні об'єднання футбольних тренерів.

«Якщо лікар помилився, він відповідь». В Україні створюють реєстр юристів із медичного права.

Де кардіолог? Мені погано! В Україні бракує 15% лікарів, які спеціалізуються на хворобах серцево-судинної системи.

Світло з вітерцем. Німці зведуть на Городоччині вітрову електростанцію.

Постає питання – як правильно: **в Україні** чи **на Україні**, **в Городоччині** чи **на Городоччині**?

Прийменники **в (у)** і **на** – просторові контактні. Контактні прийменники, як зазначено в «Теоретичній морфології української мови» [3, с. 334], можуть указувати на контакт із внутрішньою частиною просторового орієнтира (**в** + місц. в., **в** + род. в), з його поверхнею (**на** + місц. в.). Дослідники самої природи прийменників

наголошують: «Контактні прийменники внутрішньої локалізації ... вказують на локалізацію в межах просторового орієнтира (**в** + місц. в., **всередині** + род. в.) і на локалізацію в його центральних межах (**серед** + род. в.)» [3, с. 334].

Отже, рух до середини, до центру, наприклад, з окраїни передаємо через прийменник **в** (**у**). Тобто правильно: *їду в центр, їду в місто, їду*, відповідно, *і в Україну*. Так само: *перебуваю в центрі, в місті, в Україні*. Прийменник **на** передає значення руху від середини на край, на околицю, як-от: *їду на околицю, на село, на край міста, на Сихів, на Майорівку, на Городоччину; перебуваю на селі, на околиці, на краю міста, на Сихові, на Майорівці, на Городоччині*. Сама семантика слова Україна пов'язана зі словом *країна*, а не *окраїна*, як стверджують деякі недоброзичливці нашої держави, наприклад російський історик А. Карамзин це означає, що вживання прийменника **в** чи **на** зі словом *Україна*, як, до речі, й наголошування цього слова (правильно *Україна*, а не *Україна*), на наш погляд, виражає політичну позицію мовця. Ми ж не кажемо *на Польщі, на Росії, на Угорщині*, а лише *в Польщі, в Росії, в Угорщині*. Відповідно, слід казати *в Україні*, й не інакше. Але можна *на Городоччині, як і на Київщині, на Дніпропетровщині, на Львівщині, на Чернігівщині*.

Наші спостереження засвідчили, що журналісти здебільшого правильно вживають просторовий контактний прийменник зі словом **Україна**. Однак зрідка трапляються помилки, що вказує на політичну некомпетентність автора публікації.

Аналізуючи мас-медійні тексти, ми звернули увагу на те, що просторове значення прийменника **на** журналісти можуть сплутати з логічним. Наприклад, у заголовку *У Венеції або пішки йдеш, або на гондолі пливеш* сполучення *на гондолі* є обставиною способу дії. Прийменник **на** є просторовим, і тому тут він недоречний. Спосіб дії правильно було би передати одним словом – *гондолою*.

Ще одна, на перший погляд, неважлива проблема функціонування просторових прийменників – уживання **поряд** і **поруч**, **поряд** з і **поруч** з як синонімічних і взаємозамінних. Ось приклади з газет:

У Львові відбулося урочисте відкриття нового офісу регіональної дирекції ВТБ Банку, який розташувався поруч із Стрийським парком.

*Заступник начальника управління транспорту Львівської міської ради Андрій Білоус пояснив, що, згідно зі схемою, «дев'ятка» має зупинку **поряд** з онкоцентром.*

Справді, прийменники **поряд** і **поруч** мають значення горизонтальної локалізації і вказують на місце з бічної сторони поблизу просторового орієнтира. Вони виражають просторову близькість, суміжність когось чи чогось з кимось чи з чимось або одночасність дії. Однак прийменник **поруч** слід уживати переважно із назвами осіб (від руки когось), а **поряд** (у ряді з ким, чим) – універсальний [9, с. 268]. Тобто ліпше було б сказати **поряд із Стрийським парком**.

Основним засобом вираження загальної просторової близькості до предмета є прийменник **біля**, стильовим еквівалентом якого виступає прийменник **коло** [3, с. 335].

У мас-медійних текстах цей прийменник є дуже поширеним, наприклад:

*Аби **біля** вашого будинку облаштували дитячий майданчик, треба написати заяву до мерії.*

***Біля** узбережжя Криму знову стався землетрус потужністю 5 балів.*

*Обурені люди з плакатами стояли **біля** будівлі Донецької облдержадміністрації.*

Однак зрідка трапляється, що журналісти замість прийменника **біля** використовують **близько** як абсолютний синонім, як-от:

***Біля** села Корчівці Глибоцького району Чернівецької області (**близько** українсько-румунського кордону) 28 березня загинув дельтапланерист, який повітрям повертався з Румунії на батьківщину.*

Мабуть, журналіст хотів уникнути невиправданого повтору того самого слова в одному реченні, тому й вирішив дібрати синонім.

Мовознавець Ірина Фаріон дає пояснення. Прийменник **біля** (поряд із синонімом **коло**) з родовим відмінком позначає місце: *біля трибуни, біля будинку*. Прийменник **близько** (поряд із синонімом **коло**) з родовим відмінком позначає приблизну кількість: *близько десяти години, близько трьох кілограмів* [9, с. 267].

Отже, у наведеному прикладі слід використати інший прийменник як синонімічний – наприклад, **коло, неподалік**.

Спостереження засвідчили, що іноді медівники надуживають просторовими прийменниками. Нашу увагу привернув прийменник **при**. У «Теоретичній морфології української мови» зазначено, що з семантично нейтралізованим місцевим відмінком просторові прийменники, до яких належить і прийменник **при**, передають локальність (місце) [3, с. 333]. Це засвідчує й народна приказка: живемо, як горох при дорозі.

На шпальтах газет натрапляємо на таке: *при купівлі товарів на суму 5 тисяч гривень покупцеві пропонують бонус*.

На радіо й телебаченні подібних помилок припускаються ще частіше. Тут можна почути: *при згадці, при перших словах, при відкритті виставки, при всій повазі до вас, при сприянні, при вашій участі, при всьому чесному народові, при згадуванні, при всьому цьому, при потребі*.

У наведених прикладах про місце зовсім не йдеться і, зрозуміло, прийменник **при** в цих випадках вжитий неправильно.

Як бачимо, просторові прийменники мають певні відтінки значень. Журналіст повинен ретельно добирати необхідний прийменник у кожній мовній ситуації.

Література

1. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.
2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / Іван Романович Вихованець, Катерина Григорівна Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 398 с.
4. Колодяжний А. С. Прийменник: [матеріали до лекцій з курсу сучасної української літературної мови] / А. С. Колодяжний. – Харків : Вид-во Харків. ун-ту, 1960.
5. Кучеренко І. К. Лексичне значення прийменника / І. К. Кучеренко // Мовознавство. – 1973. – №3. – С. 12–23.
6. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови / І. К. Кучеренко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1964.
7. Новітній російсько-український словник / [уклад.: Ковальова Т. В., Коврига Л. П.]. – Харків : Сінтекс, 2004. – 1168 с.
8. Пилинський М. Мовна норма і стиль / Микола Миколайович Пилинський. – К. : Наукова думка, 1986.
9. Фаріон І. Мовна норма: знищення, пошук, віднова / Ірина Дмитрівна Фаріон. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – 328 с.

Стаття надійшла до редакції 24.10.2012 р.

УДК 821.16.12-93.09

Н. Г. Мельник

КРИВОРІЖЖЯ І СУЧАСНА ДИТЯЧА ЛІТЕРАТУРА

Мельник Н. Г. Криворіжжя і сучасна дитяча література.

У статті досліджуються особливості розвитку сучасної дитячої літератури на Криворіжжі, осмислюється тематичний діапазон та ідейний зміст творів письменників рідного краю. Особливу увагу звернено на виховне значення досліджуваних творів для дітей.

Ключові слова: дитяча література, жанр, ідейний зміст, проблема.

Мельник Н. Г. Криворожье и современная детская литература.

В статье исследуются особенности развития современной детской литературы на Криворожье, осмысливается тематический диапазон и идейное содержание произведений писателей родного края. Особенное внимание обращено на воспитательное значение исследуемых произведений для детей.

Ключевые слова: детская литература, жанр, идейное содержание, проблема.

Mel'nyk N. G. Kryvorizhzhya and modern children's literature.

The article investigates the characteristics of modern children's literature in Kryvorizhzhya, interpreted and thematic range of the ideological content of works by writers of his native land particular attention is paid to the educational value of the studied works for children.

Key words: children's literature, a genre, the ideological content of the problem.

Дитячою літературою традиційно вважаються художні, науково-художні, науково-популярні твори, написані спеціально для дітей – від дошкільного до старшого шкільного віку.

Дитяча література – складова сучасної української літератури, тому вона переживає ті ж труднощі, що й література для дорослих.

На думку сучасної літературної критики, при значному літературному потенціалі в Україні лише зараз починають формуватися комерційні передумови для розвитку літератури. В. Даниленко зазначає: «Розвиток книжкових супермаркетів, входження іноземного капіталу в українські книготоргівельні мережі свідчать, що українська література розвивається за законами ринку, щоправда, зі своєю постколоніальною специфікою. І ця специфіка пов'язана з обмеженим простором функціонування української мови, колоніальною ментальністю влади, виразників великого капіталу і широких верств населення, низькою культурою власників, топ-менеджерів і журналістів, засобів масової інформації, які не

орієнтуються або поверхово орієнтуються в сучасній українській літературі, не бачать в ній нічого цікавого, і тому в нас відсутня критика в масових ЗМІ, яка є в усьому світі» [5, с. 5].

Сьогодні література на Криворіжжі розвивається досить активно. Маємо багато талановитих письменників. Краєзнавці пояснюють таку концентрацію талантів тим, що Кривий Ріг знаходиться в особливій геологічній зоні.

Дитяча література на Криворіжжі представлена іменами таких письменників: Любов Баранова, Любов Голота, Марія Гайдук, Лідія Челнокова та Василь Білоус.

Збірки дитячих віршів Любові Баранової «Капелюшок для Киці» та Любові Голоти «Іванко, Ігор та Василько» розраховані на дошкільний та молодший шкільний вік. Це веселі й повчальні твори, що формують у дітей найкращі людські якості громадянина України.

Жанровий діапазон дитячих творів – це переважно вірші, казки та оповідання.

Зокрема, у вірші «Бабусина пісенька» (Любов Голота, збірка «Іванко, Ігор та Василько») авторка презентує концепцію людини, засновану на традиційних моральних цінностях, подає філософське розуміння життя як поетапного розвитку, визначає місію людини на землі, висловлює глибоку любов і повагу до пісні.

*Твій дім, –
Наче тепле гніздечко
На гілці:
У ньому тривожно
І радісно жити.
Бо в гілочці кожній
Живе по сопілці,
А в кожній сопілочці
Пісня звучить.
А в пісні
Про щастя і горе ведеться,
У щасті і праці –
Віка вікувать.
На довгім віку твоя казка складеться.
А в казці зозулька –
Голочки кувать.
А перші годочки –*

*Зелені листочки,
А другі годочки –
Червоні цвіточки,
А треті годочки –
У світі слізочки.*

У цьому невеличкому вірші звучить життєва мудрість минулих поколінь, у лаконічну форму твору вкладено глибокий зміст.

Збірка Любові Баранової «Сонячні стежини» також містить дитячі твори. Це загадки-добавлянки, вірші, що розвивають у дітей вміння аналізувати, зіставляти явища та мають виховне значення. У вірші «Ведмедик-школярник» засуджується ледарство, у творі «Качка-співачка» – хвальковитість. Вірш «Нещастя трапилось у птахи» засуджує жорстокість хлопця, який, вистреливши з рогатки, поранив пташку:

*Поранив пташку і крилечко –
Не долетіти до гніздечка.
Пташа із даху може впасти
І кішці в пазурі попасти.
Було у ластівочки свято –
Навчала малюка літати,
Та сумно скінчилось навчання...
А що, як це політ останній?!
Хто, діти, серце добре має,
В птахів ніколи не стріляє.
Ані з рогатки, ні з рушниці,
Бо знає: наші друзі – птиці [2, с. 47].*

У казці Марії Гайдук «Древодар» осмислюються проблеми втрати сучасною людиною давніх зв'язків із природою, Всесвітом, нерозуміння справжньої сутності речей та місії людини на Землі, що врешті призводить до втрати здоров'я. Також у творі авторка роздумує над екологічними проблемами: необхідністю збереження чистоти і гармонії в природі.

Тяжко хворий хлопчик Кирилко бачить дивні сни про чарівний ліс, населений міфологічними істотами (Ліщинниками, Шишигами, Веснянками, Русалками, Мавками, Водяниками, Лісовиками, Повітрулями, Співанками, Туманницями, Болотяниками, Росянками). Їхні назви та вчинки свідчать про тісний зв'язок із давніми віруваннями наших пращурів. У своїх снах хлопчик також зустрічається з добряними та зоряними – представниками різних

світів. Образи добрян і зорян ідеалізовано. Навколо кожного з них струменіє світло, що є відображенням світлої душі. Про зорян авторка говорить так: «Жодного листка чи квітки люди зоряного світла одвіку не зірвуть, не відламають гілки, не розведуть вогонь. Немає грудочки землі, ані травинки, яку б стоптали ноги зорянина» [5, с. 157]. Добряни у творі наділені найкращими рисами: «Добрянські діти жваві та веселі, але ніколи не вчинять чогось такого, що могло б затьмарити світло добра навколо них. З народження, так само, як і батьки, дитина бачить і відчуває добро Боже, ніби тихе, світло, що струменить звідусіль – від батьків спершу, від добрян-сусідів, в Природі всій навколо рослин і звірів» [5, с. 41]. Випадково до добрян потрапляє чоловік зі «зміненого» світу. Врятувавши його від смерті, добряни пропонують Іванові хліб та помешкання. Разом зі своєю родиною чоловік залишається серед дивного народу і дуже швидко розуміє, що може легко збагатитися. Добряни не беруть платні за свою допомогу, байдужі до багатства, і найбільше цінують світло людської душі. Вони безкоштовно будують чоловікові хату, допомагають в усьому. Дуже скоро Іван отримує прізвисько «Складай» через його бажання накопичувати майно. Спираючись на давні легенди та перекази, авторка формулює власну концепцію розвитку людства і вбачає причини руйнівних змін на Землі у втраті людьми моральних орієнтирів. Для ілюстрації власних думок з цього приводу письменниця застосовує концепти «справжнього» та «зміненого» світів. «Справжній» світ – це світ добрян, зорян, світ природи. Посланцем від нього є чарівний хлопчик Древодар. «Змінений» – це світ сучасних людей. Уві сні Кирилкові приходить відповідь на запитання: як вилікуватися? Щоб здійснилася мрія, хлопчиківі необхідно потрапити до Прадавнього лісу.

На нашу думку, творові дещо не вистачає динамізму, пейзажі та роздуми іноді перенасичені авторськими новотворами та детальними описами. Проте, письменниця ще у зверненні до читача на початку казки пояснює це як стилістичний прийом, що має якнайкраще розкрити її ідейний зміст: «Оразу маю попередити тебе, що оповідь моя спершу може здатися складнуватою та трохи задовгою. Можна було б замість деяких слів написати звичні їхні синоніми, а героїв казки змусити більше рухатись і спілкуватись, аніж мріяти, відчувати та міркувати про життя. Коли я намагаюсь скоротити свою казку чи спростити стиль до більш зрозумілого сучасним дітям, які

звикли до мультиків та комп'ютерних ігор – Древодар дуже просить мене цього не робити. Саме природу людських почуттів, пошук Божого світла в душі людини він вважає найнеобхіднішою частиною цієї історії» [4, с. 3]. Авторка розповідає про те, як до неї приходять Древодар і відкриває космічні закони, спостерігає за творчим процесом письменниці, підказує головні сюжетні колізії, тому казка є саме такою. Застосування прийому літературної містифікації сприяє установці на вірогідність того, про що йдеться в творі. Прозова мова в казці час від часу змінюється на поетичну, і в цьому немає жодних суперечностей, тому що світовідчуття авторки вимагає саме такої побудови тексту.

Твір розрахований на дітей молодшого шкільного та підліткового віку, враховує психологічні особливості провідних діяльностей та новоутворень цього періоду. Сьогодні авторка працює над другою частиною казки. Надалі планується вихід казки в трьох частинах.

Книга Лідії Челнокової «Ящірка Зі» являє собою збірку дитячих віршів, оповідань та казок і розрахована на дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Вірші авторки утверджують традиційні українські родинні та національні цінності, вчать любити природу рідного краю та захищати тварин та птахів («Мамина пісня», «Їжачок», «Синичка», «Лелека», «Мандрівниця», «Що у білочки у лапках?», «Лелека», «Сова» та інші поезії).

Твори мають яскраво виражений географічний колорит. Наприклад, у вірші «Мандрівниця» йдеться про кішку, яка повернулася з прогулянки. Із твору одразу стає зрозумілим, що мова йде про нашу, криворізьку мандрівницю:

*Наша кішечка біленька
Погулять пішла раненько.
Як вернулася до хати,
Не змогли її пізнати,
Бо руді у неї лапи,
Спина вся – неначе мапа.
Хвіст пухнастий теж рудий.
«Де ж ти бігала? Куди?»
«Прогулялась на відвалі,
Повели коти бувалі.
Там камінчики руді
У калюжах, у воді.*

*По камінчиках стридали
І хвости пофарбували».
Вся в руді залізній киця,
Криворізька мандрівниця [7, с. 11].*

Оповідання письменниці присвячені проблемам необхідності збереження людьми рівноваги в природі, допомоги іншим людям і тваринам. Наприклад, у творі «Ящірка Зі», який дав назву всій збірці, йдеться про недопустимість втручання людини у світ природи. Задля розваги двоє дівчат ловлять ящірку і забирають її зі звичного середовища додому. Одна з них узагалі не має жодного співчуття до живої істоти: «Віднесемо її додому, відірвемо хвіст і будемо спостерігати, як виростає новий» [7, с. 33]. Ящірку садовлять до акваріуму і тримають там аж до пізньої осені. Втративши інтерес до тварини, сестри врешті-решт відпускають її на волю. Опинившись на траві, припорошеній інесем, змучена ящірка говорить: «Все одно, все одно я на волі, я вирвалася з рук своїх мучительок, я доберуся додому і розповім всім ящіркам, що людей треба боятись, особливо їхніх діток, як і інших хижаків. Вони не їдять нас, це правда, але їх жорстокість страшна: вони перетворюють нас в свою забаву, в свої іграшки...» [7, с. 34]. Твір викликає співчуття до беззахисної істоти і змушує задуматися над багатьма проблемами.

Оповідання «Надія» присвячене роздумам про те, як турбота про когось допомагає забути про власні негаразди і навіть вилікуватися.

Прикутий до ліжка хлопчик цілими днями у квартирі сам. Батьки працюють і не можуть приділяти достатньо часу хворому синові. Одного разу на балконі з'являється білий голуб. Від цього часу в хлопчика є розвага – він спостерігає за птахом. Згодом голуб звикає до людини і навіть заходить до кімнати. Іванко годує птаха. Необхідність дбати про живу істоту спричиняє до того, що хлопчик починає самостійно рухатися. Прагнення врятувати пораненого голуба, відповідальність за його життя змушують дитину піднятися з ліжка і врешті вилікуюють її.

В оповіданні «Абрикоса» йдеться про те, як людська доброта розтоплює кригу жорстоких, байдужих до чужого горя дитячих сердець. Залишившись зовсім сама на світі, літня жінка всю свою любов переносить на дерево абрикоси. Галина Миколаївна плекає його як дитину, радіє появі стиглих плодів. Сусідський хлопець

Сергійко з друзями вирішує обтрусити дерево, поки не бачить жінка. Авторка підкреслює цинізм хлопця, який задумав негідний вчинок: «Навіщо цій старій тітці так багато абрикос? Кому вона буде варить їх? Треба випередити її» [7, с. 45]. Щирість Галини Миколаївни змушує бешкетників зупинитися. Урешті, осмисливши свою негідну поведінку, хлопці допомагають самотній жінці й докорінно змінюють своє ставлення до інших людей.

Казки Лідії Челнокової («Лисяче новосілля», «Зелений лісовичок», «Лялька-українка») вчать маленьких читачів найкращим людським чеснотам: доброті, порядності, вмінню допомогти товаришеві у скрутну годину, засуджують хитрість, жадібність та байдужість. Стиль літературної казки близький до фольклорного, у процесі творення образів письменниця спирається на архетипічно закодовані уявлення народу, що легко сприймаються носієм української культурної традиції.

У книзі історичних оповідань «Джерела рідної землі» Василь Білоусов звертається до подій життя наших пращурів на Криворіжжі. Місто Кривий Ріг розташоване у степовій зоні України на злитті річок Інгулець і Саксагань. Територія околиць розчленована численними балками (Зелена, Березнеговата, Червона, Макортова, Галахова, Грушевата, Петрикова, Красна, Роковата, Суха, Гливата, Вовча, Критий Яр, Дубова). Події, описані в названій збірці оповідань, відбуваються саме в Дубовій Балці. У книзі подано авторську версію того, як наші предки отримали залізо. Письменник застосовує прийоми гротеску та користується стильовими елементами жанру фентезі. Це робить його збірку досить сучасною та цікавою для підліткової та юнацької вікових груп. У передмові до книги автор ілюструє головну ідею творів: «...всі ми діти Всесвіту, і незалежно від того: від мавпи ми чи від Бога, живемо ми на Террі – третій від сонця планеті, і кожен із нас, будь то слов'янин..., єврей чи турок, має право гідно жити під сонцем, шануючи своє минуле, зберігаючи дарунки Всесвіту й долі, і якщо хтось вважає, що він є «вищою расою» – це зле! Це повинно піти у небуття! Ми – діти Землі, і наш головний обов'язок – зберегти!» [3, с. 5]. Також у передмові автор наводить історичні документи, які відображають процес становлення залізвидобувної промисловості та його наукове підґрунтя. В. Білоусов дотримується версії, що саме в Дубовій Балці заховані незліченні скарби гетьмана Павла Полуботка, розповідає про

результати археологічних відкриттів на цій території та висвітлює діяльність відомих істориків Олександра Поля та Дмитра Яворницького в плані дослідження Криворіжжя. Врешті автор приходиться до висновку про те, що «місцевість Дубової Балки була прадавнім ремісничим центром у Європі з видобутку й переробки залізної руди, звідкіля це вміння розповсюджувалося неосяжними просторами Великого Степу» [3, с. 9]. Головні герої оповідань – «молодий мисливець Кривий Ріг, прозваний так через те, що ...полоючи на степового бика, він спочатку оглушив бика палицею, а потім добив кулаком між роги, і коли бик впав, в руці мисливця залишився кривий ріг» [3, с. 41] та міфологічний Конан, племінник Перуна, що за версією автора, був родом із Дубової Балки. В авторській післямові Василь Білоусов зазначає, що метою його праці було «розбудити думку читача, розбудити любов до Землі Рідної, її минулого» [3, с. 84]. На нашу думку, мети досягнуто, оскільки оповідання збірки справді змушує замислитися над багатьма питаннями історичного минулого нашого народу. Із творів видно, наскільки глибокими є любов автора до криворізької землі та прагнення зберегти її неповторність. Григорій Гусейнов розглядає названу збірку як органічне продовження антології «На землі, на рідній...» (2000, 2005) і вважає, ця книга «стане в пригоді як юному читачеві, так і всім, хто цікавиться історією Кривого Рогу» [3, с. 85].

Таким чином, жанровий діапазон творів для дітей на Криворіжжі, що складається з літературних казок, оповідань та віршів, свідчить про активний стан розвитку літератури цього спрямування та значний потенціал у майбутньому.

Досить цікавим, на нашу думку, сьогодні є аналіз і власне дитячих творів з точки зору відображення в них світосприйняття дітей і юнацтва. Саме вони допоможуть нам заглибитися в таємниці дитячої душі, зрозуміти, що цікавить і турбує сучасних дітей. Збірка «Весна творчості – 2011» містить твори лауреатів четвертого міського літературного конкурсу «Україна моя квітуча». Найяскравішими, на нашу думку є твори Кароліни Вознюк (учениці 6 класу),

В оповіданні К. Вознюк «Історія, яку розповів мені джміль» ідеться про зустріч дівчинки зі джмелем, який не лише живе своїми комашиними турботами, але й здатний по-філософськи осмислити життя людини та долю України. В уста джмеля юна авторка вкладає власну концепцію людини та дійсності, роздумує над причинами

повільного економічного розвитку країни та проблемою втрати людьми духовності. Комаха демонструє по-справжньому історіософське бачення долі України: «Колись давно всі країни були молодими і зовсім не схожими на сучасні. Кожна намагалася віддати своїм дітям найкраще, аби вони попиклувалися про неї на старості. Серед них була і Україна, вродлива і дуже добра. Людям, що її населяли, це подобалося. Та доля України була непроста. Допомагаючи своєму народові, вона долала багато перешкод, і все заради того, щоб зробити їх щасливими. Завжди її підстерігали Злість, Брехня, Заздрість, Ненависть. Проти них діяла лише одна чарівна сила – Доброта. Ніколи й нікого не здолають вороги, якщо серце буде добрим! Україна часто потерпала від різних бід, насланих заздрісниками. Проте навіть не здогадувалася, що володіє наймогутнішою силою в світі. Перешкоди весь час супроводжували український народ. Але, навчивши своїх людей доброті, сама того не розуміючи, Україна дарувала їм шанс знову і знову відроджуватись... Багато води утекло з того часу, а український народ і досі долає перешкоди, як і інші народи. Та шляхи у них різні. Україна вже не така молода. Та й людей на цій землі побільшало. Але чомусь призабулась українцям давня наука про добре серце...» [4, с. 7]. Джміль вважає, що люди клопочуться про дрібне, забуваючи про найголовніше, що причиною сліз людини є лише сама людина, і що врешті якість життя людей залежить від них самих.

Юний автор Володимир Завадський презентував оповідання «Вареники з вишнями». В основі твору – роздуми над питанням «Чи можна довіряти людям?» Розповідаючи життєву історію, мудрий дідусь спростовує думку про те, що «довіряти можна лише собі». Твір завершується словами: «Всяке в житті моїм бувало, траплялися і недобрі люди, та в скрутну годину я завжди згадую ті запашні вареники з вишнями – не покидає мене віра в добро і чесних людей» [4, с. 15]. Твір пройнятий оптимізмом і, не зважаючи на юний вік автора, демонструє недитячу мудрість в осмисленні морально-етичних засад життя людини.

Аліна Вяткіна – учениця 11-го класу, переможниця конкурсів «Голос серця» та «Україна моя квітуча» пише своєрідні твори, що є одкровенням юного серця, відображенням переживань, пов'язаних із почуттям кохання. Авторка по-дорослому відчуває, наскільки самотньою може бути сучасна людина і як важливо вміти подарувати тепло іншому:

*До весни давай заховаємось в теплі шалики,
вимкнем мережу і телефони.*

*Зустрінуть нас темні й вологі хмари,
але ми від них втечемо додому.
До весни давай закохаємось одне в одного,
бо взимку так дуже потрібне тепло!
Будемо грітись з тобою прохолодою
в парку, квартирі, вокзалі, метро...
до весни нам потрібно триматися разом:
поодиначі не вистачить сил пережити
ці морози й сніги. Будем грітись газом,
якщо буде достатньо грошей заплатити.
До весни ми будем сидіти під ковдрою,
по черзі робити на двох одну каву
або твоїй «зелений без цукру», улюблений.
Головне – до весни протриматися разом [4, с. 87].*

Аналіз змісту названих творів дозволяє зробити висновок про те, що в своїй переважній більшості сучасні діти відкриті світові, вони глибоко відчують прекрасне, готові перетворювати реальність на краще та вдосконалюватися самі. Також вони достатньо поінформовані в різних галузях світової науки та культури. Це не подіячому серйозні автори й вимогливі читачі, які здатні відрізнити справжнє явище мистецтва від підробки, щиро зацікавленість проблемою від артистичної пози.

Характерною рисою збірки є її двомовність. Діти пишуть російською та українською однаково яскраві речі. Якість видання, на жаль, бажає кращого. Оформлення збірки зменшує позитивне враження читача, отримане від змісту. Проте, сподіваємося, що це проблеми тимчасові і криворізька влада надалі в процесі підготовки наступних випусків усе-таки звернеться до фахівців.

На жаль, сьогодні дитячі твори, як правило, видаються приватним коштом, невеликим накладом, тому й не мають змоги дійти до читача в повному обсязі.

Іван Андрусак у передмові до хрестоматії «Сучасна українська література кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст.» зазначає: «Творчість перехідних періодів, епох перемін завжди особлива, вона ніби вбирає в себе тривожну енергетику зламу, метається в надривному пошуку нових цінностей, доки наново не віднайде їх серед цінностей вічних» [1, с. 3]. Ці слова повною мірою можна віднести й до процесу розвитку сучасної дитячої літератури на Криворіжжі.

Література

1. Андрусяк І. Літпроцес в епоху перемін / Іван Андрусяк // Сучасна українська література кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. – К. : Школа, 2006. – 464 с.
2. Баранова Л. Сонячні стежини / Любов Баранова. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 1998. – 52 с.
3. Білоус В. Джерела рідної землі / Василь Білоус. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2006. – 88 с.
4. Весна творчості – 2011 : Збірка творів лауреатів конкурсу [Літературно-художнє видання]. – Дніпропетровськ : ІМА-Прес, 2012. – 216 с.
5. Гайдук М. В. Древодар / М. В. Гайдук. – Кривий Ріг : Діоніс (ФО – П. Чернявський Д. О.), 2011. – 188 с.
6. Даниленко В. Г. Лісоруб у пустелі : Письменник і літературний процес / В. Г. Даниленко. – К. : Академвидав, 2008. – 352 с.
7. Челнокова Л. Ящірка Зі / Лідія Челнокова [Вірші, оповідання, казки]. – Кривий Ріг : Саксагань, 2002. – 80 с.

Стаття надійшла до редакції 29.10.2012 р.

УДК 811.161.2'34

Т. М. Мішеніна

ЗВУКОВИЙ ДЕКОР ПОЕТИЧНОГО ПРОСТОРУ МИКОЛИ ВІНГРАНОВСЬКОГО

Мішеніна Т. М. Звуковий декор поетичного простору Миколи Вінграновського.

У статті зроблено спробу здійснити лінгвостилістичний аналіз звукового тла поетичного простору Миколи Вінграновського. Виокремлено групи звукових комплексів, розкрито особливості їх функціонування.

Ключові слова: звуковий комплекс, перенесення, перцепція.

Мишеніна Т. М. Звуковой декор поэтического пространства Николая Винграновского.

В статье сделана попытка лингвостилистического анализа звукового полотна поэтического простора Николая Винграновского. Выделены группы звуковых комплексов, раскрыты особенности их функционирования.

Ключевые слова: звуковой комплекс, перенос, перцепция.

Mishenina T. M. Sound décor space poetry of Nicola Vingranovskiy.

The article is an attempt to linguistic-stylistic analysis of poetic sound fabric of space Nicolas Vingranovskogo. The groups sound systems, disclosed the features of their functioning.

Key words: sound complex, transport, perception.

Перцепція художніх творів становить надзвичайно складний процес, вимагаючи від поціновувачів мистецтва і високої загальної культури, і великого тезауруса (осмислення нагромаджених знань), і розвиненого естетичного сприймання, і навичок читання тексту, художньої картини. Сприймання художньої літератури й образотворчого мистецтва зобов'язує реципієнта до праці і творчості; читачеві доводиться репродукувати, відтворювати зміст тексту, художньої картини, керуючись орієнтирами, які він віднаходить у них. Кінцевий результат завжди визначається розумовою, емоційною, духовною діяльністю особистості.

Продовжуючи дослідження тексту як мистецького явища і закономірностей його перцепції, зазначимо, що нині у світовій науці немає єдиної концепції сприймання. Роздуми про текст та його сприймання є різними, почасти полярними, обґрунтованими відмінними одна від одної теоріями. Чітких демаркаційних ліній між цими вченнями немає, їм властива онтологічна флюїдність та семантична інтертекстуальність. Текст і його рецепцію досліджували представники психолінгвістичної теорії (О. Потєбня); психоаналізу та теорії архетипів (З. Фройд, К. Г. Юнг, Н. Фрай); феноменологічної теорії та критики (М. Гартман, Р. Інгарден, Ж. Рішар); літературної герменевтики (М. Гайдеггер, Г. Гадамер); екзистенціальної моделі в теорії мистецтва (П. Сартр); школи рецептивної естетики (В. Ізер, Г. Яусс); структуралізму і семіотики (К. Леві-Стросс, Р. Якобсон, Р. Барт, У. Еко, Ю. Лотман); постструктуралізму та деконструктивізму (М. Фуко, Ж. Дерріда, П. де Ман) та інші [2; 4; 5].

Деякі науковці переконані, що твори мистецтва не мають визначеного змісту; вони становлять формальні подразники. Змістовний не твір, а викликана, збуджена ним реакція. Такі сентенції провають висновки, що художня одиниця не має визначених стійких якостей, що ці якості є релятивними (відносними), а той чи інший «читацький» твір не пов'язаний із тим, що в ньому висловив митець і що в ньому об'єктивно закладено.

Ми дотримуємося думки про те, що сприймання тексту не може бути монологом автора чи монологом читача, а їхнім діалогом. Справжній мистецький твір естетично досвідченого читача завжди вводить у багатомірну просторінь діалогу. Йдеться про розмову з автором, розмову з епохою і розмову з собою, зі своїм Я, оскільки під час спілкування із книгою відбувається утвердження свого Я. Діалог

перетворюється на полілог, який відбувається симультанно в різних напрямках і на різних рівнях емоційного співпереживання прочитаного. Можливість такого широкого і багатоканального діалогу забезпечується, безумовно, особливостями художнього простору, які конденсують реальний час і простір, розширюючи їх до непередбачуваних меж в уяві реципієнта. Між об'єктом (твір літератури) і суб'єктом завжди виявляються реальні стосунки, в яких розкриваються різні аспекти художньої одиниці.

Об'єкт, незалежно від того, які мистецькі аспекти його краще проявляються, завжди є єдністю всіх властивих йому якостей. Із еволюцією суб'єкта змінюються й реальні кореляції між ним і об'єктом, а отже, і характер осягнення його художніх аспектів. Художній твір є стосовно реципієнта активно дійовим чинником, оскільки у його структурі, як правило, є наявною програма для організації сприймання. У мистецькому тексті закодовано потенціальну поведінку читача. Починаючи від О. Потебні, літературознавці твердять, що художній твір є спільним витвором письменника і того, хто його сприймає. І. Дзюба, коментуючи роздуми О. Потебні про дію літератури на поціновувача, зазначає: «Відношення між письменником і читачем аналогічне відношенню між тим, хто говорить, і тим, хто слухає. В обох випадках один співчлен не може здобути свого буття без другого» [1].

Мета публікації – виокремити і розкрити семантико-функціональне навантаження звукових комплексів у поезіях Миколи Вінграновського.

Поетичний простір Миколи Вінграновського презентує поліголосся художньої картини. За семантичним навантаженням можна виокремити кілька груп звукових корелятивів.

Узагальнене значення орнітоніма, який усвідомлюється як символ, що містить семантичні коди для носіїв української нації «прагнення», «світлоносність», «незрадливість / щирість». Наведені складники семантичного ядра орнітоніма, на наше переконання, засвідчують тенденцію безпосередньо ототожнених станів людини й орнітоніма, сприймання носієм української культури орнітоніма як рівноцінної істоти з рівномірним масштабом цінностей й емоційних станів. Звукові комплекси реалізують метафоричні значення на рівні тихого й високого звуків, співвідносних із глибиною відповідних емоційних станів: *Далекими світами Вночі і по ночах, Горбатими морями Летів додому*

птах... І птах сказав до себе, До вітру на крилі: Нам лиш літати небом, А жити на землі (с. 245); В кукурудзинні з-за лиману, Де тихі дині в жовтих снах, Де зайченята плачуть маму І голубим сміється птах... Мене окликнув хтось!... А множество вже стало станом Позаду мене в небесах... І я заплакав над лиманом, Де голубим сміявся птах! (с. 256); Цієї ночі птах кричав У небо відлетіле, Цієї ночі сніг упав – На чорне впало біле... Один лиш птах кричав-болів За морем, за горами, І наш різдвяний стіл білів В кутку під рушниками (с. 160).

Спостережуваними є фрагменти поетичних текстів, у яких орнітонім з узагальненим значенням *птах* мотивує емоції й почуття людини. На синтаксичному рівні висловлена думка доводиться отожднювальними сегментами, поданими паралельно: *І те, і те: як птах ранковий Раптово випурхне з трави, Як сон переваний раптовий – Мені не йдеши ти голови... І якби, може, не прощально Ранковий птах злетів з трави – Непереквітло і вінчально Мені не йдеши ти з голови (с. 303).*

Алегоризація діалогу, що має корінням фольклорні корені надання особистісних рис орнітонімам: – *Синичко, синичко, А де твоя спідничка, І ти на морозі Ходиш в босій нозі? – Була на весіллі, Була й на похмільї, І моя спідничка Там, де й черевички... (с. 246); Поводимо гусочку по воді Недалечко, Та у неї ж очечка голубі Ще й крилечко! Не пірнай нам, гусочко, бо тоді Кого ж будемо бачити на воді? (с. 386); Прилетіли гуси, сіли у воротах, Оті білі гуси в червоних чоботях, В червоних чоботях, в хустинах рябеньких, Загелгали гуси, що я ще маленький (с. 138).*

Поліголосся розгортає картину сприйняття довкілля шляхом послідовного відтворення голосів різних птахів ореалу:

Повільне сонце на тумані До проса впливло з води, Де на пташинім щебетанні Тинявся малиновий дим (с. 184).

Оригінальним авторським рішенням є відтворення поліголосся, що має фоновим підґрунтям фемілістичну основу. За нашою інтерпретацією, подібне суголосся створює яскравий ефект іманентності як результат наслідування певного відчуття: *Над гаєм грає птичий грай... І вже по-птичому невпинню Телята підняли хвости. І квокчуть кури попідтинню, І квокче сонце і хати (с. 150).*

Наслідування стану, співвідносного з голосовим кваліфікатором в поетичній картині світу Миколи Вінграновського розширює межі феміністичної структури (родоводу), чим досягається ефект інтимізації мовлення: *Почапали каченята та по чаполоті, каченята-чапенята: сухо нам у роті... Свого дядька ми приспали, і тата, і маму, діда-*

качура поклали спати в красноталу. А самі, хоч далеченько, чап по чаполоті до води, до водиченьки – сухо ж нам у роті! (с. 266); *Лягають спати горобці Із горобчихами та дітьми...* (с. 280).

Для поетичного мовлення Миколи Вінграновського характерним є створення ефекту поліголосся шляхом використання множини орнітоніма, збірного поняття, наведення ряду орнітонімів, відтворення значного за обсягом відтинку часу, під час якого триває певний голос; наведення іманентної ознаки певного об'єкта: *І стала глибша і свіжіша Качачо-гусяча ріка...* (с. 350); *Отакого літа ми не мали, Ластівки дітей собі вже мали, вище вікон вигналися мальви, Розсміявся на городі мак, І до тиші доспівався шпак!* (с. 252); *Над Чернівцями вороняччя, Над Чернівцями голуби... І сміх, і шепіт серцю милий, Гуцулки погляд чорнокрилий, Як птичка тінь, небесна тінь!* (с. 77); *В зіницях просторінь безмежна, як світ у птиці під крилом, І – качка дика, обережна – Нога гуцулки під столом...* (с. 77); *Зіходить ніч на витишений сад... Глибокий вересень шумить крилом качиним...* (с. 120).

Поліголосся створює музикальний ефект шляхом використання множини орнітонімів, розширюються межі звукового сприймання довкілля: *У білій лодії тоді ми пливемо По водах любовців між берегами ночі: І голоси у гніздах ластівочі Стихають тихо* (с. 194); *Качки летять! Марієчко!, – качки... Качки летять! У крилах свище небо... Маріє, мріє, мрієчко моя, Моя Марієчко тривожна, Твоїм гірким, як світ, ім'ям Мені звучить хвилина кожна* (с. 195); *Наїлися шпаків снігу – співають перестали... Заплакали шпаків журно, знялись за туманом, Прилетіли весну стріти – прилетіли рано* (с. 220); *Вечірньосиньогусто ластівкам* (с. 346); *Окреслилась ти на вечірнім тлі Отих небес вечірніх з ластівками* (с. 94).

Використовувані є поліголосне поєднання фітонім – зоонім, чим досягається ефект диференційно-вибіркового сприйняття довкілля за слуховим кваліфікатором. Зауважимо, що якщо звук зооніма є визначеним, фіксованим, очікуваним, то звук фітоніма відпочатку співвідносить із шелестом, меншою мірою – наслідуванням звуків, що відбуваються в оточенні фітонімів: *І ми самі на самоті... І дощ цілує опівночі Кульбаби очі золоті. Десь кінь ірже – його не чути, Десь хтось іде – його не знать...* (с. 262); *Пришєрхла тиша – сіра миша – У жовто-білих комишах, І попелясто від кошар Вівиці копитце землю пише... І сизий цап – іранський шах – Пришєрхлу тишу тихо лиже* (с. 263); *Сірій глід з гніздом сорочим, Срібне слово павутини!* (с. 318); *Лиш сонях спав, хоча й не мусив, І ось за*

те, аби він знав, **Важкий ячмінь** медовим вусом **Бджолу** за лапку **лоскотав** (с. 184); **У срібне царство цвіркунів** **Од вітру голубого** **Упав інжир** і розімлів, **І не сказав нічого.... Цар цвіркунів Цвіркун-Співець** **Інжира** як побачив, **То так зрадив... Що аж зайшовся плачем.** **За Цвіркуном – у плач оса осиною сльозою.** **А за осою і роса Сльозою** **росяною... Утрюх так плакали вони Від радості і щастя...** (с. 219); **Ніде нікого.** **Будякові очі** **Важкими бджолами,** **вмираючи, гудуть,** **Татарський кінь стриже вухами** **ночі,** **І місячні серпи ті ночі в копи жнуть** (с. 189); **І сонним сіном в лузі з будяками,** **Де, мов живі, до ранку йшли куці.** **То кіньми, то людьми, то знову кіньми,** **А то дивами темними... А то немов чорти чи відьми** **Някали котом.** **А світ – не някав** (с. 94); **І сірим стовпчиком посвистує ховрах** **Попід сорочі гнізда** **у шипшині** (с. 259).

Митець послуговується також використанням виключно фітонімічних звукових комплексів, що співвідноситься, як уже наголошувалося, із шелестом (меншою мірою – ляскотінням, глухим звуком падання), а також, за нашим переконанням, метафоричним привнесенням уявного звука, властивого фітоніму, нав'язаного почуттям або асоціацією: **Попідтинню лопух лопотить,....Ледь тріпочуться сині хати** **В матіольному синьому неводі** (с. 178); **З шовковиць лист,** **з шовковиць лист учора** **Упав тихенько,** **вуха опутив...** **Нащо тобі треба** **В цю ніжну мить турботи ти її,** **Свою любистком вистелену землю?... І темний сад,** **вгорнувши неба звиш,** **Схилявся б мовчки в темні чорнобривці...** (с. 70); **Стручки акації тремтять на персядку...** (с. 260); **Додому всі, хто є: стручок квасолі луснув** **І лусканням своїм всіх наніч налякав** (с. 346); **Я покажу вам сливи на сучках,** **Що настромились, падаючи мовчки** (с. 183); **Серпень ліг під кущем смородини,** **Шепотів:** **дозрівай, будь ласка** (с. 56); **Подалися тополі в тіні,** **Прив'язалися до села...** **Прителюють дощі осінні...** (с. 56).

Спостережуваним є функціональний ряд із монозвуком, відтворюваним безпосередньо певним птахом. Відтворення такого ряду вимагає фонових знань носія культури: **Так це було спочатку: ніч і сойки в плавнях...**(с. 164); **З будяками тихо привіталася** **Малинова молодість моя.** **Добрий день, – сказав сьогодні вечір...** **І завдала ластівка на плечі** **Хліб і сіль, і літо, і тепло** (с. 299); **... З боліт бугай** **біду мені реве.** **Я не про те... Я здумав про зозулю.** **Про місяць, і про тишу, і про сонь...**(с. 186).

Водночас спостерігаємо метафоричне перенесення на рівні орнітонім – людина, що дозволяє глибше і точніше передати відчуття людини: **Де я зигзичила** **за князем, за тобою.** **І голос мій згорів,**

Кружлялося над пустою німою... Я плачу: людство, де ти? Мовчу... На грудях космосу я плачу і лечу (с. 134); *Я сам самую. Перекигичу... Німію* (с. 286). Звук асоціюється із чеканням дорогого, сакрального. Поданий далі ряд нанизувань стягує під один знаменник те, що для поета є рівноцінним.

Спостереваним є перенесення *природне явище – фітонім*, створюючи ефект всеохопності описуваного явища: *... І правиці репаногарячі Козаків над Лугом у віки. Вони ідуть мені в обличчя... Де воля волку тихо кличе, Де море стогне і кигиче...* (с. 168).

Спостерігаємо естетичний ефект, створований використанням квазізвуку, що досягається асоціативним співвіднесенням або вірогідним звуком: *У лісі вже нічого не цвіте, Цвіте лиш дятел на сосні сумливій Та синій дзвоник уві млі у мливій, Це те цвітіння, але вже не те...* (с. 292); *Нога трави в багряне відійшла, ззозулена зоря останню росу гонить, Ніхто вже не чека... бо це тобі боронить Качаточко шустінням в комишах* (с. 292).

Використовуваним є прийом поєднання звуків на рівні зоонім – *природне явище*, чим досягається ефект суголосся під час опису поетом картин природи: *Лягла зима, і білі солов'ї Затъохкали холодними вустами... Сорока з голоду водить в небо оком, І вітер пише вітрові листа, Сорочим оком пише білобоко. Що гай з землі дивився і стояв, Що солов'ї маліли, як марельки* (с. 297).

Оригінальним уявляється комбінований звуковий образ, створюваний шляхом послідовного нанизування звуків довкілля, орнітонімів та зоонімів: *Цю грозу не забуду ніколи: З ріг корови стікає в краплинах сонце. Босий батько заганяє качок у комору* (с. 182); *Бабунин дощ... Пускає бульби на порозі хата. Іде хтось темним садом – заховайсь!... Попискують пташата в його вусі, І в бороді дрімають їжаки. Одне – сов'яче око, друге – вовче... Прийшов під нашу хату ненароком... З ноги на ногу ось переступив, Щось наче тів було мені сказати, та садом знов почапав у степи* (с. 356).

Спостережуваним є звуковий вектор сприймання абстрактного поняття – зокрема – відчуття, почуття – посередництвом звуку. На наше переконання, цим досягається ефект не лише алегоризації, але й калітативний, реалізуючи конотації глибини, щирості, справжності відчуття: *І що журилося – не журиться, мовчить. Мовчить печаль, і сум мовчить у сумі. І ти мовчиш. Мовчання, й те мовчить* (с. 140).

У наведеному фрагменті калітативність досягається шляхом нанизування подібних станів у різноплановних об'єктах.

Микола Вінграновський – митець пейзажів. У його відтворенні, камертон душі довкілля розгортає його багатотематичну панораму. У наведеному фрагменті тиша співвідносна із тихими приємними звуками природного явища й фітоніма, стягуючи звукове явище під один знаменник, надаючи нового семантичного відтінку корелятивності (від звуку комиша до звуку зір): ***Вечір... Як тепло ти німуєш! Лиш очерет навстоячки щось пише, Навпомацки по шепітній воді І над водою й очеретом тиша Виводить в небо зорі молоді Там час себе по ниточці тороче...*** (с. 391).

Тихі звуки поет використовує як естетичну платформу задля передавання глибини станів довкілля, «проживання» природного явища своєї сутності. Привертає увагу спектр тихих звуків за ознаками «гучність», «глибина», «частотність», «переривчастість», «ясність»: *Я думав – сам іду. Дорога, І витребеньочка-ріка... Та ще сорока з Междибога... Та вишнячок... Напташивши за літо гнізд, Відслухав їхню щибетанку Й тепер стояв сумний до сліз... Курився під дощиком стіжок, Похнюпися, мовчав і мок, Лиш сіра яблуня-обнога Гукала гілкою листок. Те голе, те її гукання Безмовно вітер в хмари ніс, Було благання в нім й прощання... Та ще притишене ридання, Як тому вишнячку, до сліз...* (с. 382) – тихе благання, ридання, прощання.

Сині очі бджоли. Сад тихенько зацвів. Сад тихенько зацвів і заклінав, – Сині очі бджоли, Там, де груші жили, Там, де груші жили в білих квітах... Собі хміль колискову плете. І сміється гніздо чорногуза. Сходить лагідний хліб (с. 273); *У полі спить зоря під колоском І сонно слуха думу колоскову, І сонна тиша сонним язиком Шепоче саду сиву колискову* (с. 183); ***Дрімає вітру срібна дуда, І дика груша в сні дичить...*** (с. 280); ***Шепоче дощ про тебе у траві, Ріку читає сірими очима...***(с. 302) – тиша, співвідносна з шелестом, паданням, гупанням, уявним пісенним мотивом.

Тиша постає в поетичному просторі Миколи Вінграновського як багатоголосне явище, що розгортає широкий спектр можливих виявів звуків на рівні *фітонім* (*сад, яворина, трава, очерет*) – *орнітонім* (*чорногуз, чапля, ворон, горобець*) – *зоонім* (*корівчина*)– *людина, стан людини* – *природне явище* (*дощик*). Фонові знання дозволяють відтворити й доповнити динамічність *тихого* довкілля, неперервне розгортання подій і явищ: *Понад лугом сіра сірячина, І намет мій – мокрово сумне, Кропить дощик в лузі корівчину, Чорногуза, чаплю і мене. І ніхто не йде, не проминає... Лише дощик, дощик без упину*

Кропить в лузі темну корівчину, Черногуза, чаплю і мене (с. 390); *...Зимовий сад під вороном білів, Стояли очі у вікні сухому. Смеркалося... Життя лежало тихо, як посів* (с. 304); *І хтось питає тихо: земле, спиши? Питає тихо Спочила тихо. Сплять горобці, і гори, і трава... і мовкнули гаї. Дай води з криниці...* (с. 70); *Між очеретом зорі під Десною... Я обнімаю слово. Відлітає До тисячі іще маленька тиши* (с. 312); *Тихо в моїм серці і щасливо... Хлюпочеться плавба... Тіні сплять і сонна яворина... Спить хай Україна. Капле сон* (с. 166).

Образ Любові для Миколи Вінграновського передається емоційними рядками, що відтворюють не короточасні враження, а глибокі переживання, використовуючи задля цього внутрішні резерви образної палітри. Зокрема, у наведених поетичних рядках стан людини накладається на стан довкілля за звуковими характеристиками «дзвінкість», «частотність»: *Забриніло – і незчуєсь, як відбриніло І душа вже дзеленчить, як шкло... Й озива овечий мене голос, Мекає Миколою мене. Що воно від ніжності збриніло...* (с. 384).

Використовуваням Миколою Вінграновським також є прийом протиставлення на звуковій основі, чим досягається стилістичний ефект широкого діапазону вияву відчуттів за звуковою ознакою «сила звучання». Виявлено протиставлення на таких рівнях:

а) фітонім – орнітонім – людина: *Над незаміжньою рікою, Де цвіт, і тиша, й деркачі, Я заспівав тебе сльозою, Твоєю власною вночі* (с. 272);

б) фітонім – орнітонім – природне явище: *Але було вже пізно мальвам, І літові, і ластівкам, Лиш далечинь синьо благальна Когось благала: не пускай!* (с. 307);

в) природне явище – фітонім – орнітонім – людина: *І гуркіт молоді зливи, І тьохкіт серця уночі, Солодкий сон осі і сливи, Й сови у присмерку сплачі* (с. 379);

г) зоонім – людина: *Німію... Як танський фарфор – все минає: Корою, снігом, рукавом... Лише бджола своє співає Над малиновим будяком* (с. 286).

Спостережуваням є фрагмент поетичного тексту із протиставленням, у якому наведено перенесення на звуковій основі шляхом їх нанизування. У такий спосіб досягається ефект поліголосся, а також важливості того, що відбувається під час війни, оцінюються її наслідки: *Ні шелесту, ні диму з димарів, Лиш свище вітер черепу у вуха... Шикуює смерть – не спіте! – труп по трупу, Ридають коні... Хропуть шаблі, і ядра захоплю. Хропе і втома... І хмара ріжеться*

кривавими рогами В безнебнім небі чорними шляхами, І тиша спить, і віти, і вітри. Мазниці густо сплять, і кругло сплять колеса... (с. 188).

Заслуговує на увагу метафоричне перенесення зоонім-фітонім, у якому традиційна іманентна риса фітоніма тихості набуває ознак, характерних для зооніма. У такому разі пейзажна замальовка сприймається на фоні одного виміру звуку: *Джмелі спросоння – буц! – лобами Попадали, ревуть в траві. І задзвонили над джмелями Дзвінки-дзвіночки лісові* (с. 184).

Микола Вінграновський також удається до фольклорного основи під час відтворення свого внутрішнього стану. Стан ототожнюється з піснею, що дозволяє традиційні образи, які не сягають зазвичай належного рівня узагальнення, наповнити глибоким і неповторним змістом: *Заспіваю твоє ім'я, Твоє тихе ім'я вишневе... Де горить під зорею мак, І говорить гроза з грозою. Де дніпрова світання повинь, І на ластівці не згаса Молодий вечоровий промінь... Дорогу, тебе заспіваю* (с. 357).

Грунтовний аналіз шляхів досягнення звукових ефектів у творчості Миколи Вінграновського дозволяє дійти висновків про те, що процес перцепції художнього твору органічно здатен поєднати протилежні моменти і тенденції. Зокрема, з одного боку, структура і напрям розвитку перцепції запрограмовано в художньому творі, з іншого – здійснюється творча діяльність реципієнта, яка так чи інакше видозмінює втілені в художньому творі образи під впливом індивідуального життєвого досвіду особистості, його естетичних ідеалів, світоглядних принципів і певної цілеспрямованості; емоційні стани, які виникають під час момент естетичного сприймання і переживання є глибоко індивідуальними. Звукові кореляти в поетичній тканині шістдесятника розширюють уявлення про звукопис художнього твору, репрезентують нові парадигми авторських нововведень у межах ідіостилію Миколи Вінграновського.

Література

1. Блудова В. Природа и структура художественного восприятия: Философско-эстетический подход к изучению художественного восприятия и его частные исследования / В. Блудова // Эстетические очерки. – Вып. 4. : [сборник статей] / ред.-сост. С. Х. Раппорт. – М. : Музыка, 1977. – С. 114–152.
2. Дзюба І. Читач як естетична проблема у працях Олександра Білецького // І. Дзюба З криниці літ: тритомовик. – К. : Обереги: Гелікон, 2001. – (Сер. «Укр. модерна л-ра»). – Т. 2. – С. 544–561.
3. Вінграновський М. Поезії : Вибрані твори : у трьох томах. – Т. 1. – Тернопіль : Богдан, 2004. – 400 с.

4. Органова О. Н. Специфика эстетического восприятия : [учеб. пособие] / О. Н. Органова. – М. : Высш. школа, 1975. – 224 с.

5. Шеллинг Ф. В. Философия искусства / Ф. В. Шеллинг [пер., вст. статья П. С. Попова и М. Ф. Освянникова]. – М. : Мысль, 1966. – 496 с.

Стаття надійшла до редакції 01.11.2012 р.

УДК 811.161.2;81'373

О. О. Петрушенко

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ РОЗГОРТАННЯ МІКРОПОЛЯ «ВЕСНА» В МОВОСТИЛЯХ УКРАЇНСЬКИХ АВТОРІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Петрушенко О. О. Лексико-семантичне розгортання мікрополя «весна» в мовостілях українських авторів другої половини ХХ століття.

У статті простежено лексико-семантичне розгортання темпоральної номінації «весна» у словнику української поезії II половини ХХ століття. Проаналізовано особливості образно-естетичного й експресивного розвитку часономена «весна». З'ясовано семантико-асоціативний потенціал дистрибутива «весна» в мовостілях українських авторів II половини ХХ століття.

Ключові слова: лексико-семантичне мікрополе, темпоральна номінація, метафора, епітет, порівняння.

Петрушенко А. А. Лексико-семантическое развертывание микрополя «весна» в языковых стилях украинских авторов второй половины XX века.

В статье прослеживается лексико-семантическое развертывание темпоральной номинации «весна» в словаре украинской поэзии второй половины XX века. Проанализированы особенности образно-эстетического и экспрессивного развития часономена «весна». Выяснено семантико-ассоциативный потенциал дистрибутива «весна» в языковом стиле украинских авторов второй половины XX века.

Ключевые слова: лексико-семантическое микрополе, темпоральная номинация, метафора, эпитет, сравнение.

Petrushenko O. O. The lexical-semantic deployment of the microfield «spring» in the language style of Ukrainian authors of the second half of the twentieth century.

The lexical-semantic deployment of the temporal nomination «spring» in the dictionary of Ukrainian poetry of the second half of the twentieth century is observed in this article. The peculiarities of imaginative and esthetic and expressive development of this nomination are analyzed. Semantic-associative potential of the distributive «spring» in the language style of the Ukrainian authors of the second half of the twentieth century is found.

Key words: lexical-semantic microfield, temporal nomination, metaphor, epithet, comparison.

У системі лексичних засобів, які покривають понятійну сферу *час*, особливе місце посідають номінації, згруповані в компонентно закриту лексико-тематичну групу «назви пір року» («зима», «весна», «літо», «осінь»). Кожна з них формує самостійну й достатньо розгалужену лексико-семантичну мікросистему, розгляд якої заслуговує на увагу дослідників.

У сучасній українській лінгвостилістиці дослідження лексико-семантичного поля «час», тематичних груп лексики та тропеїчних засобів, через які реалізується його текстове розгортання, розглядалося багатьма лінгвістами (М. П. Кочерган, С. Я. Єрмоленко, В. В. Жайворонок, Л. О. Пустовіт, Л. В. Кравець, Г. М. Сюта, О. М. Тищенко, О. М. Задорожна, М. В. Цегельська та ін.) та залишається одним із пріоритетних напрямків студій. Проте питання стилістичного функціонування гіпонімів *зима*, *весна*, *літо*, *осінь* як вербалізаторів гіпероніма *рік* і ядерних номінацій однойменних лексико-семантичних мікрополів водночас досліджені поки що недостатньо. З огляду на це актуалізується потреба поглибленого вивчення цих темпорально маркованих мовно-естетичних знаків, у процесі якого на матеріалі української поезії другої половини ХХ ст. було б з'ясовано їхній семантико-асоціативний потенціал, продемонстровано особливості образно-естетичного й експресивного розвитку, здатність до нарощення нових типів контекстуальних зв'язків і вибудовування самостійних мініпарадигматичних комплексів. Ця обставина слугує вагомим мотиваційним чинником для обґрунтування актуальності пропонованої статті.

Мета нашого дослідження полягає в поглибленому аналізі лексико-семантичної темпоральної номінації «весна» в аспекті з'ясування лінгвостилістичної значущості її конститuentів.

Відповідно до мети поставлено такі завдання:

- 1) простежити лексико-семантичне розгортання темпоральної номінації «весна» в мовистиях українських авторів II половини ХХ століття;
- 2) проаналізувати особливості образно-естетичного й експресивного розвитку часономена *весна*;
- 3) з'ясувати семантико-асоціативний потенціал дистрибутива «весна» у словнику української поезії другої половини ХХ століття.

Відомо, що універсум *часу* людина сприймає, усвідомлює та відображає в конкретніших, «осяжніших» темпоральних відтінках, структурування яких підказує їй побутовий досвід. Пори року, назви яких слугують об'єктом дослідження в цьому структурному

підрозділі, відбивають циклічну модель членування часу (точніше, такого періоду його виміру, як рік) на систематично повторювані періоди і пов'язані з ними цикли життя природи. Тому в мовно-поетичній свідомості вони закріплені як «універсальні символи народження, росту, смерті й відродження, упорядковані цикли природи та людського життя» [7, с. 52].

Пряме значення лексеми *весна* – «пора року між зимою і літом, яка характеризується подовженням дня, потеплінням, появою перелітних птахів, розквітом рослин і т. ін.» [6, с. 341]. На його основі в мові української поезії другої половини ХХ ст. розвивається багато образних значень, які забезпечують метафоричне розгортання цієї номінації як у рамках ЛСП «час», так і в широкому контексті національної поетичної традиції другої половини ХХ ст.

Варто зазначити, що розширення базової семантики лексико-семантичного варіанту зафіксованого в тлумачному словнику «Рік (тільки при визначенні віку кого-небудь)» [6, с. 341] стало однією з мотиваційних підстав для усвідомлення пори року *весна* як одиниці поетичного часовідліку, пор.: *І дівич, і кентавр, ти знав багато весен./ Але оця найтонш наслідує Її* (К. Москалець); *Мій вінок, де квітло двадцять весен./ уже пожовк, осипався, опав* (В. Стус); *З кожною весною/ вигини дівчат вабливють* (Б. Бойчук).

Акцентуємо увагу на тому, що власне-часове (пряме номінативне) значення домінує в похідних від іменника *весна* прислівниках та прийменникових конструкціях, що виконують функцію поетичних обставин часу, пор.: *Мабуть, ніде так боляче весною/ Не розривають серця солов'ї* (І. Гнатюк); *Весною ж – яке все доглянуте./ Квітник палахкоче ж який!* (І. Драч); *Народе Токтогула й Тоголока./ Тебе палили зайди навесні./ Де мерехтіло місто навесні./ Там восени – втирлована толока* (Д. Павличко); *Сюди приходять навесні із України липи* (В. Стус); *Та коли б не падав цвіт/ По весні під ноги літу/ Не зав'язувавсь би плід/ Для нового первоцвіту* (Б. Олійник). Такі слововживання, хоч і не мають виразного естетичного навантаження, однак заслуговують на відзначення як частотно вживані складники темпорального лексико-семантичного мікрополя «весна».

До стереотипних для української поетичної мови, а тому стилістично деестетизованих, безобразних зараховуємо також активні в досліджуваних текстах сполуки номінації *весна* з дієсловами *іде, прийде, приходить*: *Йде весна по всій землі* (Б. Олійник); *Іде весна на*

землю (Д. Павличко); *Пухнем голодні, як прийде весна,*/ Ділим на тиждень кулеші кавалок (Д. Павличко); *Прийдуть весна і літо* (Б. Олійник); *Прийде весна*/ *Птахи із вирію поприлітають* (В. Голобородько); *Весна прийшла так якомсь несподівано* (Л. Костенко). Констатувально-інформативний зміст таких образів помітно домінує над естетично-оцінним і підтверджує, що «людська думка ... складається водночас із логічної ідеї та почуття. І хоч ці два елементи можуть поєднуватись у різноманітних пропорціях, у кожному разі все-таки переважає щось одне: або логічне сприйняття, або почуття. Наша думка в одних випадках буде мати логічну домінанту, а в інших – емоційну» [1, с. 182].

Установлено, що поетичну актуалізацію зафіксованої в лексикографічному тлумаченні семантичної ознаки «тепліє, тане сніг» забезпечують авторські вислови та стимульовані загальномовними асоціаціями розгорнуті метафоричні образи різного змістового наповнення, пор.: *Теплі весняні вітри лоскотали ніздрі./ На бриндушці сніг конав, наче вовк на вістрі* (Д. Павличко); *До мого вікна підійшла весна, розтопилася на шибці квітка льодяна* (Д. Павличко). Акцентування домінантних сем та вираження експресивно-оцінного значення в поданих ілюстраціях відбувається в епітетах (*теплі весняні вітри*) та дієслівних вербалізаторах поетичної дії (*сніг конав, розтопилася квітка льодяна* та ін.).

До стереотипних, кодифікованих і поетичною практикою, і лексикографічними джерелами значень номінації *весна* належить також лексико-семантичний варіант «що-небудь початкове, яке провіщає розквіт, розвиток, перемогу чогось» [2, с. 124]. Зазвичай він конкретизується контекстуальним оточенням, у якому образ *весна* актуалізується як символ народження нового життя. Для української словесності таке значення – традиційне, воно об'єктивно мотивоване циклічним пробудженням природи та пов'язаними з ним позитивними емоціями: «Від весни колись починали на Русі відлік нового року. Оживала природа, раділи, веселилися люди» [3, с. 34]. Таке значення показово відбито у фольклорі (пор. образно-символічну систему веснянок: *Да весна, весна, днем красна,/ Да що ти нам принесла?/ Принесла я вам літечко, зеленє житечко,/ Да хрещатий барвіночок/ Да за тишиненький васильочок,/ Дівкам по віночку,/ Парубкам по квітоньці,/ По гарненькій дівоньці*) і продовжується в індивідуально-

авторській творчості. Зокрема в мовостіях українських авторів другої половини ХХ ст. цей семантичний зв'язок послідовно фіксуємо:

– в автологічних слововживаннях: *Як потепліє, повесніє, у гаї знов зазеленіє новеньке листячко дубове* (Д. Павличко); *Та нові листочки щороку/ Дубок навесні розпускав* (Д. Павличко);

– у розгорнутих метафоричних комплексах: *Як прокинеться вербово/ Березнева далина, – / Золотими по голубому/ Напишу тобі: «Весна»* (Б. Олійник); *Звичайно, я чекаю на весну,/ чешу волосся, щоб трава росла* (П. Килина); *І настала весна. І коріння угору з глибин/ разом з соком землі, що нагадує краці із вин,/ підійма тихий шепіт, і він пророста над землею* (С. Пантук).

Універсалізація розглядуваної семантики показово відбувається в екзистенційній позитивно маркованій кореляції *відродження – воскресіння*, пор.: *А верба, як сива удовиця,/ Весняного воскресіння жде* (М. Руденко); ... *дух весни прокотиться над світом/ І воскресає знов Днірова далина* (М. Руденко).

Виконане дослідження дає підстави стверджувати, що метафоричний розвиток теми відродження природи часто скеровується в річищі психологізації поетичної мови, перетинаючись із семантичною площиною «духовне відродження людини»: *Весна прийшла ... / Аж навіть жити хочеться мені* (Л. Костенко); ... *весна торкнулася до серця – / І щось живе затьохкало в мені* (І. Гнатюк); *Звичайно, я чекаю на весну,/ чешу волосся, щоб трава росла* (П. Килина). Особливо виразно цю тенденцію простежуємо в корпусі табірної творчості поетів-дисидентів, де образ *весна* набуває ідеологічного звучання: *Не стало тирана,/ І душа, наче крига скресає – весна* (І. Гнатюк); *Кожен рік у травні, навесні, / Наші грізні бойові гармати / Салютують миру – не війні!* (В. Симоненко), синонімізується з поняттям *воля*, зближуючись із ним у структурах порівняння: *Та марно я, леліючи надію,/ неначе волі, ждатиму весни* (І. Гнатюк).

Варто вказати, що усвідомлення *весни* як часу цвітіння, буяння природи – традиційна тема української поезії. Основними вербалізаторами відповідної семантики в цьому типові метафоротворення варто визнати дієслово *цвісти*, номінації *квіти*, *квітка* (а також їх видові конкретизатори, як-от *тюльпани*, *троянди*), які опиняються в одній лексико-семантичній площині зі словом *весна*: *Цвіте весна садами молодими* (Л. Костенко); *Весна ... цвіте рясними закапелками* (Л. Костенко); *Весна підніме келихи тюльпанів*

(Л. Костенко); ... *вся в гірляндах, як індійська жриця, весна ряхтіла в іскорках роси ... / А під вікном цвіли у нас троянди* (Л. Костенко).

Інтенсифікація розглядуваної семантики здійснюється при віднайденні авторами вдалих контекстуально-синонімічних висловів, які візуалізують та аудіалізують образ весняного пробудження природи. Наприклад, до таких зараховуємо ситуативні образні кореляції *бузок цвів – бузок гримів, дерева, сади цвітуть – весна збиває шумовиння* і под.: *Була війна, була весна! Гримів бузок, як спалах неба коло хати* (Л. Костенко); *Весна збиває шумовиння у пелюсткове ескімо* (Л. Костенко); *Скрізь – грудки тиші у веснянім шумовинні* (Е. Андіївська). У таких метафоричних рядах формується опредметнений образ *весни*, що відбиває особливості конкретно-зорового сприйняття цієї пори року, її усвідомлення через характерні тільки для неї явища природи, реалії тощо.

Пов'язуючись із коханням, розквітом почуттів, семантична ознака 'відродження, оновлення' переноситься у сферу емоційного життя людини. Найтісніше їх текстове зближення відбувається в межах генітивної метафори: *Тобі присвячую я літ своїх світання, / Весну думок, весну свого кохання* (М. Вінграновський) та предикативної метафори: *Ти ще моя – / ніким не торкана весна* (Ю. Коломієць).

Сила вияву почуттів увиразнюється в синкретичному порівняльно-антитетичному образі такого змісту: *Любити відчайдушно, як весна, / Ненавидіти, як зима, нещадно – / Се повноцінність* (Б. Олійник).

Зазначимо, що експресивно-емоційний образ аналізованої номінації вдало доповнює зафіксована в «Словнику знаків етнокультури» теза про те, що «весна асоціюється з радістю, здійсненням бажань, добрими сподіваннями» [4, с. 80]. Відповідна семантика реалізується в метафорах різного структурно-граматичного оформлення – епітетних: *Життя – це, мабуть, усміх весняний* (Д. Павличко), предикативних: *І засміялась провесінь: – Пора!* (Л. Костенко) тощо.

Апелюючи до мовного та побутового досвіду читачів, поети слушно звертаються також до асоціативного пов'язування весни з прильотом птахів. Це логічно зумовлює активне втягування в мікрополе «весна» національно маркованих орнітономенів *ластівка, жайвір* і т. ін.: *Крилаті брови ластів'їні / Несуть на крилоньках весну* (І. Драч); *Може б не було / весни без жайворів, / якби збилися вони / з путі* (А. Пашко).

У численних авторських контекстах образ *весна* увиразнюється через динамічні аудіальні характеристики (звук води, спів птахів), які

в сукупності творять комплексний звуковий образ пори року: *Реве повесіння в оглухлім яру* (В. Стус); *Ранньої весни слухаю вперше голос синички/ Із-за кам'яної стіни* (В. Голобородько); *Мабуть, ніде так боляче весною/ Не розривають серця солов'ї* (І. Гнатюк).

До показових вербалізаторів звукової семантики, актуалізовуваної в межах мікрополя *весна*, зараховуємо дієслово *дзвеніти* («перен. звучати дзвінко» [6, с. 264]) та похідний від нього віддієслівний іменник *дзвін*. За їх посередництвом номінація *весна* змістово перетинається зі складниками лексико-семантичного поля *природа*: *Весна, дівчисько в ластовинні, ще не ціловане в уста ... дзвенить* лісними закамарками (Л. Костенко); *Весняний дзвін синиць, переклик голубів* (Б. Олійник).

Звуковий образ весни продуктивно розвивається також за рахунок традиційного для національної поезики асоціативно-метафоричного ототожнення зі звуками танення снігу, дзюрчання води: *Весняний потічок зажебонів* (В. Стус); *Чи весняний струмочок проспіває/ По тих заглибинах своє життя* (Д. Павличко). Послідовна позитивна маркованість, властива проілюстрованим синкретичним образам, закладена вже у внутрішній формі дієслів *зажебонів*, *проспівав* як носіїв семантики звуку (пор. *жебоніти* – «говорити швидко, весело, з охотою, але неголосно. // 2. перен. Створювати тихі, одноманітні звуки (шелест, дзюркотіння т. ін.) [6, с. 516]; *проспівати* – «видати мелодійні звуки. // перен. прозвучати співуче» [6, с. 293]).

Функціонування образу *весна* в мові української поезії другої половини ХХ ст. – це також розгортання відповідної епітетної сполучуваності. Адже, як відомо, художні означення не тільки дають змогу синтезувати «точність і достовірність зображення з оцінним авторським поглядом» [8, с. 289], але й сприяють семантичному збагаченню стрижневої номінації, оформленню нових, контекстуальних значень.

Виконане дослідження дає підстави стверджувати, що уживані в мові аналізованих творів епітети до часоназви *весна* формують розгорнуту мікропарадигму. У її межах структуруються тематичні групи означень, що маркують:

– швидкість настання // закінчення пори року: *Скоро-скоро літо перемаже/ цю весну забарну* (В. Стус);

– характер погоди, температури: *Хай глей, чи глина пащею масною/ Оближеться холодною весною –/ То й що із того!* (І. Драч);

– колір: *Самота, самоти/ в берег – крига. І сонце високе./ Чорно-біла весна між крижин, рябуватих охвиль* (В. Стус);

– враження, психологічне сприйняття: *Весна предивна./ Як не сніг, то хляпа* (Л. Костенко).

Загальну для всього ЛСП «час» тенденцію до антропоморфізації підтверджує епітетний образ *немічна весна*, зафіксований в одному з текстів К. Москальця: *Є немічна весна, апатія без краю./ І обриси тремкі, і це стрімке перо;/ Самотній мед гіркий, а іншого немає/ У світі, де реве та стогне Ахеронт* (К. Москалець). Оказіональність змісту цієї сполуки визначає використання прикметника *немічна* як художнього означення до номінації *весна*. При їх контекстному поєднанні периферизується первинне значення прикметника «недостатньо сильний.., безсилий» [6, с. 337], натомість актуалізується образне «незначний, слабкий силою свого вияву» [6, с. 338].

Варто зауважити, що крім епітетів, помітне текстотвірне навантаження мають також метафори, граматично оформлені як генітивні конструкції. У поетичних словосполучах цього типу іменник *весна* часто поєднується з поняттями, які підтверджують антропоцентричність мовомислення авторів. Це зумовлює накладання мікрополів «весна» та «соматичний портрет людини»: *Набряклі залози весни/ над стінами районних центрів* (С. Жадан) і «психологічний портрет людини»: *Вітчизно-сльозе-мріє-сну./ Прийми болінь моїх весну* (М. Вінграновський).

Граматичне й змістове узалежнення від понять сакральної сфери – епізодичне: *Бо за сурмою пророкою/ Під корогвами весни/ Підуть у вічність вони/ Прямо з Параду урочого* (Б. Олійник).

Акцентуємо увагу на тому, що увиразнення, змістової конкретизації генітивних метафор із семантичним центром *весна* досягають за рахунок їх ускладнення епітетними характеристиками. Зазвичай вони не тільки компонентно поширюють склад метафори, але й указують на певні особливості, властивості описуваної пори року, акцентуючи семи:

– ‘запах’: *І весни такі пахучі згустки / Розплескалися об голубий фасад* (В. Симоненко);

– ‘колір’: *Я син сизого неба, не синього неба весни* (Б. Рубчак);

– ‘звук’: *... весни трембітна гра* (В. Вовк).

Дієслівні метафори – це насамперед характеристики природного процесу настання та перебігу весни. Крім проаналізованих вище і значною мірою конвенціоналізованих висловлень *весна квітуче, весна цвіте* і под., у поетичному словнику другої половини ХХ ст. фіксуємо також численні авторські слововживання, які демонструють нові типи вербалізації

традиційної семантики. Передусім це відбувається завдяки оновленню дієслівної сполучуваності номінації *весна* та її включенню до складу кількоступенево організованих асоціативно-метафоричних комплексів, як-от: *Це вже не сон – це вже весна/ Безсонна бродить, як мана* (І. Драч); *Та вже весна простягає/ до Бруньки змокрілі руки* (І. Драч); *Чого весна вже празникує, коли ще білими крильми/ завія й шпарки закоркує* (І. Драч); *Хай відвертаються плечима весни* (Б. Бойчук). Засвідчена в цих контекстах загальна тенденція до антропоморфізації абстракта *весна* підтримується і в метафорах, де роль вербалізатора ліричної дії виконують дієслова на позначення процесів мислення: *Думають весни вербовим пухом* (М. Руденко), тактильного та візуального сприйняття довкілля: *Дніпровими високими очима/ Дитинно-сіро глянула весна* (М. Вінграновський); *Весну прозоро торкаси, немов обличчя дитини,/ Вона глядить на тебе блакитними очима* (Б. Рубчак) і т. ін.

Скерованість поетичної мови на незвичні визначення, на виявлення несподіваних зв'язків між словами зумовлює встановлення нових асоціацій, які часто стають пізнаваними рисами певних індивідуальних стилів. Зокрема, для образної системи творів Д. Павличка такою рисою можна визнати репрезентацію картин весняного буяння природи через динамічні образи з опертям на дієслова та дієслівні сполуки – носії семи 'вогонь'. Наприклад: *Все горить в огні весни* (Д. Павличко); *Розкладала весна багаття по обочах і садках* (Д. Павличко) .

Встановлено, що окрім традиційних епітетних та метафоричних поетичних формул, номінація *весна* активно вводиться також до складу розгорнутих (кількісно більших за двочлен і тричлен) образних контекстів, поетичний сенс яких визначається фігурою антитези.: *Весна. А вітер – наче восени. Чекає дощ зірватися щомиті. Як рідко ти приходиш в мої сни! Великим смутком спогади омиті* (Л. Костенко). У поданій ілюстрації протиставлення *весни* та *осені* (останній – через змістове посередництво мікрообразів *дощ, листопад*) актуалізує закріплені в мовно-поетичній свідомості українців стереотипні асоціації «весна – пора розквіту природи, пора кохання», «осінь – час сезонного завмирання природи, час згасання почуттів». Таке метафоротворення спирається на асоціативний досвід читача, виводячи його за межі ліричного часопростору та викликаючи в нього прогнозовану аперцептивну реакцію. Зазвичай цьому сприяє поєднання прямого і переносного значень, коли символічний зміст

протиставлених часономенів реалізується одночасно з їх конкретним значенням, підтримуючись текстовими конкретизаторами.

В ідіостилі представниці фольклорного напрямку в поезії кінця ХХ – початку ХХІ ст. Людмили Ромен синхронне вживання номінацій *весна* та *дощ*, *листопад* (як вербалізаторів образу *осінь*) зумовлює стилістичне накладання різночасових площин: *Душа моя, роз'ятрена, болить./ Весну Ярило вже квітчає,/ мені ж дощі холодні йдуть услід* (Ромен Людмила); *Душа готова в тайну пірнути сю глибоку,/ Ваи листопад цілунками зустрине хай весна!* (Ромен Людмила). При цьому встановлене вище експресивно-емоційне значення номінації *весна* підтримується міфопоетикою власної назви *Ярило* – «один з найдавніших і найпопулярніших богів у слов'ян. У ньому уособлюється родюча сила весняного сонця, яке дає життя всьому живому» [5, с. 50].

Зазначимо, що в межах розгортання лексико-семантичного мікрополя «весна» спостерігаємо також регулярне звернення до народнопісенного досвіду освоєння відповідного образу, а також до практики його використання в поезії попередніх періодів. До таких належать:

– ремінісценція до системи народної пісні, зокрема до образів та тропів веснянок: *Ой весна-красна, що ж нам винесла?/ Як ти звісила по небесоньках долю-райдугу* (І. Драч); *Провічає/ раннім громом красну/ весну* (І. Драч);

– інтертекстуальні апеляції до відомих українському читачеві текстів-прецедентів: *Як упав же він на білий,/ На останній сніг весни, –/ Налетіли гуси та й сіли/ В узголів'ї, мов сніг* (Б. Олійник) – діалогізація з мовостилем П. Тичини.

Похідний від іменника *весна* прикметник *весняний* – порівняно пасивна одиниця поетичного словника другої половини ХХ ст. Типові контексти його вживання – пейзажні описи, у межах яких він сполучається з назвами реалій ландшафту (*поле*), явищ природи (*грім*, *вода*) тощо. Наприклад: *Вона по водах весняних, розлитих/ Поміж хатами, йде навстріч мені* (Д. Павличко); *Але ти, як весняний грім,/ Стала совістю, і душею,/ І щасливим нещастям моїм* (В. Симоненко); *Але в серці моїм ніколи/ Не замовкне весняний грім!* (В. Симоненко); ... *ти пірнаєш в сон про сон про тишу,/ де глухне ватяно весняний грім* (С. П'ятаченко); *Нагадались мені весняні поля/ з жайвірками* (В. Вовк).

Іноді пейзажно-зображальна функція цих номінацій периферизується, трансформуючись в образно-оцінну: *О березня безум* (В. Стус); *Ми чуєм трав зелений крик,/ Дощів задумані рефрени,/ Це травень, вічний еретик,/ Так з-під землі бомбить зелено* (І. Драч).

Отже, дослідження актуальних для мови української поезії другої половини ХХ ст. типів і напрямків лексико-семантичного розгортання мікрополя «весна» дало змогу встановити, що в аналізованому корпусі поетичної мовотворчості однойменна стрижнева номінація засвідчує систему стійких асоціативно-образних зв'язків (напр., *весна – відродження природи, життя, весна – кохання*) та широку палітру експресивно-оцінних функцій. Найтиповіші ракурси її текстового вживання – пейзажна й інтимна лірика, змалювання й відтворення настрою, почуттів і переживань ліричних суб'єктів. У відповідних контекстах актуалізуються домінантні семи *відродження, розквіт, кохання, радість* тощо.

Виконане дослідження дає підстави стверджувати, що у складі епітетних, метафоричних, порівняльних, антитетичних структур лексема *весна* розширює межі традиційної сполучуваності. При цьому кожна з названих тропеїчних моделей акцентує певні напрямки освоєння аналізованої номінації як фрагмента національно-мовної часової картини світу. Так, за семантикою епітетів встановлюються температурні (*теплий, холодний*), колірні (*зелений, синій, блакитний*) та одоративні (*запахний*) параметри. У межах генітивної метафори іменник *весна* сполучається з поняттями, які підтверджують антропоцентричність мовомислення сучасних авторів, демонструючи накладання мікрополя «весна» та «соматичний портрет людини», «психологічний портрет людини». Дієслівні метафори – це основний засіб поетичної репрезентації процесу настання та перебігу весни (*весна квітує, весна цвіте, весна бродить, весна празникує* і под.).

Література

1. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. лит., 1961. – 364 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпін' : ВТФ «Перун», 2001. – 1426 с.
3. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності: стилістика та культура мови / С. Я. Єрмоленко – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
5. Скуратівський В. Русалії / Василь Скуратівський. – К. : Довіра, 1996. – 736 с.
6. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970. – 1980 с.
7. Трессидер Д. Словарь символов / Д. Трессидер. – М. : Гранд, 2001. – 448 с.
8. Черкаський В. Художній світ Панаса Мирного / В. Черкаський – К., 1989. – 300 с.

Стаття надійшла до редакції 16.10.2012 р.

УДК 821.161.2.09

Л. М. Семененко

КОНЦЕПТ ЗАМІЖЖЯ / ОДРУЖЕННЯ У ТВОРАХ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ

Семененко Л. М. Концепт заміжжя / одруження у творах Ольги Кобилянської.

У статті розглядаються особливості художньої реалізації концепту заміжжя / одруження у творчому доробку Ольги Кобилянської. Основна увага зосереджується на розкритті парадигми одруження та шлюбу, їх місця в системі цінностей персонажів різних творів письменниці та контексті феміністичних ідей. Автором розглядаються різні моделі родинних стосунків та осмислюються їхня роль в гармонізації буття особистості.

Ключові слова: концепт, жіночий персонаж, заміжжя, фемінізм, модернізм.

Семененко Л. Н. Концепт заму́жества в произведениях Ольги Кобылянской.

В статье рассматриваются особенности художественной реализации концепта заму́жества в творческом наследии Ольги Кобылянской. Основное внимание уделяется раскрытию парадигмы заму́жества и брака, их места в системе ценностей персонажей разных произведений писательницы и контексте феминистических идей. Автором рассматриваются разные модели семейных отношений и осмысливается их роль в гармонизации бытия личности.

Ключевые слова: концепт, женский персонаж, заму́жество, феминизм, модернизм.

Semenenko L. M. Concept marriage in the artistic heritage of Olga Kobylyanska.

The article discusses the features of artistic realization of the concept of marriage in the artistic heritage of Olga Kobylyanska. The focus is on the disclosure paradigm of marriage, their place in the system of values of characters of different works of writer and feminist context of ideas. The author examines different models of family relations and interpreted their role in the harmonization of being a person.

Key words: concept, the female character, marriage, feminism, modernism.

Межа XIX і XX століть – час, коли проблеми фемінізму переживали процес актуалізації, а феміністичні ідеї – процес зародження і становлення. Концепт заміжжя / одруження як складова жіночого дискурсу посідає помітне місце у творчому доробку Ольги Кобилянської. Сталість названої проблематики для творів письменниці не випадкова, оскільки жіноча тема, презентована авторкою, відповідала її часу, життю, світогляду. Саме жіночі теми й образи, представлені вже в ранніх творах Ольги Кобилянської стають мішенню для тогочасної реалістичної, часто «чоловічої» критики з боку І. Франка,

М. Грушевського, В. Щурата, на що вказували дослідниці творчості авторки В. Агєєва [1], Т. Гундорова [2], С. Павличко [6].

Уже в перших творах Ольга Кобилянська актуалізує проблему нещасливого заміжжя з примусу, розглядаючи його як трагедію жіночої особистості. Поруч із цим показовим є те, що в умовах тогочасного буковинського життя ситуація формулюється як «чоловік – то всьо, а жінка – то нічо» («Людина»). Однак у сім'ї Олени Ляуфлер слабкими виявляються саме чоловіки (батько співається, брат покінчує життя самогубством), а Олена своїм заміжжям рятує практично всю родину. Для пересічного чоловіка одруження є засобом отримати у свій дім безкоштовну робітницю (зауважимо принагідно, що жінка в баченні таких чоловіків трактується у творі як «кобила», якою треба з достатньою спритністю керувати). На ставленні чоловіків до факту одруження та дружини не випадково наголошується письменницею в одній із останніх сцен твору, коли Олена плаче, прощаючись із своїми мріями, зрештою, із своєю особистістю, а майбутній чоловік сприймає це як звичайні жіночі сльози перед весіллям.

Поглиблення й розширення дискурсу заміжжя / одруження відбувається в повісті «Царівна». Осмислення цього кроку з точки зору жінок і чоловіків постає як своєрідний вимір характеру кожного з них. Зокрема, відмова Наталки одружуватися з примусу і прагнення скерувати власне життя без опори на чоловіка оцінюється письменницею як вияв сили характеру персонажа. А життя в такому шлюбі оцінюється як нещасливе, або навіть трагічне, як показано на прикладі Лени, для якої чоловік (професор!) жаліє шматка хліба. У зміст самого поняття шлюбу авторкою закладається амбівалентність, властива для літератури раннього модернізму. З одного боку для Наталки шлюб стає своєрідною винагородою за стійкість, адже її стосунки з Іваном Марком розвиваються на основі сильного почуття кохання («що я люблю – люблю вже навіки»), довіри, взаєморозуміння та взаємодопомоги («як годиться мужеві царівни»). В окресленій ситуації шлюб стає неодмінною умовою жіночого щастя, і в той же час одруження не є обов'язковою складовою повноцінного жіночого буття, а швидше його варіантом. При цьому подібний підхід до шлюбу означає цілковитий розрив із загальноприйнятою традицією осмислення заміжжя не лише як запоруки жіночого існування, а й мірила жіночої «цінності» для суспільства.

Важливим для контексту твору є демонстрація чоловічої точки зору на шлюб, інтерпретована по-різному в різних персонажів-

чоловіків (дядька Наталки, Орядина та Марка). Традиційно-схематичний підхід до подружнього життя виявлено в розкритті життя родини дядька Наталки. Письменниця окреслює характери цілком пересічних людей, родинне життя яких відбувається в прямій залежності від загальноприйнятих норм. Але навіть у такій родині чоловічий характер позиціонується як слабший, такий, що підкоряється більш рішучій та активній дружині.

Показовими в цьому контексті є історія кохання Наталки й Орядина, а потім його одруження з донькою свого «принципала». Письменниця підкреслює, що Орядин сприймає відмову Наталки вийти за нього заміж лише як ображений чоловік, що навіть не намагається зрозуміти причини її вчинку. Натомість наміри Наталки маркуються її благородством (не хоче бути тягарем для коханого) і повагою до його поглядів та планів (Орядин заявляє, що хоче послужити людям). Надалі у творі розгортається парадигма розчарування Наталки у своєму обранцеві. Наталка не сприймає його способу життя, не розуміє відступництва від декларованих поглядів заради матеріального благополуччя. Пізніше вона розчаровується в Орядині як у чоловікові, спостерігаючи за його далеко не безневинним фліртом із румункою. Зрештою, фінальною точкою зазначеної парадигми стає сцена вінчання Орядина, на яке приходить Наталка. Для неї обурливим є не лише його шлюб за розрахунком, але й вибір дружини польки, а не русинки. Тонкою психологічною колізією бачиться паралельне розкриття переживань Наталки й Орядина під час вінчання. Наталка відчуває полегшення, вона ніби «скидає із себе тягар» тривалих непевних стосунків. Натомість Орядин, який мав би відчувати себе переможцем, несподівано виявляє, що серед великої кількості родичів, друзів та знайомих, поруч із майбутньою дружиною він почувається цілком самотнім, а найближчою людиною є Наталка, яка була тут сторонньою.

Цілком інше ставлення до жінки та одруження презентовано в образі Марка. Передусім, це людина більш широкого світогляду: він лікар на флоті («маринарці»), отже багато подорожує, спостерігає за життям інших народів, тому не поділяє усталених поглядів на одруження та родинне буття. У стосунках із Наталкою – компаньйонкою його матері – Марко, як не раз деталізує авторка, спочатку поводить себе підкреслено обережно, приглядаючись до сторонньої дівчини, яка раптом оселилася в його домі, втрутилася в родинне буття. Поступово це ставлення

змінюється на повагу, а далі й захоплення особистістю Наталки, потім переростає в кохання. При цьому Марко не лише захоплюється «об'єктом» своїх почуттів: письменниця акцентує на діях персонажа, спрямованих на підтримку Наталки. Марко надає їй можливість жити в його будинку вже після смерті пані Марко, тобто підтримує її матеріально (так, що дівчина не здогадується про це); від Марка Наталка отримує й моральну підтримку – він пише їй листи. Зрештою саме Марко розуміє, яку роль у жіночому світі Наталки посідає творчість, тому таємно від неї посилає її твір до відомого видавця, а повідомляє вже про схвальну оцінку літературних шукань коханої. Результатом розвитку стосунків персонажів, заснованих на любові, гідності, взаєморозумінні та підтримці стає щасливий шлюб, який подається у творі як бажаний та природний («побралися через два тижні по його повероті з Індії»).

Отже, у повісті «Царівна» письменницею деталізовано різні підходи до заміжжя / одруження та створено різні моделі шлюбу й родинного життя.

У новелі «Некультурна» проблема заміжжя / одруження набуває дещо іншої художньо-ідейної інтерпретації. Розкриваючи психологічні особливості своєї «некультурної» Параски, письменниця подає наявність у неї як фемінних, так і маскулінних особливостей, при цьому зовнішність персонажа підкреслено жіночна: «Якою гарною мусила вона бути! І не лише лицем, що свідчило ще тепер о колишній майже інтелігентній, між тим простим народом незвичайній красі; але ще якоюсь іншою, внутрішньою красою, повною дикого, невиробленого артизму і вічної молодості, що пробивалися ще дотепер однаково сильно в кожному її слові, в погляді її мудрих блискучих очей, в кожному руху її стрункої постаті, а найбільше в живих рухах її голови, що все прибрана кокетливо в червоноквітчасту хустку, приковувала несвідомо погляд до себе. Не мала ні крихти в собі з тої грубості, що п'ятнується словом «мужицтво», з котрим ніяк не може ані погодитися, ані зіллятися тонке чувство» [4, с. 143]. Водночас Параска наділяється значною фізичною силою, яку повсякчас використовує з різною метою, й тяжінням до суто «чоловічих» робіт. Т. Гундорова слушно відзначає, що образ гуцулки Параски, «емансипованої не за розумом, а за інстинктом, з її вірою в суджене їй щастя, з любов'ю до «чоловічої» роботи, надзвичайно сильної фізично і повної самоповаги, під пером Кобилянської стає архетипним» [2, с. 44].

Наголошуючи на самодостатності Параски, авторка підкреслює, що життя у шлюбі не є для персонажа пріоритетним. При цьому Параска

не відкидає можливості заміжжя, ставиться до нього як до цілком природного атрибуту жіночого буття. У творі заміжжя / одруження оцінюється швидше як данина традиції, а не як необхідність. Аналізуючи життя Параски, авторка розкриває історію її одруження досить побіжно, підкреслюючи, що це акт її самостійного вибору, хоч із подачі господаря, на якого вона працює («Візьмеш її за жінку, буде тебе довіку тримати, дівка, як блискавиця. <...> Візьми Параску, бо вхопить її другий з-під носа, як яструб курку» [4, с. 114]). Одруження сприймається Параскою в певному філософському сенсі, вона погоджується на шлюб, дуже мало знаючи про свого нареченого: «Не трафлю зле. Голови в бесагах не ношу, щоб не знала, що роблю. Не злюблю – верну назад» [4, с. 114]. В іншій ситуації «прийняття» до себе чоловіка осмислюється персонажем лише як спроба щось змінити в житті. Отже, концепт заміжжя виявляється на рівні особистісного сприйняття персонажа й не є присутнім у його виборі.

Різні моделі заміжжя / одруження презентуються Ольгою Кобилянською в новелі «Valse melancholique». Даючи детальні психологічні характеристики трьох основних персонажів – Марти, Ганнусі та Софії, Ольга Кобилянська актуалізує концепт одруження у двох майже протилежних ракурсах. Для Марти, просто «жінки», одруження постає атрибутивною запорукою жіночого існування, умовою самореалізації та жіночого щастя («Ти є вже вродженою жінкою і матір'ю... Ти тип тих тисячок звичайних, невтомно працюючих мурашок, що гинуть без нагороди, а родяться на те, щоб любов'ю своєю удержувати лад на світі» [4, с. 129]). Марта здатна на ширі почуття, вона може кохати, ревнувати, вболівати, перейматися проблемами близької людини. Важливим бачиться те, що авторка надає Марті можливість отримати щастя в шлюбі з коханою людиною, народженні дітей. Саме Марта постає наратором, послідовно зберігає пам'ять про Софію та утримує зв'язок із Ганною, отже вона, як щаслива в шлюбі жінка, є берегинею жіночності, дружби, вірності, пам'яті.

Для Ганнусі, художниці, палкої прихильниці мистецтва і краси, одруження не є настільки необхідним, альтернативу подружньому життю вона бачить в «осмисленому» існуванні, що передбачає самореалізацію в мистецтві, розвитку особистості, служінні красі. Ганнусю не лякає перспектива залишитися старою дівою, вона переконана, що в такий спосіб жінка лише не належить певному чоловікові, а розвивається цілісно, «вповні». Дівчина має власну концепцію гармонійного існування жіночої особистості: «Потім най надходять на нас ті страшидла, якими

лякають перед незаміжністю, як самотність, безпомічність, дивацтво і т. ін. Ми не будемо самотні. Не будемо смішні, не будемо, так сказати б, бідні. Будемо мати своє товариство, розуміється і мужчин, бо без мужчин – монотонно, і будемо собі жити по душі. Тоді юрба переконається, що незамужня жінка – то не предмет насміху й пожалування, лише істота, що розвинулася неподілено. Значить, не будемо, приміром, жінками чоловіків або матерями, лише самими жінками. Будемо людьми, що не пішли ані в жінки, ані в матері, а розвинулися так вповні...» [4, с. 124]). Отже, персонаж не заперечує присутності чоловіків у своєму житті, але й не надає їх місцю виняткової значущості. Результат таких переконань виявляється у фіналі твору, коли повідомляється про те, що Ганнуса, перебуваючи в Італії на навчаннях, народила хлопчика й повернулася додому з ним. Дівчина підкреслює, що чоловік (батько дитини) надто відрізняється від неї, тому тільки сама Ганнуса є відповідальною за дитину і хлопчик належить лише їй («Я заробляю сама на нього, і він – мій» [4, с. 142]). Відбувається перерозподіл гендерних ролей: обов'язки батьківства виконує лише жінка-мати. Слід зауважити принагідно, що фактові народження дитини поза шлюбом не надається позитивної чи негативної оцінки ні персонажами, ні авторкою. Такий підхід не був традиційним для тогочасної буковинської дійсності, однак цілком відповідав світогляду й творчим шуканням авторки на ґрунті фемінізму.

Відкидання значущості заміжжя пов'язується в новелі з образом третього персонажа – музики Софії. Переживши нещасливе кохання, дівчина не вважає одруження метою свого життя, тому що «є рід любові у жінок, на якій мужчина ніколи не розуміється. Вона для нього заширока, щоби зрозумівся на ній» [4, с. 132]. Силу своїх почуттів Софія віддає музиці, служіння якій вважає пріоритетним. Із трьох персонажів Софія виявляється найбільш непристосованою до побуту, компенсуючи неумілість старанням. У контексті «трьох К», актуальних для буковинського середовища як частки Австро-Угорщини, така дівчина начебто не має особливої цінності як майбутня дружина, однак у своєрідній дівочій сім'ї Софія стає незамінною частиною гармонійного існування.

Отже, у творі «Valse melancolique» Ольга Кобилянська подає дві своєрідні моделі жіночого буття, в одній із яких концепт заміжжя трактується як варіативний для повноцінного життя жінки.

Різні варіанти підходу до заміжжя / одруження та шлюбного життя представлені письменницею в багатоплановому творі «Земля». Авторка

розглядає подружнє життя на прикладі кількох пар протягом життя двох поколінь, моделюючи різні аспекти сімейних стосунків. Роман починається з експозиції, де подається сцена весілля персонажів, які потім не будуть брати прямої участі в дії. Ініціатором одруження стає мати нареченої Докія, а причиною – прагнення матері забезпечити доньці безбідне, а, отже, пристойне життя. Чоловік Докії – пияк, тому мати боїться, що він проп'є землю, призначену для дочки. Через те Докія поспішає видати дівчину заміж, хоча Парасинка має всього шістнадцять років, а наречений Тодорика – далеко не красень. Вибір нареченого зумовлюється у творі двома чинниками: у нього порядні батьки і земля Тодорики знаходиться поруч із землею Парасинки. Така інтерпретація причин одруження є цілком традиційною для української літератури (можна пригадати хоча б «Наталку Полтавку» Івана Котляревського).

У традиційному руслі представлено життя сім'ї Федорчуків, батьків Михайла та Сави, по-іншому розставлено лише акценти. Розгортаючи картини родинного буття Івоніки та Марійки Федорчуків, письменниця підкреслює, що основним підґрунтям міцного шлюбу є спільна мета: Івоніка й Марійка все життя працюють, щоб накопичити землю, стати «красними газдами». Такий спосіб життя оцінюється персонажами як цілком природний і єдино можливий, що теж відповідає літературній традиції. Однак традиційних цінностей виявляється замало для виховання синів. Михайло й Сава – дуже різні за характерами і поглядами на світ. Спільним між ними, поряд із іншими чинниками, є те, що обидва обирають тих дівчат, які не будуть бажаними невістками для батьків. При цьому обрані братами дівчата теж дуже різні. Обраницю Михайла є Анна, характер якої має в тексті твору явно позитивне забарвлення: вродлива, працювита, привітна, щира, сильна духом, – далеко не повний перелік рис дівчини. Бідна, але для закоханого хлопця це не має значення («Я не питаю за поле, зозулько!»). Натомість Рахіра, обраниця Сави, негарна, ледача, брутальна, злодійкувата, нахабна, що впадає в очі батькам: «Сором нам робиш, Саво! Ти любиш дівчину пусту, що на неї ні один порядний хлопець у селі не глядить, що її ніхто порядний за жінку не візьме...» [5, с. 33]. Саме така дівчина викликає в Сави сильні почуття, здатна утримати його біля себе: «Мабуть, ні одна дівчина на світі не вмiла так любити, як вона! В її обіймах він неначе мiнівся. Своїми великими червоними устами пила з нього всю енергію і силу; пила його, коли лиш гляділа на нього своїми очима. І під тими поглядами, що або сміялися, або іскрами обсіпували його, – м'як,

ослабав і тратив усяку волю. Її сміх, голосний, короткий, уриваний сміх, виривав його з усякого надумування й поривав із собою, а слова її все підходили йому під його душевний лад» [5, с. 33]. Додатковим чинником прив'язаності Сави є й те, що в сім'ї коханої немає таких стійких морально-етичних обмежень, які хлопець мав удома, у своїй родині, отже значущим є відчуття більшої свободи. Ситуація неприйняття Рахіри батьками Сави ускладнюється й тим, що дівчина доводиться Саві двоюрідною сестрою. Зрештою, саме гріхом кровозмішення пояснює трагедію братовбивства Івоніка, сприймаючи страшну подію як покарання за гріх крові.

Якщо Сава хоче мати і землю, і Рахіру, то Михайло осмислює ситуацію інакше. Письменниця наголошує, що Михайло не хоче втратити добрі стосунки з батьками, тому і жде дня свого святого покровителя Михайла, щоб повідомити батьків про вибір майбутньої дружини. Сімейні стосунки й думка батьків дуже багато важать для хлопця. Водночас заради Анни Михайло готовий відступитися від найбільш культивованої цінності – землі, якщо несприятливо складуться обставини і батьки не погодяться на шлюб сина. Цілком у руслі модерністських тенденцій, які передбачають, зокрема, культ почуття, письменниця підкреслює значущість кохання в житті молоді людини. Особливе місце посідає кохання взаємне, саме воно дає силу Михайлові пережити знущання у війську, а Анні – до останнього тримати в таємниці їх стосунки, чекати Михайла, терпіти зневагу з боку односельців та рідних.

Після смерті Михайла родинне життя Федорчуків набуває цілком інших реалій. Вони відмовляються від Сави, хоч і не доносять слідству, що вбивця саме він. Марійка «стала уникати людей, відпихати ворожо від себе всіх, що зближалися приязно до неї, і понурилася цілковито у свій жаль, з якого не було виходу. Часом пригадувала йому в своїй ненависті чим-небудь Саву, але він не застановлявся ніколи над тим. Бачив лише одно з великим смутком, як із її колись такої теплої й щирої душі виростала чимраз страшніша ненависть до дитини, як вона гонила нею за ним і як в її душі зайшло сонце навіки» [5, с. 288]. Затятість Марійки (вона відмовилася взяти до себе дитину Михайла й Анни) призводить ще до однієї трагедії: близнюки померли, і батьки залишилися самотніми.

Надалі відбувається своєрідна зміна гендерних ролей: Марійка не може подолати себе, тому залишається осторонь, замикається в собі, натомість Івоніка вдається до більш активних дій. «Невісткою

своєю називає її, і гірко – болісно всміхається при тім, сам із себе. Хлопчину її медом угощає і, як внука, голубить. Се одинокий золотий промінчик на тихих полях, що викликає від часу до часу усміх на його устах і що ним він справді радується» [5, с. 292]. Він переписує найкращий шматок землі, який призначався Михайлові, на сина Анни й Петра, поводитьсь з хлопчиком, як із своїм онуком. У такий спосіб до дискурсу родинного буття, представленого у творі, додаються міфологеми злочину й кари, прощення та спокути.

Важливий аспект дискурсу заміжжя / одруження художньо реалізовано в зображенні шлюбного життя Анни й Петра. Їх родинне буття ґрунтується на взаємоповазі, визнанні кращих рис кожного. Подружжя наполегливо працює, «складає статки», але живе не для накопичення багатства, а для сина. Письменниця об'єднує персонажів спільністю поглядів на майбутнє цієї дитини («з нього будуть люди, як покине землю!»).

Отже, у романі «Земля» Ольга Кобилянська подає цілком різні вияви почуттів персонажів, підкреслює варіативність причин заміжжя / одруження, актуалізує ряд моделей подружнього життя. Важливим є те, що гармонізації набувають такі стосунки персонажів, які ґрунтуються на ширих почуттях, взаємодовірі та взаємоповазі.

Проблема вибору в контексті заміжжя / одруження є актуальною і для повісті «В неділю рано зілля копала». Ця проблема інтерпретується авторкою у двох основних площинах: у бутті циган та селянського середовища. Звертаючись до життя циганського табору, авторка зосереджує увагу на виборі Маври та на міфологізованому потрактуванні цього вибору. Мавра не може опиратися непереборній силі почуття і зраджує чоловікові, обираючи в коханці «білого боярина» й народивши «білого» сина. Такий вчинок осмислюється старим Андронаті, батьком Маври, як тяжкий «ґріх», який необхідно спокутувати. Частиною спокути є відлучення від рідного циганського середовища й осіле життя біля селян. Мавра не має чоловіка, не знає про долю свого сина, однак знаходить розраду у вихованні доньки своєї покровительки Тетяни. Відбувається своєрідна екстраполяція материнських почуттів, а поряд із ними негативного досвіду зраженого кохання («Але буває й таке, що він тебе по тім всім покине, <...>, бо він має вже другу або, може, мав і дві перед тобою» [4, с. 382]). Трагедія поглиблюється, коли Мавра радить Грицеві одружитися з білявою дівчиною, руйнуючи цим його стосунки з

Тетяною. Лише із смертю Гриця завершується цикл гріха й спокути і Андронаті забирає Мавру із собою в циганський світ.

У розкритті проблеми кохання і зради в селянському середовищі Ольга Кобилянська, як відомо, використовує сюжет народної пісні, проте надає йому нової художньої інтерпретації. Для цього середовища традиційно кохання хлопця й дівчини повинно закінчуватися шлюбом, а вдале заміжжя є запорукою благополуччя дівчини. Саме такий підхід виявляє у творі Настка. Письменниця вводить у контекст і соціальний чинник: Настка з бідної родини, тому вважає, що поступитися в коханні повинна Тетяна, яка «багата, тому віддасться». Натомість для Тетяни, вихованої Маврою, актуальним чинником виступає гордість, яка не дозволяє простити й пережити зраду коханого.

Концептуальна для творчості Ольги Кобилянської опозиція «сильна жінка – слабкий чоловік» інтерпретується у творі шляхом розгортання парадигми стосунків Гриця, Тетяни та Настки, які виходять за межі класичного любовного трикутника. Хлопець захоплюється обома дівчатами, знаходячи в кожній із них щось неповторне: «По кожній стрічі з Тетяною він неначе тратив владу над собою, так дуже підходила вона йому по душі. Вона, – як говорив їй іноді сам, – весь розум з голови випивала і мов шовком за палець кожним словом обвивала. Однак, набачивши її довше, як ось і тепер через якусь роботу, до якої батько мов прикував, починав тужити за Насткою і відчував виразно, що без неї не може обійтися. Яка вона добра, яка податлива, як приставала у всім за ним» [5, с. 394]. Кохаючи ніби відразу обох дівчат, Гриць усувається від проблеми вибору, вважаючи, що вони повинні самі вирішити, з ким йому одружитися: «Обох я вас люблю, обидві ви однакові. Одна синьоока, друга чорнобрива. Обі ви дівчата, лиш Настка не Туркиня. <...> Але вона (Тетяна) гарна, мов боярська дочка. А білява зате люба і догоджає. Що б не захотів я, вона вже зробила. За тими двома хлопці голови дають. Я ще не знаю, котру засватаю. Жаль одну покидати, а шкода і другу лишати... Мабуть, білу посватаю. Дарма, що чорнобриву, може, й більш люблю» [5, с. 447]. Зрештою, кожна з дівчат починає боротися за своє щастя, виявляючи рішучість та волю. Таким чином, активною, діяльною силою в повісті знову постають жінки, які намагаються досягти мети різними шляхами. При цьому пасивність чоловічого персонажа позиціонується як така, що призводить не лише до трагедії почуттів, а й до загибелі його самого.

Аналіз виявів концепту заміжжя / одруження в ряді творів Ольги

Кобилянської свідчить про його актуальність для художнього доробку авторки і дозволяє зробити такі висновки:

– в усіх аналізованих творах письменниці, на відміну від активісток феміністичного руху, не заперечує сам інститут шлюбу, у творах розглядаються лише його варіативні моделі в парадигмі щасливі / гармонійні / нещасливі / трагічні;

– заміжжя часто не є пріоритетним для жіночого дискурсу творів авторки, у різних контекстах замінюючись на дружбу, тяжіння до мистецьких цінностей тощо;

– значної ваги надається почуттям персонажів, кохання розглядається як важливий атрибут гармонійного існування особистості та її щасливого подружнього життя;

– прикметною для творів авторки є зміна або врівноваження гендерних ролей, надання персонажам рис, які традиційно вважаються атрибутивними для представників іншої статі;

– наявність глибокої психологізації різних аспектів буття персонажів, а часто і пряма залежність їх життя від сили характеру, здатності до екзистенційного вибору та дій на його користь;

– авторка виявляє модерністський, нетрадиційний підхід до інтерпретації та оцінки причин та наслідків заміжжя / одруження;

– в актуальному для творчості Ольги Кобилянської дискурсі заміжжя / одруження значне місце посідає міфологізація різних його аспектів, що відповідає основним тенденціям розвитку української літератури межі ХІХ–ХХ століть.

Література

1. Агеєва В. П. Жіночий простір. Феміністичний дискурс українського модернізму / Віра Павлівна Агеєва. – К. : Факт, 2003. – 309 с.
2. Гундорова Т. І. *Femina Melancholica*: Стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської / Тамара Іванівна Гундорова. – К. : Критика, 2002. – 265 с.
3. Дзьобан О. О. Маловідомі матеріали про О.Кобилянську / О. О. Дзьобан // Українське літературознавство: Респ. міжвіднаук. зб. – Вип. 55. – Львів, 1990. – С. 119–122.
4. Кобилянська О. Ю. Твори : у 2-х т. / О. Ю. Кобилянська. – Т. 1. – К. : Дніпро, 1988. – 540 с.
5. Кобилянська О. Ю. Твори : у 2-х т. / О. Ю. Кобилянська. – Т. 2. – К. : Дніпро, 1988. – 597 с.
6. Павличко С. Д. Дискурс модернізму в українській літературі / Соломія Дмитрівна Павличко. – К. : Либідь, 1999. – 438 с.

Стаття надійшла до редакції 26.10.2012 р.

УДК 811.161.2'38

І. О. Талаш

ЧАСОВИЙ КОНТИНУУМ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Талаш І. О. Часовий континуум публіцистичних текстів.

У статті зроблено спробу проаналізувати часовий континуум текстів української публіцистики, визначити особливості відчуття часу українцями.

Ключові слова: континуум, дискурс, час, темпоральність, публіцистичні тексти.

Талаш И. О. Временной континуум публицистических текстов.

В статье сделана попытка проанализировать временной континуум текстов украинской публицистики, определить особенности ощущения времени украинцами.

Ключевые слова: континуум, дискурс, время, темпоральность, публицистические тексты.

Talash I. O. Time continuum of journalistic texts.

The article attempts to analyze the temporal continuum of the texts of Ukrainian journalism, to determine the peculiarities of the sense of time Ukrainians.

Key words: continuum, discourse, time, temporal, publicity texts.

Сучасне соціально-політичне життя України досить складне, його оцінки політиками, соціологами, журналістами неоднозначні, про що свідчать публікації й повідомлення в засобах масової інформації. Ситуація, що склалася, вимагає глибоко аналізу з метою пошуку шляхів виходу із кризи не тільки політичної, економічної, а й духовної, яку зараз переживає українська нація. Досить інформативними щодо духовного стану нації є тексти публіцистичного стилю, оскільки являють собою мовну ретрансляцію сучасної культури. Адже нерозривний взаємозв'язок мови, мислення та культури науковці пояснили ще в ХХ столітті. Зокрема, на початку ХХ століття Е. Сепір та Б. Ворф розробили гіпотезу лінгвістичної відносності, яка полягає в переконанні, що людина бачить світ крізь призму власної мови, яка не лише є інструментом для відтворення думок, а сама їх формує. Відповідно, мова є основою тієї картини світу, яка існує у свідомості її носіїв, гармонізуючи величезну кількість предметів і явищ світу, які їх оточують. Мова зумовлює спосіб мислення народу, з одного боку, і є ретранслятором світовідчуття самого народу, з іншого боку. Це стосується також і відчуття нацією часу, адже, як справедливо стверджують науковці, кожна культура виробляє власну концепцію часу. Спрямованість нації

в минуле чи майбутнє можна виявити, аналізуючи тексти, створені сучасниками, оскільки кожен функціональний стиль мовлення, зокрема й публіцистичний, має характерну темпоральну організацію, яка може бути представлена як часовий континуум.

Мета статті – проаналізувати часовий континуум публіцистичних текстів, опублікованих в українській періодиці з 1995 по 2012 роки (літературно-художній і громадсько-політичний журнал Спілки письменників України «Березіль»; літературно-мистецький і громадсько-політичний часопис Спілки письменників України «Дзвін»), з'ясувати особливості відчуття часу авторами цих текстів.

Логіко-філософське осмислення поняття «час» подане в працях М. Ахундова, А. Гулідова, М. Дяченка, В. Жданова, С. Лазарева, В. Ольховського, К. Сімакова, Я. Стратій, С. Черепанова, Б. Юркова.

Теоретичні положення лінгвістичного аналізу тексту з урахуванням не лише його граматичної структури, а й соціокультурної ситуації, ментальних особливостей учасників комунікації, правил і стратегій створення та розуміння тексту розробляли в своїх працях Ф. Бацевич, В. Власова, Н. Волкогон, Т. ван Дейк, Г. Жуковець, О. Ільченко та ін.

Проблему трансляції культури в мовленнєвій діяльності досліджували Ф. Боас, Б. Ворф, Б. Малиновський, В. Пищальникова, Е. Сепір, Е. Холл та ін.

Більшість лінгвістичних праць присвячені висвітленню функціональних можливостей окремих компонентів функціонально-семантичного поля темпоральності (С. Єрмоленко, Г. Золотова, В. Кононенко, С. Соколова, З. Тураєва, Д. Шмельов та ін.), обмаль досліджень спрямовані на з'ясування специфічних рис часової організації текстів публіцистичного стилю (Ю. Арешенков, О. Бондар, К. Серажим, Н. Шумарова), не виявлено наукових праць, предметом яких було би дослідження часового континуум українського публіцистичного дискурсу.

Тексти публіцистичного стилю покликані висвітлювати суспільно-політичну проблематику, обговорювати, обстоювати та пропагувати певні думки, ідеї, формувати суспільну думку, сприяти розвитку етнічної спільноти чи людства загалом. Відповідно, тексти саме цього стильового різновиду відбивають актуальну картину розвитку суспільства, відображаючи найменші зрушення й тенденції в житті країни. З огляду на це, доцільно розглядати не окремі тексти

публіцистичного стилю, а піддавати аналізу публіцистику як тип комунікативної діяльності, інтерактивне явище, мовленнєвий потік, що має різні форми вияву (усну, письмову), відбувається у межах конкретного каналу спілкування, регулюється стратегіями і тактиками учасників (журналістів і читацької/глядацької аудиторії), тобто в цьому випадку мова йдеться про публіцистичний дискурс. Саме такий комплексний аналіз публіцистичних текстів може дати цінну інформацію про стан і тенденції розвитку українського суспільства, української нації в цілому.

Однією із центральних категорій, що визначає й організовує життя суспільства є час, що фіксується як в усному, так і в письмовому мовленні у відповідних лексико-граматичних категоріях. У лінгвістиці тексту виокремлюють три темпоральні основи текстового часу: об'єктивний (календарний), концептуальний (подієвий), перцептуальний (емоційно-експресивний) і художній (Г. Золотова, Т. Матвеева, З. Тураєва). Об'єктивний (календарний) час є природним, моноспрямованим, зовнішнім щодо тексту. Це категорія фізична, пов'язана з гносеологічно-когнітивною свідомістю, упорядкуванням об'єктивного світу в людській свідомості. Реальний час глобальний, неперервний, подільний. У тексті реальний час відображений через його суб'єктивне сприймання, тобто час реальний поєднується з часом концептуальним, пов'язаним із сприйманням реальної дійсності. Прямим відображенням реального часу є уявлення і поняття людини про реальний час, які втілені в текстах різних типів. Цей час ще називають емотивним, оскільки він ґрунтується на емоціях. Перцептуальний час виражає реальну і приховану позиції автора в часі й просторі щодо подій тексту. У публіцистичних текстах концептуальний і перцептуальний час тісно переплетені й безпосередньо співвідносяться з об'єктивним часом подій.

Елементи функціонально-семантичного поля темпоральності, крім часової організації текстів, виконують ще й емоційно-експресивну функцію, адже вплив журналістського слова на формування світогляду читачів був й залишається головною метою всіх засобів масової інформації не залежно від того, йде мова про ідеологічні, естетичні чи споживчі уявлення певної соціальної групи читачів або взагалі всього широкого читацького загалу. Разом із тим, сам журналіст є представником певної нації, відповідно, в його світоглядній позиції відбиті установки й ціннісні орієнтації, прийняті в сучасному

суспільстві. Виявлення авторського «Я», намагання активно впливати на читачку аудиторію зумовлюють емоційно-експресивну забарвленість публіцистичних текстів, одним із засобів передачі якої є темпоральна організація тексту. Наприклад: 1) *Є відомий вислів Володимира Винниченка: історію України неможливо читати без брому. Щоправда, для більшості сучасних читачів він потребує пояснення: століття тому бром використовували як сильне заспокійливе. Притаманна українській історії «нелінійність розвитку», коли, здавалося б, розв'язані вже проблеми знов постають на порядку денному. Ну хто не лише в «незалежному» 1992-му, а й у «радянському» 1989-му міг би передбачити, що в 2010-му в Україні встановлять пам'ятник Сталіну?* (Березіль. – 2011. – №5-6. – С.159); 2) *Час від часу в пресі та по радіо тут, у діяспорі, згадується порізнному витлумачена думка Івана Багряного: начебто він писав, що українську державу збудують комуністи та комсомольці України. Дехто стверджує, буцімто Багряний хотів комуністичної України. Що стало причиною таких версій?* (Березіль. – 2011. – №5-6. – С.65). В обох наведених прикладах експресія, динамізм викладу досягаються за рахунок частого переключення темпоральних планів: у прикладі (1) – з теперішнього постійної дії, вираженого дієсловами теперішнього часу, на минулий аорист з відповідним граматичним вираженням; у прикладі (2) – з теперішнього розширеного на минулий перфект. Крім того, обидва автори використовують транспозицію дієслівних часових форм з метою надання більшої експресивності викладу: у прикладі (1) за допомогою лексичних обставинних конктеризаторів власне датування, які позначають минулий час, дієслівна форма майбутнього часу набуває семантики минулого часу; у прикладі (2) дієслівна форма майбутнього часу збудують набуває семантики минулого часу, оскільки співвідноситься в контексті на синтаксичному рівні з дієсловом минулого часу писав. Така неоднорідна темпоральна структура наведених фрагментів текстів сприяє не лише посиленню експресії викладу, а й більш рельєфному вираженню авторської позиції: часини речення, де автор окреслює свою позицію або апелює до читача мають значення теперішнього часу. На противагу частини тексту, де викладається фактологічний матеріал, мають значення минулого часу. У частинах тексту, де наводяться авторські оцінки, поширена транспозиція темпоральних форм.

Оскільки засоби вираження темпоральності здатні виконувати крім дейктичної, ще й емоційно-експресивну функцію, то можна припустити, що аналіз часового континууму публіцистичних текстів дасть можливість з'ясувати, як сучасні українці відчують об'єктивний час, яку спрямованість у часі має сучасне суспільство (орієнтоване воно в минуле чи майбутнє). Нами були проаналізовані лексичні, лексико-граматичні й граматичні засоби вираження часу в текстах публіцистичного стилю, які розподілені в такі групи:

1) слова або словосполучення, які безпосередньо передають семантичне значення часу (темпоральні конкретизатори): *у квітні цього року; давно; тепер; 21 листопада 1994 року; протягом багатьох років; 3–4 жовтня 1993 року; в минулому; саме в цей момент; до 2000 року; 1955 року; улітку 1918 року; в жовтні 1917 року; в 1962 році; у 1977 році; в середині 70-х років; від п'ятдесят шостого року; замолоду; післявоєнного сорок шостого; наприкінці четвертого курсу; восени п'ятдесят восьмого року; три роки; тисячу років; завтра; останні п'ятдесят років; в серпні 1991 року; останнім часом; на багато років; 1866 рік; до шістдесятих років;*

2) назва історичних осіб: *Горбачов; Єльцин; Плеханов; Ленін; Сталін; Бухарін; Фрунзе; Держинський; Брежнєв; Хрущов; Суслов; Черненко; граф Д.Толстой; Гітлер; прем'єр-міністр Століпін; Постишев;*

3) номінації історичних епох, реалій: *компартії; КПРС; події в Казахстані 1988 року; партія II інтернаціоналу; X з'їзд партії; РКП (б); XX з'їзд КПРС; СРСР; друга світова війна; за німців; уральські роки; звуки «Союзу нерушимого»; ще за московським часом; політбюро; бійці УПА; комуністична система; комуністи; за радянських часів; комуністичної колгоспно-радгоспної системи; з часів Володимира; з розпадом Великої Литви; за часів Петра I; аж до Кримської війни 1853–1856 років; післяпетрівської Другої російської імперії (1861–1917); ще перед революцією; колективізація та голод; есесівські дивізії; часів першої російської революції; за доби реакції та Першої світової війни; з часів Емського указу; царський уряд; часи Століпіна і Пурішкевича; валуєвський указ 1863 року; у правописних дебатах двадцятих років;*

4) слова на позначення предметів побуту, одягу, пов'язаних з певним періодом: *гімнастрюці; бойова медаль;*

5) цитати як виразники певного культурно-часового періоду: гасла, цитати з віршів, народних пісень; цитування з наукових праць відомих істориків; цитати зі статей, виданих в інших періодичних виданнях; цитати із Біблії;

б) архаїзми: *черевінка; вакації;*

7) граматичні форми минулого, теперішнього і майбутнього часу: найбільш уживаними є форми теперішнього і минулого часу, поширена транспозиція часових форм як засіб вираження експресії.

Аналіз публіцистичних текстів, мовних засобів вираження темпоральності засвідчує тенденцію до створення часового континууму, пов'язаного з історичним минулим української нації, зокрема найбільш часто згадуються історичні періоди існування СРСР та Російської імперії кінця XVIII – XIX століття. Слід зауважити, що найбільш частотними є мовні засоби вираження темпоральності першої, другої та третьої груп. Четверта та шоста групи виявилися найменш численними, що зумовлено, на нашу думку, стильовою специфікою текстів. Крім того, як правило, згадки в тексті про історичні епохи, реалії, історичних осіб згорнуті, стислі, але розташовані у вертикальній структурі тексту так, що створюється певний темпоральний фон. Наприклад: *Вдруге виступили С. І. Гуренко, Купцов та інші представники колишніх і нині суцільних компартійних структур. І всі вони, використовуючи ім'я Володимира Антоновича, знову й знову закликали до згуртування та об'єднання під компартійними прапорами, не кажучи ні слова про уроки загибелі компартії в серпні 1991 року... А слід було б зробити самовбивчий аналіз та сказати комуністам правду про ті фатальні помилки, які погубили КПРС, залишивши нам у спадок і Карабах, і Придністров'я, і горе грузино-абхазьких суперечностей, і події в Казахстані 1988 року, і багато-багато інших негативних явищ* (Б. – 1995. – №3-4. – С.130). Журналісти цілеспрямовано не подають розгорнутих коментарів, справедливо розраховуючи на те, що під час ознайомлення з текстом в українців виникнуть певні вербальні асоціації, емоційне забарвлення яких легко передбачити. Зайве коментування знизило б емоційно-експресивне забарвлення тексту. Разом із тим зазначимо, що прочитання цих текстів тими, хто не знайомий з історією України, з реаліями сучасного суспільно-політичного життя країни, очевидно, не викличе бажаного емоційного ефекту, деякі фрагменти тексту навіть будуть мало зрозумілими саме через відсутність

розгорнутих коментарів, обмеження повідомлення лише темпоральним конкретизатором псевдодатування (частіше), власнедатування (рідше).

Варто зауважити, що журналісти зверталися до означених періодів в історії України, як в дев'яностих роках, так і в двотисячних. При чому в різних статтях, що публікувалися в різних номерах періодичних видань, згадуються одні й ті ж історичні реалії, назви історичних осіб і найбільшою частотністю відзначаються ті, що пов'язані з радянськими періодом історії України. На нашу думку, це пов'язано із бажанням переосмислити власну історію, визначити роль і місце минулих подій у сучасному української нації, намаганням знайти причини сьгоднішніх проблем і негараздів у суспільно-політичному, духовному й економічному житті країни.

До того ж для текстів української публіцистики характерна ретроспекція, яку витворюють зміст і фактуальна інформація, зокрема цитати із наукових праць відомих істориків. Якщо в художньому творі ретроспекція покликана поновити в пам'яті читача повідомлення, необхідні для розуміння подальшого викладу, то в публіцистичних текстах автор за мету ставить створення відповідних вербальних асоціацій у читачів, таким чином ретроспекція перетворюється на один із засобів формування певної думки про ті чи інші події, поштовхом для переосмислення історичних даних в нових умовах, в іншому контексті, з урахуванням того, що було вже сказано.

Таким чином, аналіз публіцистичних текстів виявив їх орієнтованість переважно на українського читача, переважання часового континууму, пов'язаного з історичним минулим України, що може свідчити про спрямованість нації у минуле, намагання переосмислити своє нинішнє життя, відсутність чіткої перспективи розвитку в майбутньому.

Література

1. Бондарко А. Основы функциональной грамматики. Языковая интерпретация идеи времени / Александр Бондарко. – Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петер. ун-та, 1999. – 256 с.
2. Золотова Г. А. Категория времени и вида с точки зрения текста / Г. А. Золотова // Вопросы языкознания. – 2002. – №3. – С. 8-29.
3. Костомаров В. Г. Тексты в масс-медиа / В. Г. Костомаров // Журналистика и культура русской речи. – 2004. – №2. – С. 4-40.
4. Прокопович Е. Н. Глагол в предложении. Семантика и стилистика видовременных форм / Е. Н. Прокопович. – М.: Наука, 1982. – 284 с.
5. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / [отв. ред. А. В. Бондарко]. – Л.: Наука, 1987. – 347 с.

Стаття надійшла до редакції 03.10.2012 р.

УДК 811.161.2:004.738.5

Р. А. Трифонов

РОЗУМНЕ СЛОВО ЯК МЕТАЛЕКСИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Трифонов Р. А. *Розумне слово* як металексична характеристика.

У статті на матеріалі українського інтернет-дискурсу розглянуто метамовний коментар *розумне слово*, який супроводжує конкретні лексеми. Показано його важливість для дискурсивної самопрезентації мовної особистості, а також функції, що полягають у підтриманні бажаної тональності спілкування, створенні оцінного значення, запереченні позиції опонента риторичними аргументами.

Ключові слова: метамова, конотація, оцінка, вербальна самопрезентація, агональна комунікація.

Трифонов Р. А. *Умное слово* как металексическая характеристика.

В статье на материале украинского интернет-дискурса рассматривается метаязыковая комментарий *умное слово*, сопровождающий конкретные лексемы. Показывается его важность для дискурсивной самопрезентации языковой личности, а также функции, состоящие в поддержке желаемой тональности общения, создании оценочного значения, опровержении позиции оппонента риторическими аргументами.

Ключевые слова: метаязык, коннотация, оценка, вербальная самопрезентация, агональная коммуникация.

Tryfonov R. A. *A Smart Word* as a Metalingual Description.

In the article, metalingual comment *smart word* accompanying certain lexemes is considered on the material of Ukrainian internet discourse. Its importance for discourse self-presentation of language personality is shown alongside with its functions: maintaining the desired mode of communication, creating the evaluative meaning, disproving the opponent's position with rhetoric arguments.

Key words: metalanguage, connotation, evaluation, verbal self-presentation, agon communication.

Розумова діяльність індивіда, відповідні характеристики людини та пов'язаних із її життям реалій широко й різноманітно відображаються в мові. Цей фрагмент мовної картини світу, центральною когнітивною структурою в якому є концепт РОЗУМ, узагальнено досліджений у працях Л. Ніжегородцевої-Кириченко, Т. Бичкової, В. Калько, Т. Прудникової, В. Тугаревої на матеріалі прецедентних висловів, а також лексико-фразеологічних підсистем різних мов [7; 2; 3; 10; 13]. Різноманітність метафоричних репрезентацій зазначеного концепту проілюстрована студіями М. Піменової [8], Н. Сергєєвої [11], О. Купченко [4]. В останній із перелічених праць матеріалом стали агіографічні тексти; з цим

дослідженням перегукується робота Н. Мех, присвячена концепту РОЗУМ у Святому Письмі [5].

Цілком логічно, що концепт, настільки важливий для розуміння образу людини в мові, вивчений нині доволі докладно, хоч і з відчутним ухилом у метафоризацію (прикметно, що саме метафорам присвячена основна частина тексту, який передбачає комплексний опис найсуттєвішого в концепті, – статті у виданні «Антологія концептів» [11]). Водночас лишаються недостатньо дослідженими певні важливі проблеми, зокрема ті, що пов'язані з залученням репрезентантів концепту до метатекстового й метамовного рівня висловлювань. Тут варто відзначити працю О. Прокубовського, який проаналізував мовні одиниці, що категоризують інтелектуальні здібності людини, в аспекті проблеми розуміння. У зв'язку з цим дослідник вийшов на проблему метацінок, пов'язаних із розумінням / нерозумінням мовлення, і зробив низку вартісних спостережень щодо їх вираження [9]. Науковець здійснив роботу з одиницями метамовного типу (на матеріалі словосполучень, що містять слово *смысл*), а також приділив чимало уваги метатекстовим явищам (як вербалізується те, чи зрозумілим є сказане). Рухаючись у схожому напрямі, в цій статті розгляну дещо інакші випадки, у яких інтелектуальний складник мовленого есплікується прямо – через метаозначення *розумне слово*, при цьому йтиметься про акцент не так на простому розумінні, як на порозумінні в комунікативному процесі.

Отже, мета цієї статті – з'ясувати прагматичне навантаження кваліфікативного словосполучення *розумне слово* в реальній комунікації. Дослідження виконане на матеріалі інтернет-дискурсу, в усіх цитатах з інтернет-сторінок зберігаю особливості написання оригіналу, навіть якщо маємо відступи від норм орфографії та пунктуації.

Слова *розум*, *розумний* як ядерні репрезентанти концепту мають виразне оцінне функціональне навантаження, що в прямому значенні стосується людини, а через метонімічні перенесення поширюється на інші об'єкти, одним із яких і є *слово*. Аксіологічна функція названих мовних одиниць настільки виразна, що лінгвісти слушно вважають їх основними носіями оцінки окремого типу – інтелектуальної. Н. Арутюнова розглядає інтелектуальну оцінку в підсистемі часткових оцінок як один із двох різновидів психологічної (поряд із емоційною) [1, с. 198].

Якщо проаналізувати контексти вживання словосполучення *розумне слово* в сучасному мовленні, то стає помітною закономірність. Носієм позитивної інтелектуальної оцінки «в чистому вигляді» ця сполука є тоді, коли лексема *слово* в ній уживається в узагальненому значенні ‘щось сказане’, ‘мовлення’. Наприклад: «*Читання книжок – це запорука успіху в розвитку дитини. Якщо дитина полюбить книгу – вам дуже пощастить. Скажу відверто, іноді ми, дорослі люди, чуємо від наших дорослих дітей високе, розумне слово. І це тільки від того, що книга вчить думати, розуміти реалії життя*» [<http://life.pravda.com.ua>]. Синонімами лексеми *слово* тут можуть бути *вислів, фраза* [див. 6, с. 115, 283], а також *судження, твердження, міркування*; її референція в наведеному контексті охоплює не мовні одиниці, а мовленнєві акти. Такі випадки оцінного слововживання мають системний характер, вони досить поширені і в класичній українській літературі, і в сучасних дискурсах, включно з досліджуваною в цій статті інтернет-комунікацією; вони свідчать про концептуалізацію, мають метатекстову природу, але не метамовну.

Однак часто лексема *слово* в сполучі *розумне слово* відсилає до конкретного вербального знака, репрезентованого тут же, в контексті. Тоді ми виходимо на метамовний (металексичний) рівень, а прагматика словосполучення набуває зовсім інакшого характеру: воно стає засобом дискурсивного позиціонування мовця, який висловлює ставлення до мови й до світу. З огляду на мовну свідомість, стилістичні пріоритети, комунікативні настанови та фонові знання, словосполучення *розумне слово* виявляє широкий оцінний діапазон.

Вельми поширеними є випадки, у яких *розумне слово* – це метамовний автокоментар до вживання певної лексеми в мовленні. Цей коментар може бути оцінно нейтральним: «*Для активації я поділила дітей на команди. За правильні відповіді давала “Енчантікс” (жетони у вигляді сердечок). Для тих, хто не знає, що означає це слово, розкажу – це таке розумне слово з мультика*» [<http://megasite.in.ua>]. Тут *розумне слово* – це визначення для ймовірного (з погляду мовця) агноніма. Лексема відсилає до прецедентного феномену, і якщо він відсутній у когнітивній базі реципієнта, це стане причиною агнонімії. Введення метамовного засобу тут зумовлене суто комунікативною потребою розуміння, адекватної передачі інформації на денотативному рівні. Водночас прикметник *розумне* дещо пожвавлює інформативний коментар, надає

йому відтінку іронії чи принаймні якоїсь важко вловлюваної конотації, за якою стоїть людина, а не чиста інформація. І от із такими відтінками частіше мають справу мовець і реципієнт у випадках уживання досліджуваного словосполучення.

Здебільшого визначення *розумне слово* як автокоментар, лишаючись комунікативно навантаженим, сигналізує про конотативні виміри лексичних одиниць: *«Популяризації дуже зручного міфу про приреченість любові сприяла книга французького письменника Фредеріка Бегбедера “Любов живе три роки”, а також дослідження мексиканки Хеорхіни Монтемайор Флорес, в результаті яких вона вивела схожу цифру, після чого багато молодих людей отримали карт-бланш (яке розумне слово) на розрив стосунків»* [<http://pereval.mobi>]; *«Думаю, ні для кого не новина, що я належу до групи людей “люблю повеселиться, особливо пожрать”. І звісно, мене завжди цікавило, що б такого смачного/незвичайного/тощо можна знайти у нас. [...] Спонукана вимушеною дієтою, а також бажанням урізноманітнити свій раціон (о, як розумне слово), я почала шукати, чим у нас можна розжитися, так би мовити, вітчизняним»* [<http://lana-svitankova.livejournal.com>]. Тут і в подібних ситуаціях зауваження щодо слова детерміновані мовною свідомістю, зокрема стилістичними пріоритетами та уявленнями про стилістичну маркованість. Вставна конструкція тісно пов'язана з дискурсивною самопрезентацією дописувачів як мовних особистостей: так пом'якшується наявний у їхньому сприйнятті стильовий дисонанс у межах мовленнєвого фрагмента і реалізується прагматичний намір зберегти оптимальне комунікативне порозуміння з реципієнтом, не вийти за межі невимушеного спілкування. Такі стилістичні й прагматичні особливості споріднюють метамовні коментарі досліджуваного типу з рефлексіями щодо пафосу [див. 12]. Пор. також: *«Не секрет, що ми любимо, коли нас ведуть по життю за руку. Пасивна поведінка вимагає менше витрат енергії, ніж активна, і наш організм економить сили. Така система закладається ще з народження: спочатку ми залежали від батьків, потім покладалися на вчителів у школі, потім був університет або інститут з викладачами, а надалі – робота і начальник. Як бачите, патерналістська (ось це розумне слово!) Система пронизує багато сфер нашого життя, тому немає нічого дивного в тому, що люди бояться відповідальності»* [<http://stattja.pp.ua>]. Маємо своєрідну

дилему: з одного боку, мовець, аналізуючи психологічні та соціальні феномени, повинен висловлюватись аналітично й фахово, демонструвати власну компетенцію; з другого – мусить дбати про належний комунікативний контакт із реципієнтом. Пошук балансу між тим і другим зумовлює автокоментарі: *«Війни зараз все ж переважно ведуться паперові чи, швидше, медійні – за вплив на душі. Це називається розумним словом інформаційний простір»* [<http://artvertep.dp.ua>]; *«Ситуація, в якій опинилась Україна, називається розумним словом “цугцванг” – це коли будь-яка дія лише погіршує ситуацію»* [<http://durdom.in.ua>]. В останньому прикладі метамовний вимір не вичерпується констатацією «розумності» слова, мовець розтлумачує його семантику для максимального розуміння і водночас наділяє лексему з погляду власного ідіолекту статусом маркованої, чим непрямо характеризує себе як мовну особистість.

Той образ мовця, який постає внаслідок уживання «розумних слів», може викликати іронічне сприйняття самого суб'єкта мовлення (це самоіронія, яка теж сприяє збереженню належного комунікативного контакту): *«Гурмани не дрімають в гонитві за гострими відчуттями, так що сучасне виробництво забутих прянощів починає потихеньку відроджуватися. Здається, це називається розумним словом – ребрендинг. :)»* [<http://stasboreyko.trips-in.ru>]. Водночас завдяки розумному слову вводиться додаткова експресія, яка поширюється на попереднє речення й дозволяє мовцеві, очевидно, комунікативно привабливіше оформити свою констатацію; також розумне слово дозволяє «згорнути» пропозитивну номінатему *«сучасне виробництво [...] починає потихеньку відроджуватися»* до однослівного елементного позначення, що, без сумніву, увиразнює сказане. У наступному прикладі самоіронія органічно доповнює легкий стиль повідомлення з поєднанням інформативності, емоційності й комічності: *«Дорога до місця призначення виявилася веселою, багатою на події і навіть пізнавальною (сам не знаю чому пізнавальною, просто хотів похвалитися що вивчив нове розумне слово). Всі шість годин тридцять три хвилини і сорок дві секунди (приблизно) ми тільки й те робили що гнали, але не самогон, а шутки шутки і ще раз жарти»* [<http://optom.at.ua>]. Об'єктом іронії в наведеному уривку стає, крім самого суб'єкта мовлення, ще й мовне кліше, адже ряд означень, що супроводжують слово *дорога*, є стандартним, і мовець, як мені

здається, іронізує не лише з себе, а й загалом з автоматизму відтворення цього ряду.

Однак зазвичай суб'єктом, який *вивчив нове розумне слово*, виявляється не сам мовець, а Інший або Чужий, також присутній у дискурсі. Дуже поширені зауваження про *розумне слово* в діалогічній комунікації, в полеміці. Якщо аргументація риторичного опонента видається мовцеві недостатньою, металексичний коментар, спрямований на семантичні особливості ключового слова, стає агональним прийомом. Із діалогу на форумі: «*Захід уже пожинає плоди від покоління “гаррі потерів” – згадайте бунти підлітків у Лондоні*» – «*Тобто ви вважаєте, що ті виродки, що громилли минулого року Лондон начиталися “Гаррі Поттера”?* Насмішили» – «*Йдеться лише про хронологію та соціологію: “Гаррі Потер” продавався мільйонами, одна за одною виходили екранізації саме тоді, коли ці “виродки” ходили у садки та до школи*» – «*“соціологія” – це наука, а не просто гарне “розумне” слово. Можете на якісь соціологічні дослідження полатися? На взір: “Гаррі Поттер” і розвиток підліткового вандалізму*» [http://litakcent.com]. Або: «*Чесно кажучи, я б по-інакшому, мабуть, сприймала роман п. Матіос, як він мені не видавався б найконкретнішою сублімацією якихось переживань, дійсно аналогічних невинуватому і легковажному потягові, от-як дитячий потяг головної героїні до цукерок. Я не розумію, це поважна проблема? Просто на мою ментальність це якось не лягає*» – «*Мдя-а-а, от що буває, коли людина почує десь розумне слово і починає го тулити де попало. То щось людині на ментальність не лягає, то вирішувати художню прозу вона хоче...*» [www.ukrcenter.com]. Тут риторичний конфлікт загострюється розгортанням метамовного коментарю в бік оцінки мовної компетенції, а отже, освіченості опонента. Наступний щабель інтенсифікації дискурсивного конфлікту – навішування ярликів, використання інвективної лексики для номінації опонента, спричинене також уживанням *розумного слова*: «*колабораціоністи прийшли до влади, Україні торба*» – «*Довбодятел, вичитав розумне слово, зрозумів його на 20% [...] і заявив: “колабораціоністи прийшли до влади!!!”. Але якщо ти переконаний в цьому на 100%, тоді назви речі своїми іменами (на хлопський розум, кого ти вважаєш колабораціоністом, кого загарбником а також наведи факти колабораціонізму). Тоді, можливо, я заберу свої слова назад. А зараз ти довбодятел!!!*» [http://news.if.ua].

Оскільки політика є концептосферою, у якій використовуються *розумні слова*, і водночас предметом суджень пересічного мовця, котрий оперує повсякденною логікою й відповідною лексикою, коментар *розумне слово* поширений у політичному та навколополітичному дискурсах. Вище ми бачили приклад навколополітичної полеміки на форумі – прямий діалог. Крім того, другим учасником діалогу може ставати політик, і тоді виходить діалог-метатекст: «*Ахтунг! Щойно, 10 листопада 2008 року, о 15-00, у новинах по Українському Радіо, оголосили заяву Президента Ющенка. Президент Ющенко з усією притаманною йому рішучістю та сміливістю заявив, що влада (!) повинна (!!)* зробити **ВСЕ МОЖЛИВЕ (!!!)** для того, щоб мінімізувати **(яке розумне слово!!!!)** негативні наслідки світової фінансової кризи в Україні (!!!!!!!!). Ви розумієте?? Ще раз повторю: влада (не Президент, а саме **Влада!**) повинна зробити все можливе, щоб – і так далі. Це ж треба було так довго думати, щоби аж сьогодні вигадати таку хитромудру стратегію та заодно і тактику. Криза всього лише кілька місяців, як розпочалася, а Президент уже – хоп! – і має готовий рецепт, як її побороти! Ну хіба не ласточка? Хіба не золотко наш Президент?» [http://koka.pp.net.ua]. Коментар *розумне слово* до мовлення політика позначений крайнім ступенем іронії (як і весь текст), це імпліцитна вказівка на те, що *розумне слово* не матиме належного ефекту, є недоречним і неадекватним, тобто втрачає зв'язок із дійсністю (саме цю імплікацію мовці прагнуть усунути в автокоментарях, але охоче вводять у коментарях до чужих слів). Подібний засіб риторичної боротьби може ефектно застосовувати у своєму мовленні й сам політик – на адресу опонента. Народний депутат Кирило Куликов: «Світовий банк кілька років тому виділив гроші на соціальні програми, про які Тігіпко весь час говорить. Так треба ж їх використовувати, але цього не відбувається. Програма дозволить порахувати, у кого в Україні які пільги, компенсації, кому і скільки сплачується. **Це розумне слово, яке вивчив Сергій Леонідович, – “інвентаризація пільг”.** Як завжди було закуплено “залізо”, щось в нього було “забито”, але цього року ця система знову не буде працювати...» [http://ia-prometei.org.ua].

Оскільки *розумне слово* в мовленні політиків, із точки зору критично налаштованих громадян, не має зв'язку з дійсністю, воно може репрезентуватися як евфемізм, як засіб маскування

непривабливих намірів і дій політиків: *«Ще вчора вони тузами клялися своїм лідерам у вірності й відданості. А нині ведуть закулісні переговори з посередниками, аби “виторгувати” собі хоч якусь криселко у новій владі. А щоб ніхто не здогадався, що насправді відбувається, прикрилися розумним словом “коаліціада”. Мовляв, йде формування нової коаліції. Так тепер це називається в Україні. І в той час, коли народ завмирає перед телеекранами в очікуванні повідомлень із Києва, у столиці тривають банальні “торги”: хто погодиться зрадити своїх колишніх і продатися новим господарям»* [www.vybir-lviv.com]. Дискурсивне позиціонування мовця полягає не просто в опонуванні політикам як чужим, а в називанні речей «своїми іменами». Тоді мовець постає, на відміну від політиків, як носій «справжнього», не викривленого дискурсу.

Ще один прийом вербальної дискредитації політиків, пов'язаний із досліджуванним метамовним засобом, – це приписування певній лексемі в їхній картині світу конотативної характеристики *розумне слово*: *«Мене взагалі завжди дуже дивувало, чому це депутати пишуть законопроекти спільно. У них, що у кожного окремо мізків бракує? Чи спрацьовує стадний інстинкт? А може з міркувань симбіозу – один вміє читати, другий писати, третій знає розумне слово “законопроект”, четвертий – має на власному айпаді фотографію, як правильно оформлювати...»* [http://infoporn.org.ua]. Фрагмент про знання *розумного слова “законопроект”* – це іронічний складник стратегії дискредитації опонента через пресупозиції («не всі депутати знають слово “законопроект”»; «для депутатів це слово є розумним, а не повсякденно-звичним»). Маркована лексема є частиною фахового словника депутата, тобто останній має нею оперувати у своїй повсякденній діяльності, а приписування такому слову спеціальної ознаки «розумності» має знижувати образ політика, чия мовна картина світу подається як неадекватна статусу.

Водночас так само засобом дискредитації опонентів – у цитованому нижче прикладі вже не політиків – може бути й «надмірне» володіння *розумними словами*, яке теж відчужує: *«Брюх, Панченко, Моренець – філологи, і вони мені не подобаються, ібо уособлюють той негатив, про який я писав... Історія і теорія літератури – добре, я нічого не кажу. І все одно, ви намагаєтесь придумати те, чого немає, і назвати якийсь твір розумним словом, придумати йому класифікацію, намагатись визначити, які*

події/речі/світогляди вплинули на автора» [<http://bo-net-ua.cc.colocall.com>]. Отже, і володіння *розумним словом*, і неволодіння ним можуть оцінюватися негативно залежно від різноманітних настанов суб'єкта. Таким чином, у подібних випадках інтелектуальна оцінка відіграє допоміжну роль і стає амбівалентною («розумне слово – добре» і «розумне слово – погано» співіснують у реальних мовленнєвих практиках), а домінує оцінка нормативна й утилітарна, все залежить від того, що є нормою і приносить результат. Схематично це має такий вигляд: «розумне слово – добре» VS «некомпетентність»; але «розумне слово – погано» VS «простота», «зрозумілість».

Коментар про *розумне слово*, як бачимо, часто супроводжується вказівкою на суб'єкта. Як уже сказано, цим суб'єктом може бути Інший або Чужий. У випадку, коли йдеться про Іншого, різкого протиставлення немає, в номінативному акті відображується лише гетеронімінативність: «*Почалася ланцюгова реакція подорожчання всього, що годиться в їжу. У народному розумінні це і є те, що державні статистики називають розумним словом “інфляція”*» (з газети «Товариш») [www.spu.in.ua]. З одного боку, автор не протиставляє себе суб'єктам номінації, названим *державні статистики*, з другого – він цілком очевидно хоче перебувати в одному дискурсі не з ними, а зі своїм читачем, який використовує простіші мовні засоби. А от ситуація з Чужим у ролі номінативного суб'єкта вербалізується як різке протистояння, це можна було простежити в низці попередніх прикладів. Переважає в подібних випадках заперечення доречності вживання слова в тому чи іншому контексті. Арсеній Яценюк до представників влади: «*Зараз всі реформи звелися до наступного: будемо піднімати на все ціни, будемо скорочувати всі бюджетні видатки, будемо займатися так званою монетизацією пільг, розпродамо все державне майно. Так це не реформи. Моя порада Януковичу, Азарову і всім іншим: хлопці, ви не прикривайтеся цим розумним словом “реформи”. Ви скажіть чітко, що ви хочете зробити в країні. Якщо ви не знаєте, що робити, то так вийдіть і скажіть, що ми не знаємо, що робить»* [www.pravda.com.ua]. Мовець не заперечує слово *реформи* як елемент лексичної системи і навіть мови політики, він лише вважає хибним певне його вживання (пор. вище зауваження про слова *колабораціоністи, ментальність* тощо). А от крайньою формою

дискурсивного опонування Чужому є заперечення вербального знака в мовній картині світу взагалі – як такого, що належить до хибного світобачення: *«Притримуюсь думки, що такого поняття як сексуальне збочення не існує, його люди придумали щоб образити розумним словом те, що їм самим не подобається. Надаю перевагу таким термінам як “хвороба” і “відхилення” у випадках з педофілами, маньяками, іншими людьми які щось чинять ПРОТИ ВОЛІ “партнера”. А от гомосексуали, які добровільно один з одним заводять стосунки – це їхня справа...»* [<http://tereveni.org>]. Тут маємо знов-таки нормативну оцінку, а сполука *розумне слово* набуває виразно негативного оцінного забарвлення (*образити, не подобається*).

Отже, словосполучення *розумне слово*, коли воно стосується конкретних лексичних одиниць і є маркером метамовного, а не метатекстового рівня, має складну й неоднозначну прагматику. За його допомогою, коментуючи власне слововживання, мовець декларує власні ідіолектні настанови, стилістичні пріоритети і цим здійснює самопрезентацію в дискурсі та запобігає комунікативному відчуженню з боку реципієнта. Якщо ж коментар спрямований на чуже мовлення, то вислів, навпаки, стає потужним засобом відчуження і позиціонування себе в «правильному» дискурсі на протигагу «неправильному» дискурсу опонента. У ході реалізації таких прагматичних настанов відбуваються різноманітні оцінні трансформації: початково властива означенню *розумне* інтелектуальна оцінка редукується і стає амбівалентною, частіше негативною; на передній план виходять нормативні та утилітарні оцінки. Як показують дослідження металексичних коментарів з оцінним компонентом, їхня прагматика є складною й майже не дослідженою, тож потребує дальших студій.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – [2-е изд., испр.]. – М. : Языки рус. культуры, 1999. – I–XV, 896 с.
2. Бычкова Т. А. Концепт «разум» в русской языковой картине мира / Т. А. Бычкова // Русская и сопоставительная филология: состояние и перспективы : Междунар. науч. конф., посвящ. 200-летию Казан. ун-та (Казань, 4–6 окт. 2004 г.) : труды и материалы. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2004. – С. 260–261.
3. Калько В. Репрезентація рівня інтелектуального розвитку людини в українських пареміях / Валентина Калько // Наук. вісн. Херсонського держ. ун-ту. Сер. «Лінгвістика». – 2010. – Вип. 10. – С. 187–192.

4. Купченко Е. А. Метафора «вместилище» в структуре концепта «разум» (на материале агиографической литературы) / Е. А. Купченко // Уч. зап. Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Сер. «Филология. Соц. коммуникации». – Т. 24 (63), № 1, ч. 1. – 2011. – С. 358–362.
5. Мех Н. О. Концепт *розум* у Святому Письмі [Електронний ресурс] / Наталія Мех. – Режим доступу : <http://www.kulturamovy.org.ua/KM/pdfs/Magazine68-69-11.pdf>.
6. Мех Н. О. Лінгвокультурологема *ЛОГОС* у науковій, релігійній та художній картинах світу : монографія / Наталія Мех. – К., 2011. – 410 с.
7. Ніжегородцева-Кириченко Л. О. Лексико-семантичне поле «Інтелектуальна діяльність»: досвід концептуального аналізу (на матеріалі іменників сучасної англійської мови) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 – герм. мови / Л. О. Ніжегородцева-Кириченко. – К., 2000. – 21 с.
8. Пименова М. В. Антропоморфная парадигма признаков в структуре концепта УМ / М. В. Пименова // Вестн. Воронеж. гос. ун-та. Сер. «Лингвистика и межкульт. коммуникация». – 2004. – № 2. – С. 32–35.
9. Прокубовский А. А. Категоризация интеллектуальных способностей человека и лексические маркеры понимания в русском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 – рус. яз. / А. А. Прокубовский. – М., 2009. – 24 с.
10. Прудникова Т. І. ДУША, СЕРЦЕ, РОЗУМ: особливості концептуалізації в українській фразеології / Т. І. Прудникова // Уч. зап. Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Сер. «Филология. Соц. коммуникации». – Т. 24 (63), № 1, ч. 1. – 2011. – С. 295–299.
11. Сергеева Н. М. Ум и разум / Н. М. Сергеева // Антология концептов / под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. – М. : Гнозис, 2007. – С. 210–223.
12. Трифонов Р. А. Деякі прагматичні особливості вибачень за пафос у блогосфері (на матеріалі слов'янських мов) / Р. А. Трифонов // Мовознавство. – 2011. – № 3. – С. 41–49.
13. Тугарева В. В. Лексико-семантическая представленность концепта «разум» в английском и русском языках (на материале лингвистических тестов) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.20 – сравн.-ист., типолог. и сопост. языкознание / В. В. Тугарева. – М., 2011. – 23 с.

Стаття надійшла до редакції 15.10.2012 р.

УДК 811.161.2'42 (09)

Н. М. Шарманова

МОВНІ КЛІШЕ В СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ МОВЛЕННІ

Шарманова Н. М. Мовні кліше в сучасному інформаційному мовленні.

У статті висвітлено комунікативні й прагматичні особливості мовних кліше як регулярних стандартизованих стереотипних одиниць у мові сучасної вітчизняної тележурналістики.

Ключові слова: мовне кліше, комунікативні особливості, прагматичні особливості, мас-медійний дискурс.

Шарманова Н. Н. Языковые клише в современной информационной речи.

В статье освещены коммуникативные и прагматические особенности языковых клише как регулярных стандартизированных стереотипных единиц в языке современной отечественной тележурналистики.

Ключевые слова: языковое клише, коммуникативные особенности, прагматические особенности, масс-медийный дискурс.

Sharmanova N. M. The language cliché in the modern informative broadcasting.

The article deals with the communicative and pragmatic peculiarities of cliché as regular standardized stereotype units in language of the modern Ukrainian television media are being considered in particular.

Key words: language cliché, communicative peculiarities, pragmatic peculiarities, discourse of media.

Мас-медійний дискурс – це та сфера професійної комунікативної діяльності, де відбивається оперативне реагування на злободенні суспільно-політичні, соціальні події та чітко простежується вплив мови ЗМІ на формування суспільних цінностей. Мова мас-медіа як віддзеркалення сучасного стану української літературної мови сприяє виробленню мовного стандарту (С. Я. Єрмоленко). Однією з визначальних рис мови мас-медіа є «прагнення до логізації викладу, раціоналізму, певного стандарту, місткості» [20, с. 35].

Скорочення діапазону впливу друкованої публіцистики, оперативність реагування на суспільно-політичні й соціальні події, розбудова усної форми мови в теле- й радіожурналістиці, перевага лаконізму оперативних повідомлень в Інтернет-виданнях, фіксований ефірний час і обсяг друкованих знаків, дозволяють активно використовувати в мас-медійному дискурсі готових мовних одиниць, які відповідають основному конструктивному принципу публіцистичної мови – упорядкованому й регулярному чергуванню стандартизованих й експресивно забарвлених мовних конструкцій (сегментів) на різних ділянках мовного ланцюжка, на різних композиційних рівнях (Д. П. Вовчок, В. Г. Костомаров, Г. Я. Солганик).

Мета статті полягає у висвітленні прагматичних виявів кліше в мові українського телевізійного простору. Мета розвідки передбачає розв'язання низки завдань: 1) розкриття полістатусності кліше як одного з малодосліджених явищ природної мови; 2) з'ясування комунікативних особливостей мовних кліше в сучасному

інформаційному телемовленні; 3) репрезентація прагматичних ознак кліше в текстах, зафіксованих на телевізійних каналах України.

У питаннях комплексного опису механізмів номінації й комунікації особливе місце відведено стереотипним комбінаціям словесних знаків, які є автономними блоками із традиційно усталеними значенням і формою. До таких одиниць належать **мовні кліше**, що завжди містяться в ментальному лексиконі комуніканта.

Вивчення мовних кліше не належить сьогодні до кола найбільш розроблених проблем вітчизняного мовознавства. Різні підходи до тлумачення мовної природи кліше пояснюються традиційним розумінням і новим осмисленням сутності цієї одиниці мови, широким і вузьким розумінням її обсягу (Ю. В. Рождественський).

Традиційно всі відтворювані мовні одиниці українські й зарубіжні мовознавці зараховують до фразеологізмів за широкого розуміння об'єкта фразеології (О. В. Кунін, О. Д. Райхштейн, Л. Г. Скрипник, Г. М. Удовиченко, В. Д. Ужченко та ін.). Розмежування фразем та інших стійких сполучень слів (складних термінів та найменувань, клішованих висловів, шаблонних виразів) залишається одним із головних завдань задля встановлення обсягу, меж і статусу самої фразеології [3, с. 10]. Відмежування мовних кліше від фразеологізмів у вузькому сенсі як образних аналітичних номінативних знаків мови, з одного боку, а з іншого, – від вільних словосполучень (номінативних знаків реалізації мови) дає можливість проаналізувати різні підходи щодо лінгвального статусу кліше, наявні в науковій літературі. На рівні надслівної номінації мовні кліше є аналітичними знаками, які виконують або первинну, або повторну номінативну функцію, що і відрізняє їх від фразеологізмів як вторинних номенів [12, с. 30].

Почасти одиниці клішованого характеру є предметом вивчення лексикології чи фразеології, іноді – морфології або синтаксису, а найчастіше – стилістики. Відомі спроби виокремлення їх дослідження в окрему лінгвістичну дисципліну – фразеоматику (лінгвістичні школи О. В. Куніна, В. Хлебди).

Клішовані мовні знаки предикативного характеру називають також прецедентними текстами (Ю. М. Караулов), усталеними комунікативними фрагментами (Б. М. Гаспаров), клішованими висловами (Є. М. Верещагін, В. Г. Костомаров), комунікативними фразеологічними висловами (М. М. Шанський). Для деяких із цих

одиниць Н. І. Формановська використовує дефініцію «стійкі формули спілкування». А. Г. Ахмеджанова наводить цілу низку термінологічних визначень для таких мовних явищ: шаблонні фрази, стереотипні висловлювання, речення-формули, усталені фрази спілкування, фразеологізовані або стаціонарні речення [12, с. 9].

Загалом у вітчизняному мовознавстві для з'ясування мовної специфіки кліше існують різні тлумачення: від негативного маркування – як шаблонної фрази, «заяложеного виразу» [7, с. 546], – до протилежного: як мовного стереотипу з позитивною функцією, конструктивної одиниці мови [18, с. 237]. Нове розуміння дефініції «мовне кліше» знаходимо у вітчизняних термінологічних працях, укладених Ф. С. Бацевичем та О. О. Селівановою [17, с. 209; 4, с. 73].

Визнаючи багатогранність визначеного об'єкта дослідження, ми не можемо оминати і те, що дефініцію «мовне кліше» звужено до розуміння тільки стереотипних ділових висловів на зразок *враховуючи сказане вище; на відміну від* тощо. Клішованими вважають одиниці, які функціонують на базі словосполучення і лише в текстах офіційно-ділового спрямування. Усталеним є погляд на кліше як стандартизовану мовну одиницю, пов'язану передусім з процесами стандартизації мови офіційно-ділового стилю. Питання щодо побутування мовних кліше в офіційно-діловому стилі є предметом наукового зацікавлення Н. Д. Бабич, С. П. Бибик, С. Я. Єрмоленко, А. П. Коваль, Л. І. Мацько, О. Д. Пономарева та ін.

При осмисленні поняття кліше спостерігаємо апелювання до інших дефініцій: «стандартизоване словосполучення» (Р. Ф. Возна), «канцелярський зворот» (М. А. Жовтобрюх), «мовна формула-штамп» (М. М. Пешак), «канцелярський вислів-кліше» (Н. М. Сологуб), «канцелярський шаблон» (А. Ф. Марахова), «мовна формула» (Л. І. Мацько, О. М. Мацько), «стійке сполучення слів» (Д. Горбачук, Л. Коваленко) тощо [5, с. 267–278].

Поза увагою дослідників залишаються готові до вербального продукування, відтворення і сприймання мовні одиниці, які побутують не лише у спеціалізованих текстах (наукових, законодавчих, дидактичних, комп'ютерних тощо), а й у всій поліфонічній площині текстів інших типів – синкретичних і синтетичних текстах, текстах трансцендентного спілкування та щоденної комунікації. Особливе значення мають готові структурно-

змістові блоки у синтетичних текстах (мас-медіа, Інтернет, реклами), які поєднують ознаки зазначених вище різновидів текстів.

Викладені вище підходи стосовно сутності кліше, наявні в українському й зарубіжному мовознавстві, не дають однозначної відповіді на низку питань. Залишається нерозв'язаною проблема лінгвістичної природи кліше: це знаки, сукупність різнорівневих одиниць, стилістичні засоби чи фігури мови? Крім того, обсяг самого поняття, співвідношення з термінами-дуплетами «шаблон», «мовний стереотип», «мовна формула» досі не набули в науковій літературі остаточного тлумачення. Відтак, актуальною на сьогодні є думка про те, що в сучасній лінгвістиці «поняття “мовне кліше” не зовсім визначене. Під ним розуміють і фразеологізми, і просто частотні поєднання, а також більш складні семантичні єдності: стандартні репліки, гасла, популярні цитати та багато інше» [11, с. 57].

Аналогічно немає єдиного погляду і в потрактуванні функціональних можливостей частотних явищ мови. У лінгвістичній літературі здійснені спроби розмежувати мовне кліше і штамп. Обрану для дослідження одиницю – мовне кліше – ми розглядаємо як лінгвістичний феномен, а в мовній практиці він набуває психологічного характеру (Т. М. Дрідзе, В. В. Красних, Ю. Є. Прохоров та ін.).

Визнаючи однією з основних функцію мовної економії, лінгвісти попереджають про те, що кліше за механічного перенесення в неприродні для них стилі перетворюються на штампи (А. П. Горбунов, Д. Е. Розенталь, О. О. Селіванова, Г. Я. Солганик та ін.). Надмірне вживання образного кліше в мові ЗМІ перетворює його на штамп: «У журналістиці штампи образного походження, можливо саме внаслідок оперативності цього виду праці, особливо живучі» [10, с. 245]. У низці наукових розвідок звернена увага вітчизняних дослідників саме на ці питання (Н. О. Бойченко, В. М. Кибальчич, О. Покровська, О. А. Сербенська, О. С. Снітко, Н. І. Швидка та ін.).

Спроби пояснити поширеність кліше автоматичністю використання засобів мови у процесі комунікації, певною інертністю в оперуванні лінгвістичним матеріалом, економією мовних і творчих зусиль, шаблонністю людського мислення шляхом відмови від підбору оригінальних засобів мовного вираження спрямовують на обмеження негативною оцінкою у кваліфікації цього явища.

У сучасній зарубіжній лінгвістиці відстежується тенденція щодо визнання кліше як образного засобу мови. Укладач універсального довідника з німецької мови «Gutes deutsch in schrift und rede» Л. Маккензен серед готових блоків слів і зворотів мови розглядає три різновиди клішованих одиниць: 1) кліше як окрасу мови (Formeln als Redeschmuck); 2) кліше, яких потрібно уникати у процесі комунікації (Formeln, die man vermeiden soll); 3) закріплені кліше (Erstarrte Formeln) [13, с. 152–164]. Неодноразово висловлено думку про те, що до поняття нейтрального кліше тяжіють пареміологічні одиниці (А. А. Крикманн, Г. Л. Пермяков, О. М. Саввіна та ін.).

Необхідність узагальнення, пояснення й опису комунікативно-прагматичних і когнітивних механізмів лінгвалізації буття у клішованих одиницях пояснюється соціолінгвістичними чинниками, як-от: повною реалізацією мовою своїх функцій в усіх сферах суспільного життя протягом останніх років, інтелектуалізацією суспільства, його тотальною інформатизацією та глобалізацією. Серед значної кількості усталених зворотів, наявних у телевізійній інформації, слід виокремити групу кліше, які найчастіше використовувані в ЗМІ, закріплені за ним і віддзеркалюють особливості стилю. Разом із лексикою ці фразеологізми і кліше впливають на стиль [6, с. 33; 19, с. 38].

Лаконізм і місткість у номінації назв (телепередач, телеанонсів, відеосюжетів, рубрик друкованої періодики й Інтернет-видань) за допомогою готових структурно-змістових блоків виразно репрезентують мовні і стильові ознаки медійного дискурсу: *Живи з новинами* (5-й канал); *Головний аргумент*; *Про головне*; *Саме зараз* (1-й національний телеканал).

Мовні кліше лежать в основі композиційного структурування фактичного інформаційного матеріалу, здійснюючи репрезентацію медіаподій: *Підсумки дня* (1-й національний телеканал); *Час новин* (5-й канал) тощо. Кліше співвідносяться з топіками у виборі аргументів і джерел інформації [15, с. 17]. Дискурс масової комунікації має властиві тільки йому знаки актуальності: *Експерт на зв'язку* (1-й національний телеканал) – та маркери нефактуального статусу інформації, зокрема у назвах телепередач *Як кажуть* (ТРК-11); *Поза очі* тощо.

Актуалізація кліше в українському інформаційному мовленні розкриває той факт, що посилання при цьому на авторитети почасти

відображає «ідеологічні стандарти – шаблони “моди” та “стилю”» [21, с. 177], зокрема: *Ближче до народу; В кабінетах; Вести діалог* (1-й національний телеканал); *Правила життя* (СТБ).

Використання кліше в текстах телевізійного простору ґрунтується загалом на тих позиціях, що мовне продукування адресанта й мовна апперцепція адресата регулюють постійну суперечність між властивими людині потребами спілкування та її прагненням звести до мінімуму власну розумову й фізичну діяльність (А. Мартіне).

Масовий мовний вплив на читача (слухача) через кліше осмислюється з погляду когнітивних механізмів. За номенами впізнаваних фактів рівня побутової свідомості здійснюється інформування про важливі суспільні події: *Контрольна робота* (1+1); *Генеральне прибирання* (СТБ); *Господар у домі; Проти ночі* (1-й національний телеканал).

У сприйнятті змісту мас-медійної інформації, що передається за допомогою наявних у мові знаків (їхніх звукових форм), мовна свідомість реципієнта намагається асоціювати задані форми з давно відомим змістом: *Хто куди* (1+1); *За власним бажанням* (Інтер); *За Батьківщину; Ти вдома* (СТБ).

Зважаючи на це, позитивну оцінку актуалізації кліше в сучасному телемовленні визначено відповідністю ментальним стереотипам як відображенню в свідомості людей часто повторюваних явищ дійсності; автоматизацією процесу відтворення готових зручних уніфікованих формул; прагненням редукувати саму форму вираження, скорочуючи її склад до відомого стандарту; економією мисленнєвих зусиль, часу для обох сторін комунікації; використанням наявних словесних комплексів для вираження нових смислів і нових результатів суспільного досвіду.

Д. Розенталь і М. Теленкова наголошують на тому, що мовне кліше «створює конструктивну одиницю, яка зберігає свою семантику, а в багатьох випадках і виразність» [16, с. 168]. Визначаючи з-посеред диференційних ознак кліше появу їх у конкретних умовах мовленнєвого акту (стереотипних ситуаціях-контекстах) і реалізацію семантики виключно в реальному контексті, В. Гвоздев стверджує думку про вигуківий характер мовних кліше на кшталт *Так просто; Як це?* (1-й національний телеканал), які можуть

виражати реакції співбесідників і виражають емотивне значення [8, с. 168].

Формування позитивних оцінок подано в незамкнених кліше на позначення категорії заперечення: *без ГМО; без консервантів; без обмежень* (Новий канал); *без жінок (1+1); Без шасі; Без ожеледи (СТБ); Без коментарів (5-й канал)* тощо.

У писемному й усному телемовленні актуалізується метакомунікативна функція етикетних кліше. Вона репрезентує етикетність спілкування, під якою розуміють дотримання законів куртуазного спілкування, що визначають відповідно до мовної ситуації форми етикетності. До поняття «етикетне кліше», крім того, входять такі номени: мовні, рутинні, етикетні кліше чи формули, прагматичні формативи чи ідіоми, семіінтеракціональні одиниці, комунікативні фразеологізми, звороти ввічливості тощо [2, с. 6], під якими розуміють стереотипні фрази, що передають суспільні взаємини, наприклад: *Доброго ранку, Україно* (1-й національний телеканал); *Все буде добре* (СТБ); *На здоров'я* (1+1) і т. п.

У лінгвістичній літературі усталеними є два погляди на прагматичну значущість етикетних кліше, бо, по-перше, вони мають стандартний, типізований характер. По-друге, установлення референційного відношення за допомогою мовних стереотипів є несуттєвим і позбавленим інформативності: «Важливий лише факт “говоріння”, установлення контакту, а не семіотична цінність... Їх уживання ґрунтується на традиції і служить для збереження соціальних норм, яких мовці дотримуються з причин емоційного характеру. Коли не вітаються в потрібних на те ситуаціях, відчувають не брак інформації, а появу негативних емоцій з приводу порушення правил поведінки» [2, с. 13]. Розглядаючи етикетні стосунки як універсалії з відповідними соціальними й психологічними ролями, особистісними взаєминами в офіційній і неофіційній сферах спілкування, В. А. Маслова зауважує з цього приводу: «Здавалося б, етикетна поведінка є стандартною і стереотипною, являє собою замкнену систему, проте порушення цієї поведінки може призвести до непередбачуваних наслідків для людини й людства» [14, с. 47].

Залежно від комунікативних намірів мовців у різних інформаційних жанрах – інформаційна служба теленовин, репортаж, прес-конференція, дискусія, ток-шоу і т. п. – на телебаченні реалізується низка основних і факультативних функцій етикетних

кліше (комунікативна, емоційна, когнітивна, репрезентативна, фатична, сугестивна, гедоністична, моделююча, психокорекційна, перформативна).

Комунікативний вияв кліше в медіатекстах має, як вище зазначено, і виразно негативну рису. Стереотипна комбінація лексем, яка використовується досить часто у процесі комунікації, може призвести до її кваліфікування в теорії та практиці журналістської майстерності як банального поєднання слів (В. Й. Здоровега, А. О. Капелюшний, М. Стівенс та ін.). перехід до розряду штампів дає підстави для виокремлення критеріїв негативної оцінки використання кліше в текстах мас-медіа. Серед них можемо назвати такі: утрата мінімального інформаційного «руху» смислів (Ф. С. Бацевич); несуттєве й позбавлене інформативності установаження референційного відношення за допомогою мовних стереотипів; ситуативна неспіввіднесеність, недоцільність актуалізації в текстах; висока частотність уживання зумовлює перехід до розряду штампів: *Далі буде; На зв'язку; Нові серії; Пряма трансляція; Прямий ефір; Спонсор показу* тощо.

Мовні, стильові й композиційні штампи, визначені стандартними механізмами побудови медійного матеріалу, почасти виникають унаслідок журналістського калькування (іноді з порушенням професійної етики). Проте іноді цьому дається певне пояснення: «Через обмеженість часу і простору комунікатор повинен зводити велику частину інформації до її найпростіших елементів. Аудиторія також не має достатньо часу та енергії, аби занурюватися в усі подробиці» [21, с. 176].

Загалом же пресупозиція використання кліше розглядається як стереотипне уявлення про смисловий зв'язок між експліцитно вираженим значенням стандартної формули та імпліцитно наявним у мовній свідомості лінгвокультурним досвідом комунікантів, «їхнім загальним фондом екстралінгвістичних і лінгвістичних знань про денотативну й прагматичну ситуацію» [1, с. 224].

Експліцитне маркування в жанрах телевізійної комунікації за допомогою постійно відтворюваних мовних знаків – кліше – визначає комунікативні стратегії і мовну поведінку учасників комунікації, у тому числі й вияв можливості маніпулятивних впливів на індивідуальну й колективну свідомість, що загалом можна розглядати

в контексті специфіки мовної культури й професійної етики тележурналіста.

Отже, соціолінгвістичні умови відображають широкі можливості використання в мас-медійному дискурсі готових мовних одиниць. Кліше як повторюваний у схожих ситуаціях мовний знак дозволяє втілювати стереотипні комунікативні смисли в текстах сучасних вітчизняних мас-медіа. Комунікативні й прагматичні функції кліше реалізуються у процесі щоденної телекомунікації.

Література

1. Алефиренко Н. Ф. Когнитивно-прагматическая фразеология как лингвистическая проблема / Н. Ф. Алефиренко // SLAVENSKA FRAZELOGIA I PRAGMATIKA / СЛАВЯНСКАЯ ФРАЗЕОЛОГИЯ И ПРАГМАТИКА / Uredn. Zelika Fink, Anita Hrnjak. – Zagreb : KNJIGRA, 2007. – S. 219–225.
2. Баландіна Н. Ф. Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті / Надія Францівна Баландіна / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : АСМІ, 2002. – 332 с.
3. Баран Я. А. Фразеологія у системі мови : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15 – загальне мовознавство / Я. А. Баран / Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 1998. – 32 с.
4. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : Довіра, 2007. – 205 с.
5. Биби́к С. П. Офіційно-діловий стиль / С. П. Биби́к // Українська лінгвостилістика ХХ – початку ХХІ ст. : система понять і бібліографічні джерела / За ред. С. Я. Єрмоленко. – К., 2007. – С. 267–278.
6. Вакуров В. Н. Стилистика газетных жанров / Вакуров В. Н., Кохтев Н. Н., Солганик Г. Я. – М. : Высшая школа, 1978. – С. 33.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Відп. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь, ВТФ : Перун, 2007. – 1736 с.
8. Гвоздев В. В. Контекст и некоторые проблемы прагматики клише / В. В. Гвоздев // Роль контекста в реализации семантических особенностей языковых единиц. – Курск, 1987. – С. 14–22.
9. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності : (стилістика та культура мови) / Світлана Яківна Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 416 с.
10. Здоровега В. Й. Теорія і методика журналістської творчості : [підручн.] / В. Й. Здоровега. – 3-є вид. – Л. : ПАІС, 2008. – С. 245.
11. Кронгауз М. А. Семантика : [учеб. для студ. лингв. фак. высш. учеб. заведений] / Максим Анисимович Кронгауз. – М., 1995. – 208 с.
12. Лещак С. Языковое клише : прагматика, семантика и структура аналитических номинативных неидиоматических знаков в современном русском языке / Светлана Лещак / [Электронный ресурс]. – Кельце, 2006. – 161 с. // Режим доступа : <http://www.ujk.edu.pl/~leszczak>
13. Маккензен Л. Немецкий язык. Универсальный справочник / Лутц Маккензен; пер. с нем. Е. Захарова. – М. : Аквариум, ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. – 592 с.

14. Маслова В. А. Лингвокультурология : [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений]. / Валентина Авраамовна Маслова. – [3-е изд., испр.]. – М. : ИЦ «Академия», 2007. – 208 с.
15. Павлюк Л. С. Риторика, ідеологія, персуазивна комунікація / Людмила Степанівна Павлюк. – Л. : ПАІС, 2007. – 168 с.
16. Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – М. : АСТ, 2001. – 624 с.
17. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : [термінологічна енциклопедія] / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
18. Сологуб Н. М. Кліше / Н. М. Сологуб // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Укр. енциклопедія, 2000. – 752 с.
19. Стилистика газетных жанров / Под ред. Д. Э. Розенталя. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1981. – 256 с.
20. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі мови засобів масової інформації) / Олександр Анатолійович Стишов. – [2-ге вид.]. – К. : Пугач, 2005. – 388 с.
21. Яковець А. В. Телевізійна журналістика : теорія і практика : [посіб.]. / Анатолій Володимирович Яковець. – [2-е вид., доповн. і переробл.]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 262 с.

Стаття надійшла до редакції 16.10.2012 р.

ШКІЛЬНІ ПІДРУЧНИКИ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В АСПЕКТІ ГЕНДЕРНОЇ ЗБАЛАНСОВАНOSTI

Дороніна Т. О., Бузько С. А. Шкільні підручники з української мови в аспекті гендерної збалансованості.

У статті подано аналіз шкільних підручників з української мови в аспекті гендерної збалансованості. Зокрема, звернено увагу на частотність використання творів відомих письменників / письменниць; особливості відтворення на сторінках підручників образів чоловіків / жінок; наявність матеріалів, тематика яких має гендерне забарвлення.

Ключові слова: гендерний аналіз, гендерна диспропорція, гендерні стереотипи, гендерна збалансованість.

Доронина Т. А., Бузько С. А. Школьные учебники по украинскому языку в аспекте гендерной сбалансированности.

В статье представлен анализ учебников по украинскому языку в аспекте гендерной сбалансированности. В частности, обращается внимание на частотность использования произведений известных писателей / писательниц; особенности воссоздания на страницах учебников образов мужчин / женщин; наличие материалов, тематика которых имеет гендерную окрашенность и пр.

Ключевые слова: гендерный анализ, гендерная диспропорция, гендерные стереотипы, гендерная сбалансированность.

Doronina T. A., Buzko S. A. Ukrainian textbooks in the aspect of gender balance.

The article is devoted to the analysis of Ukrainian textbooks in the aspect of gender balance. In particular it pays attention to the frequency of use of the works of famous men writers / women writers, peculiarity of reconstruction of men / women's images on the pages of the textbooks, availability of materials, which subject has gender color, etc.

Key words: gender analysis, gender disparity, gender stereotypes, gender balance.

Серед проблем, які залишаються актуальними у вітчизняній системі освіти, є проблема створення підручників. За підручником залишається значення провідного засобу навчання, тому в освітній царині тривають дискусії щодо змісту, структури та вимог до сучасного підручника. Існує велика кількість теоретичних напрацювань щодо цього (А. Артюнов, Н. Басай, В. Беспалько, В. Бейлінсон, Н. Біб'юк, Н. Бориско, Н. Галькова, Л. Занков, Д. Зуєв, Я. Кодлюк, О. Коломінова, І. Лернер, З. Микитенко, В. Редько, О. Савченко, Н. Склярєнко та ін.).

Сучасні науковці розглядають підручник як комплексну інформаційну модель, яка відтворює педагогічну систему: учитель – підручник – навчальний процес – учень (В.Безпалько [2]). У дослідженнях В. Бейлінсона та Д. Зуєва [1] підручник постає як системне утворення, яке поєднує в собі предметний зміст (основи наук) і види пізнавальної діяльності учнів. Вітчизняними методистами підручник розглядається як сукупність текстових та ілюстративних компонентів, які складають довідково-супровідний апарат та навчальний зміст підручника в єдину цілісну систему передачі навчальної інформації, як важливу соціально-історичну категорію, оскільки зміст освіти визначається саме державою. Отже, можна цілком справедливо стверджувати, що зміст підручника є відтворенням змісту освіти на певному соціально-історичному етапі розвитку держави [8; 10].

Метою написання статті став аналіз шкільних підручників з української мови в аспекті гендерної збалансованості. Упровадження гендерного компоненту до вітчизняної освітньо-виховної системи – вимога часу, яка визначається сучасними євро-інтеграційними процесами, коли перед працівниками освіти з особливою гостротою ставиться вимога щодо формування нової особистості учня, вільної від стереотипних уявлень та упереджень, що мають будь-який дискримінаційний характер. Успішне розв'язання цього завдання залежить від багатьох чинників, зокрема від наявності в освітніх закладах гендерно збалансованої навчальної літератури.

Методика проведення гендерної експертизи підручників та іншої навчальної літератури вже розроблялася деякими сучасними вченими-педагогами. Аналіз навчальної літератури дозволив дослідникам виявити гендерну диспропорцію як у змістовній, так і в ілюстративній частинах багатьох шкільних підручників. Так, за спостереженнями деяких учених, у багатьох випадках відзначається «фемінізація навчального матеріалу, недостатність, або навіть відсутність чоловічих образів, гендерна стереотипізація. У підручниках домінують переважно жіночі образи матері-берегині, бабусі, часом згадується дідусь, а образ батька майже відсутній» [4, с. 16].

Проведення гендерного аналізу навчальних підручників, на думку Н. Городнової, можливе з урахуванням особливості побудови навчальної ситуації як «суми рівноправної взаємодії трьох суб'єктів –

Учня, Учителя та Автора підручника» [7, с. 13]. Науковець звертає увагу на особливості пізнавальних процесів, коли «окрім отримання прямого цільового продукту (знань), завжди виникають побічні результати, які за своїми масштабами та значущістю можуть переважати передбачуваний ефект знань. Нині загальноновизнано, що побічним результатом, який свідомо чи несвідомо закладається авторами-упорядниками в зміст шкільних підручників, є певні гендерні стереотипи, що нав'язуються підліткам через приклади, інтерпретацію певних подій, ілюстративний матеріал, граматичні та синтаксичні конструкції тощо» [7, с. 13].

Звернення до наукової літератури з цієї проблеми дає підстави стверджувати, що чільне місце під час гендерної експертизи шкільного підручника займає описовий аналіз. Головну увагу при цьому зосереджено на репрезентації жінок та чоловіків на сторінках навчальних програм, у підручниках, у змісті текстів та заголовків. Приміром, науковцями аналізується професійна представленість жінок та чоловіків, яка відтворює наявну професійну сегрегацію. Крім того, звертається увага на характер ілюстрацій («Чоловіки, хлопчики на ілюстраціях зображені енергійними, активними, жінки та дівчатка – пасивними, залежними, кимось опікуваними» [6], на наявність «сексизму в ілюстраціях» (Т. Барчунова) та характер опису жінок та чоловіків (наприклад, О. Марущенко вказує, що «діяльність, успіхи і досягнення представниць жіночої статі інтерпретуються як менш значущі, менш масштабні» [9]). Також учені використовують контент-аналіз, доцільність якого при проведенні гендерної експертизи підручників доведено вітчизняними науковцями (Т. Говорун, О. Кікінежді, В. Гайденко, Н. Городнова, І. Предборська та ін.). Науковці виділяють два головні різновиди контент-аналізу – кількісний (змістовий) та якісний (структурний). Перший бере до уваги зміст повідомлення (про що говориться), другий – контекст повідомлення (як говориться), що дозволяє виявити також латентну інформацію, яку несе в собі текст. Крім того, цей метод передбачає врахування невербальної інформації (ілюстрації, схеми, таблиці тощо).

Під час проведення аналізу підручників з української мови ми звертали увагу на авторство (належність жінкам чи чоловікам) як самих підручників, так і використаних у них фрагментів науково-популярних та літературно-художніх творів; особливості відтворення образів жінок та чоловіків (опис зовнішності, особистісні характеристики, характер

суспільної та професійної діяльності); частотність використання творів відомих письменників / письменниць тощо.

З'ясувалося, що з 10 підручників української мови, які було взято на аналіз, авторами є переважно жінки, що, очевидно, певною мірою відповідає представленості жінок / чоловіків у мовознавчій науці також (70% і 30%).

У підручнику О. Глазової та Ю. Кузнецова для 5-го класу [5]. У відтворенні образів жінок та чоловіків простежується певна тенденційність. Так, мистецтвом (танці, співи) однаковою мірою займаються і чоловіки / хлопці, і жінки / дівчата, але прикладне мистецтво (гончарство, різьбярство), тобто продуктивна праця, подається як справа включно чоловіків. Саме чоловіки позиціонуються як видатні громадські діячі та воїни. Етикетні норми спілкування також пояснюються через чоловічі образи (розмова батька з сином) [5, с. 27]. Натомість жіночі образи поетизуються (дівчинка з птахом, дівчинка ворожить на ромашці). Суспільні уявлення про традиційну роль жінок / чоловіків представлені через казкові персонажі (чоловіки оберігають, допомагають, рятують).

У підручнику для 6 класу (автори – М. Пентилюк та ін.) дівчата представлені в однакових із хлопцями обставинах (разом співають, вчать, ходять до бібліотеки та займаються спортом), однак уже дорослі жінки зображені виключно в родинному колі (родинна прогулянка – с. 8; родинне свято – с. 114; приїзд у село до бабусі – с. 258). Отже, майбутнє дівчини / жінки уявляється авторами підручника обмеженим виключно родинним життям.

У підручниках для 7-го, 8-го та 9-го класів нами також було помічено гендерну диспропорцію. Так, з-поміж видатних державних діячів, діячів науки та культури згадуються лише чоловіки, натомість жінки показані як представниці не надто престижних професій (наприклад, продавець чи касир [14, с. 8]. Крім того, представлені в аналізованих підручниках образи чоловіків демонструють більш широку (порівняно із жінками) соціальну активність: вони – вчені, музиканти, історичні діячі, математики та авіатори; саме чоловіки активно займаються спортом [16, с. 235]. Жіночі образи відтворені переважно в родинному колі [16, с. 11] або під час виконання обслуговуючої праці (наприклад, робітниця магазину) [16, с. 314, 334].

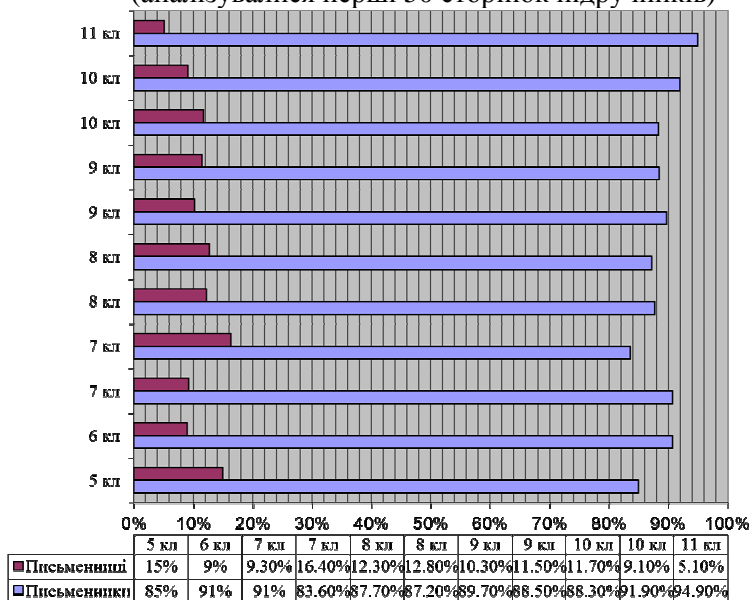
У підручнику для 10–11-го класу [17] гендерна збалансованість також, на жаль, відсутня. Наприклад, нами було помічено 9 посилань

на чоловіків-письменників, і лише одне – на жінку-письменницю. Чоловіки в цьому підручнику показані вченими, філософами, керівниками (напр., с. 85, 109).

Наступним критерієм нашого аналізу став характер добору авторами підручників навчального матеріалу, а саме частотність використання цитат із творів відомих письменників / письменниць. Результати вивчення цього аспекту узагальнені в *Діаграмі 1*.

Діаграма 1

**Частотність використання цитат
із творів письменників / письменниць**
(аналізувалися перші 50 сторінок підручників)



Наведені дані не лише відтворюють гендерну асиметрію, яка присутня у вітчизняному соціокультурному просторі, але й свідчать про те, що якоюсь мірою учням навіюється хибне уявлення про малозначущість жіночого внеску в розвиток суспільства, науки та культури, порівняно з чоловічим.

Про відтворення в змісті підручників гендерних стереотипів свідчить і ряд інших прикладів, як-от: у підручнику для 7-го класу гендерні

стереотипи відтворюються навіть у прислів'ях (*Де хата не метена, там дівка не плетена*, впр. №94), а також у текстах, що подають опис краси природи (напр., про сонце: *Колись, запевняють старі люди, сонце світило яскравіше, бо його вранці чистила та вмивала дівчина-красуня... Сонце ж без служниці занудьгувало...* (впр. №148) [12, с. 77]. Акцент ніби робиться на тому, що покликання дівчини / жінки – бути служницею.

Наявні в підручниках і ознаки професійної сегрегації. Так, справою жінок уважається вишивання (впр. №57, 71, 73), розпис (впр. №60); чоловічою – гончарство (впр. №126, 131, 132) та інші види ремісництва (впр. №128). Чоловіки тут змальовані як королі та князі, магнати та меценати; космонавти, майстри, капітани, науковці та спортсмени, режисери та педагоги, поети та письменники; медики та археологи; жінки – це просто дівчата, бабусі, матусі, дружини. Хоч у поодиноких випадках згадуються жінки-художниці (К. Білокур, М. Примаченко – майстрині петриківського розпису) і лише одна жінка-лікарка. А пояснення, що таке «гостинність», робиться через посилення – *«хатня робота – справа жіноча»* (впр. №254).

Подібні приклади містяться в іншому підручнику з української мови також для 7 класу [11]. Професійна діяльність чоловіків представлена тут досить широко; чоловік за професією – філософ, державний діяч (напр., родовід П. Могили у вправі №39), журналіст, редактор, музикант, машиніст, солдат, учений, лікар, поет. А жінка змальовується як дочка, сестра, мати (напр., до матері тулиться дитина [11, с. 36], мати читає листа зі сльозами [11, с. 36], схиляється над колискою [11, с. 37], пече хліб [11, с. 78]) або бабуся, переважно без вказівки на професійну зорієнтованість. Або ж змальовуються жінки лише як *«мудрі, посивілі вчителі»*, що *«виховували у дітей любов до рукоділля, господарювання»* [11, с. 21].

Стереотипне уявлення про те, що дівчата більш старанні у навчанні та присвячують йому більше часу, відтворюється у розмові двох подруг (впр. №231), одна з яких дивується, коли встигає вчитися брат іншої:

– *І коли тільки твій брат уроки вчить? – дивується Зіна. – Зранку в школі, вдень у футбол ганяє, а ввечері, сама знаєш, від телевізора не відходить.*

– *Мабуть, уночі, – трохи подумавши, каже Зоя.*

– *Та невже? – не перестає дивуватися Зіна. – Вночі ж спати треба!*

– *А він на уроках висипається! – сміється Зоя [11, с. 70].*

Підручник для 8-го (автори – О. М. Беляєв та ін.) [13] також містить приклади гендерної асиметрії. Учні дізнаються, що саме чоловіки є митцями (впр. №23), льотчиками (впр. №56), спортсменами (с. 28), вченими-археологами (впр. №64), інженерами (впр. №34), послами (с. 35), письменниками (с. 35), моряками (впр. №190) та альпіністами (впр. №208). Також чоловік – філософ (впр. №82, с. 42), авіаконструктор (с. 64), шофер (с. 219) та громадський діяч (впр. № 213). Жінка ж у текстах більшості вправ знову представлена лише в колі родинних стосунків – як мати («*лист від матері*», с. 33; «*Проводжає сина мати захищати рідний край*», с. 35), бабуся («*Спочатку бабуся садила картопл*», с. 42), сестра.

Отже, у шкільних підручниках неодмінно присутнє стереотипізоване суспільне уявлення (часто – латентне) про життєве призначення чоловіків та жінок. На жаль, у більшості випадків такі уявлення свідчать про гендерну незбалансованість самого суспільства.

Привернув нашу увагу в плані гендерної диспропорції також підручник для 8-го класу (автори – А. А. Ворон, В. А. Солопенко [14]). Тексти запропонованих тут вправ містять розповіді про видатних діячів (чоловіків!) науки та культури (вправи №26, 39, 118, 133, 166, 167, 170, 180, 181, 182, 191, 211, 225, 263, 276, 302, 308, 324, 353, 373, 377). І згадується лише одна постать відомої жінки – художниці Марії Примаченко (вправа №18). Однак уже перше речення свідчить про андроцентричність мови підручника: «*Марія Овксентіївна Примаченко – майстер українського «наївного мистецтва»* [14, с. 10]. Чоловіки, згадувані в текстах вправ (№391, 393), постають пророками та борцями: Максим Рильський «*проголошує*», Тарас Шевченко «*таврує царизм*», Платон Воронько «*закликає*», Іван Франко «*пророкує*» та стає «*велетнем у царстві людської культури*». І лише одна жінка – Леся Українка – показана як непересічна особистість, для якої слово – «*меч*» (№391, 392).

У текстах на морально-етичну тематику також змальовані переважно чоловічі образи. Як, наприклад, у тексті «*Шляхетність*» (вправа № 254), де приклади шляхетної поведінки демонструють знову-таки чоловіки – винахідник радіо Олександр Попов та польській педагог Януш Корчак.

Гендерні стереотипи відтворено також у вправі № 34; за змістом цієї вправи, учні розглядають картину, на якій зображений князь Олег із дружиною. Досить показовим є уривок, коли діти шукають на картині зображення князевої дружини:

– *Вона десь, видно, позаду, – врешті вирішив Ванько.*

Сонька не була б Сонькою, коли б не заперечила:

– *І зовсім не позаду! Вона вдома залишилася: князеві борщ варить* [14, с. 21].

Підручник для 9-го класу [16] також відтворює гендерні стереотипи сучасного суспільства. Так, у текстах вправ жінка, навіть будучи хворою, турбується за трьох своїх дітей (впр. №1), вчить дітей (впр. №22); співає колискову (впр. №58), розповідає дітям казки (впр. №175) тощо. Тобто в підручнику відтворюється стереотипне уявлення про жінку-матір, призначення якої полягає лише в народженні та вихованні дітей. Щодо професійної реалізації жінок, то в підручнику згадується лише одна «жіноча» професія – вчителька (впр. №48; 174). Єдиною жінкою, про «дивовижну долю» якої розповідається більш докладно, є Роксолана, яка полонила турецького султана красою та талановитістю (впр. №204). У наступній вправі (№207) йдеться про героїв-чоловіків («могутніх велетнів»), які воювали на Запорізькій Січі (Богдан Хмельницький, Іван Сірко, Петро Сагайдачний, Максим Кривоніс, Данило Нечай, Іван Богун). Однак є вправа, де йдеться про мужність та патріотизм жінок («Українські рослини символи», впр. №268): «*У народі живуть легенди про сміливих дівчат, які заводили у непрохідні хащі загони Батія, припікаючи їх на загибель. Саме з крові цих самовідданих патріоток ніби й зросли калинові кущі*» [15, с. 117].

Чоловіки в родинному колі змальовуються на сторінках підручників дуже рідко, акцент зазвичай робиться на їх суспільній ролі, як, наприклад, у підручнику для 10–11-го класу ([17]): чоловіки – це мужні козаки та воїни (впр. №10; 140), князі (впр. №42); великі філософи та полководці (впр. №344), відомі художники та видатні письменники (впр. №10, 397); матроси (впр. №40), пілоти (впр. №55); учені (впр. №218) тощо. Натомість жінка, як правило, постає як берегиня, господиня (впр. №226), мати (впр. №288). Доволі часто на сторінках підручників поетизується образ жінки, яка страждає, наприклад, образ жінки-вдови ([17] №130); образ матері, яка втратила свого сина ([17] №197).

У підручниках для старших класів тексти вправ подають відомості про життєвий і творчий шлях відомих чоловіків (учених та митців), наприклад, про творчі пошуки видатного вченого Володимира Вернадського ([17], впр. №114); письменника й режисера Олександра Довженка ([17], впр. №122); поета Василя Стуса ([17], впр. №93); письменника Михайла Коцюбинського ([17], впр. №110); живописця-

пейзажиста Архипа Куїнджі ([17], впр. №219); найвідомішого графіка Якова Гніздівського ([17], впр. №277), філософа Григорія Сковороди ([17], впр. №318). І вкрай рідко згадується про жінок, які присвятили себе творчій діяльності (напр., Марія Башкирцева ([17], впр. №33), яку представлено як співачку та художницю).

Проведений аналіз шкільних підручників із української мови дає підстави стверджувати, що ілюстративний матеріал цих підручників відтворює гендерні стереотипи та культурні норми, що відображають гендерну матрицю суспільства. Очевидним є те, що гендерні стереотипи відтворюють панівний у суспільстві тип соціальної взаємодії чоловіків і жінок; характер їхньої репрезентації у суспільній та приватній сферах; суспільні стандартизовані уявлення про моделі поведінки (ролі) чоловіка / жінки в суспільстві. У зв'язку з цим важливим видається питання подолання гендерних стереотипів, що є доволі дискусійним і таким, що потребує подальшої наукової розробки.

Література

1. Бейлінсон В. Г. О функциональном подходе к оценке школьных учебников / В. Г. Бейлінсон, Д. Д. Зуев // Проблемы школьного учебника – М. : Просвещение, 1977. – Вып. 5. – С. 42–54.
2. Беспалько В. П. Теория учебника: дидактический аспект / Владимир Павлович Беспалько. – М. : Педагогика, – 1988. – 160 с.
3. Бондаренко Н. В. Українська мова : [підручник для 10 класу загальноосвітніх навч. закладів з рос. мовою навчання] / Н. В. Бондаренко. – К. : Грамота, 2010. – 288 с.
4. Гайденко В. «Мама мила раму», або Проблема відображення гендерної рівності в підручниках початкової школи // В. Гайденко // Початкова освіта. – 2004. – №19. – С. 16–17.
5. Глазова О. П. Рідна мова : [підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл.] / О. П. Глазова, Ю. В. Кузнецов. – К. : Освіта, 2005. – 288 с.
6. Говорун Т. Гендерна дискримінація в сфері освіти [Електронний ресурс] / Т. Говорун, О. Кікінежді. – Режим доступу : <http://www.helsinki.org.ua/index.php?id=1200305760>.
7. Городнова Н. М. Соціально-психологічні чинники становлення статево-рольової ідентифікації підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психолог. наук : спец. 19.00.07 «Педагогіка та вікова психологія» / Н. М. Городнова. – К., 2006. – 24 с.
8. Карпенко О. Основні вимоги до навчальної інформації в сучасному підручнику [Електронний ресурс] / О. Карпенко // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2007. – №2. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/ppmb/texts/2007-02/07keaimt.pdf
9. Марущенко О. А. Шкільні навчальні програми з історії у фокусі гендерного аналізу [Електронний ресурс] / О. А. Марущенко // Вісник Міжнародного слов'янського університету : український науково-теоретичний журнал. – 2008. – Т. 11. – №2. – С. 37–41.

10. Редько В. До проблеми сучасного шкільного підручника іноземної мови [Електронний ресурс] / В. Редько. – Режим доступу : <http://bibl.kma.mk.ua/pdf/zbimuku/11/1.pdf>

11. Українська мова : [підручник для 7 класу загальноосвітніх навч. закладів з рос. мовою навчання] / О. М. Беляєв, М. І. Пентилюк, Л. М. Симоненкова, Т. П. Симоненкова. – К. : ВД «Афон», 2004. – 128 с.

12. Українська мова : [підручник для 7 класу загальноосвітніх навч. закладів з рос. мовою навчання] / О. М. Горошкіна, А. В. Нікітіна, Л. О. Попова. – К. : Ін-т сучас. підруч., 2007. – 176 с.

13. Українська мова : [підручник для 8 класу загальноосвітніх навч. закладів з рос. мовою навчання] / О. М. Беляєв, М. І. Пентилюк, Л. М. Симоненкова, Т. П. Симоненкова. – К. : ВД «Афон», 2004. – 136 с.

14. Українська мова : [підручник для 8 класу загальноосвітніх навч. закладів з навчанням рос. мовою] / А. А. Ворон, В. А. Солопенко. – К. : Освіта, 2008. – 272 с.

15. Українська мова : [підручник для 9 класу загальноосвітніх навч. закладів з рос. мовою навчання] / О. М. Беляєв, М. І. Пентилюк, Л. М. Симоненкова, Т. П. Симоненкова. – [3-те вид., пер. і доп.]. – К. : Освіта 2002. – 208 с.

16. Українська мова : [підручник для 9 класу загальноосвітніх навч. закладів з навчанням рос. мовою] / Н. В. Бондаренко, А. В. Ярмоленко. – К. : Освіта, 2009. – 383 с.

17. Українська мова : [підручник для 10-11 класу загальноосвітніх навч. закладів з навчанням рос. мовою] / О. М. Беляєв, Л. М. Симоненкова, Л. Д. Скуратівський, Г. Т. Шелехова. – [4-е вид.]. – К. : Освіта, 2001. – 240 с.

Стаття надійшла до редакції 02.10.2012 р.

УДК 373.2:811.111(07)

Л. Л. Мацепура

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ПРАВИЛЬНОЇ ІНШОМОВНОЇ ЗВУКОВИМОВИ В ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Мацепура Л. Л. Формування та розвиток правильної іншомовної звуковимови в дітей дошкільного віку.

У статті розглядається питання формування та розвитку правильної іншомовної звуковимови в дітей дошкільного віку, подається характеристика звуків англійської мови, навчання іншомовної вимови.

Ключові слова: мовленнєва діяльність, інтонаційні моделі, фонетичні навички, артикуляційний апарат, фонетична зарядка.

Мацепура Л. Л. Формирование и развитие правильного иноязычного звукового произношения у детей дошкольного возраста.

В статье рассматриваются вопросы формирования и развития правильного иноязычного произношения у детей дошкольного возраста, дается характеристика звуков английского языка, обучение иностранному произношению.

Ключевые слова: речевая деятельность, интонационные модели, фонетические навыки, артикуляционный аппарат, фонетическая зарядка.

Matsepura L. L. The formation and development of correct foreign pronunciation in the children under school age.

The article deals with the formation and development of foreign pronunciation of the children under school age, it is the characteristic of English sounds, a training of foreign pronunciation.

Key words: speech activity, the model of intonation, phonetic skills, the articulation apparatus.

Мовленнєва діяльність в усній та письмовій формі охоплює необхідні складові: автоматизовані компоненти – навички (фонетичні, граматичні, лексичні). Вони входять до мовної компетенції. Формування цих навичок є головним завданням під час навчання говоріння, слухання, письма та читання. Кожен вид навичок має свою специфіку, тому успішне їх формування потребує окремих підходів, спеціальних методів та прийомів.

Кожна мова має свої вимовні норми. Не можна вивчити мову, не оволодівши звуковимовою. Сучасні дослідження доводять (А. М. Богуш, Є. М. Верещакін, І. О. Зимня, Е. І. Негневицька, Л. М. Паламар, О. В. Паскаль, Ю. І. Пасов, М. І. Пентилюк, В. А. Трунова, Л. В. Щерба та ін.), що вимова є базовою характеристикою мовлення, ґрунтом для розвитку й удосконалення всіх інших навичок рідного й іншомовного мовлення.

Вимовні навички є досить специфічними. За належністю до видів діяльності їх відносять до рухово-мовленнєвих. Оскільки мовленнєві одиниці існують тільки у звукових образах, вимовна навичка, з одного боку, злита з лексичними навичками, де вона за своїм характером – мовленнєва; з іншого боку, своїм функціонуванням вона зобов'язана рухам органів мовлення, тому ця навичка – рухова (Ю. Пасов). Слуховимовні навички є складними, оскільки відрізняються поступовістю в розвитку. На початковому етапі навчання формуються перш за все навички правильної вимови звуків виучуваної мови, складається відповідна артикуляційна база, усвідомлюються й застоюються одночасно звукові труднощі, пов'язані з інтерференцією (негативний перенос) рідної мови.

Учені довели, що повноцінне засвоєння звукової системи виучуваної мови забезпечується мовленнєвим слухом.

«Мовленнєвий слух, із психолінгвістичної точки зору, – це здатність людини при сприйманні мовлення уловлювати слухом і одночасно відтворювати у внутрішній мові всі фонологічні засоби мови, артикулюючи й інтонуючи мовлення, яке вона чує» [1, с. 52].

Фонетичний слух (компонент мовленнєвого слуху) – це вміння чути не тільки фонему рідної мови, але й інші звуки, які реально вимовляються дитиною в рідній чи іноземній мовах. Фонетичний слух можна розвинути до будь-якої ступені тонкості. Умова розвитку фонематичного слуху – це постійне повторення зразка. Головною складовою засвоєння звукового боку мови є чітке розрізнення звука заданого і звука, який дитина вимовляє реально.

Оволодіння звуками та інтонаційними моделями іноземної мови є необхідною передумовою розвитку умінь спілкування у всіх видах мовленнєвої діяльності. Лише засвоївши норми вимови, дошкільнята зможуть розуміти висловлювання інших і точно сформулювати власні.

Метою навчання фонетичного матеріалу є формування *слуховимовних і ритміко-інтонаційних навичок*. Під *слуховимовними навичками* мовлення розуміють навички фонемно правильної вимови всіх звуків у потоці мовлення та розуміння всіх звуків при аудіюванні. *Ритміко-інтонаційні навички* – це навички інтонаційно і ритмічно правильного оформлення мовлення і, відповідно, розуміння мовлення інших людей.

Із цього слідує, що фонетичні навички передбачають як автоматизовану рецепцію звуків (так званий «фонематичний слух») та інтоном (за аналогією з фонематичним – «інтонаційний слух»), так і їх (ре)продукцію – артикуляцію та інтонування.

Усі навички вимови (так само граматичні та лексичні) мають характеризуватися якостями автоматизованості, гнучкості і сталості та формуватися поетапно.

Первинний етап оволодіння другою чи іноземною мовою нагадує процес становлення рідної мови в дитини. Мовленнєвий апарат у дошкільнят дуже гнучкий, вони легко наслідують звуки та звукосполучення рідної та нерідної мов. Існує суттєва різниця між засвоєнням звуків рідної мови і другої чи іноземної.

У процесі засвоєння рідної мови в дитини існує вже розвинутий фонематичний слух, тренований довгим підготовчим періодом. Під час навчання другої, іноземної мови, цієї фонетичної бази немає. Дошкільнята не плутають і не змішують рідну мову з іншою і завжди усвідомлюють, якою саме мовою розмовляють. Вимова закріплюється та зберігається на все життя. Малюки вкрай чутливі до вимови, оскільки особливо сприйнятливі до фонетики та інтонації мовлення.

Певні мовленнєві зразки зберігаються в їхній пам'яті у вигляді звукових комплексів, пригадуючи, які в тих чи тих ситуаціях, діти

керуються переважно власними слуховими уявленнями. При цьому іншомовні мовленнєві зразки сприймаються ними відокремлено від звукових комплексів рідної мови. І якщо, а це дуже важливо, при вивченні нових фонем у дітей сформується неправильна вимова, то пізніше, у школі її вже дуже важко буде виправити.

Від того, як поставлене навчання вимови, як засвоєна звукова система мови, повністю залежить розуміння мовлення й говоріння. У шкільному віці діти дещо втрачають попередню здатність легко й точно відтворювати звуки іноземної мови. І навіть тоді, коли опиняться в іноземному середовищі й досконало оволодіють чужою мовою – лексичним складом та граматичною будовою, у їхній вимові зберігається акцент рідної мови.

Украй важливо, щоб самі педагоги, які навчають дітей іноземної мови, вільно володіли розмовним мовленням і мали бездоганну вимову, інтонування. Це унеможливить звикання дітей до неправильного вимовляння звуків, слів, фраз нерідною мовою, застереже дорослих від сумної необхідності згодом переучувати, виправляти їх.

Недосконалість дитячого мовленнєвого апарату і зумовлені віком дефекти вимови можуть бути причиною труднощів у роботі вчителя над фонетичною стороною навчання іноземної мови. У випадку, коли дефект мовлення зумовлено не віком, а логопедичними причинами, необхідна консультація спеціаліста (деякі логопеди вважають, що вивчення іноземної мови тільки збільшить мовленнєві проблеми дитини).

Основою будь-якої мови є звук. Усі види мовленнєвої діяльності базуються на звуках. Навчання фонетичного матеріалу передбачає оволодіння учнями всіма звуками і звукосполученнями виучуваної іноземної мови, наголосом та основними інтонаційними моделями (інтонаціями) найбільш поширених типів простих і складних речень.

Існує кілька критеріїв відбору фонетичного мінімуму. За *ступенем складності* фонетичного явища об'єктами спеціального засвоєння при навчанні вимови є лише ті, що являють для учнів певні труднощі: за критерієм *відповідності потребам спілкування* до мінімуму відносять передусім ті звуки та інтонації, що виконують у мовленні смислорозрізнавальну функцію; за критерієм *нормативності* з фонетичного мінімуму для навчальних закладів вилучаються різні відхилення від норми, а об'єктом навчання виступає повний стиль зразкової літературної вимови; за еталон береться вимова дикторів, коментаторів радіо і телебачення.

За ознакою схожості / розбіжності звуків англійської та рідної мов усі звуки іноземної мови умовно розділяють на три групи.

До *першої групи* відносять звуки, максимально наближені до звуків рідної (української) мови за акустичними особливостями та артикуляцією (*[b, m, s, z, l]*).

Формування навичок вимови названих звуків не викликає особливих труднощів, оскільки має місце позитивний перенос навичок з рідної мови в іноземну. Для засвоєння цих звуків можна обмежитися імітацією, ніяких інших вправ ця група не потребує.

Друга група включає звуки, які, на перший погляд, дуже схожі на звуки рідної мови, але відрізняються від них за суттєвими ознаками (*[e, I, i, l]*).

Сприймання та відтворення звуків, що належать до другої групи, характеризується високим ступенем інтерференції. Учні автоматично переносять навички вимови цих звуків з рідної мови в іноземну, що призводить не тільки до появи акценту в мовленні, але й до помилок на рівні змісту. Звуки цієї групи вимагають від учителя посиленої уваги та спеціального тренування в різноманітних вправах, особливо в тих, де є контрастування з відповідними звуками рідної мови.

До *третьої групи* належать звуки, які не мають артикуляційних або акустичних аналогів у рідній мові учнів (*[w, r, h]*). Звуки цієї групи також викликають значні труднощі при засвоєнні, тому що має місце формування абсолютно нової артикуляційної бази.

Таким чином, належність звука іноземної мови до тієї чи іншої з трьох згаданих груп зумовлює методику його засвоєння – способи ознайомлення учнів з ним, вибір і кількість вправ, що потрібні для оволодіння даним звуком у рецепції та (ре)продукції.

При навчанні іншомовної вимови слід урахувувати, що учні вже володіють звуковими засобами рідної мови. З одного боку, це допомагає в оволодінні вимовою нової (іноземної) мови, з іншого – викликає певні труднощі, спричинені інтерференцією рідної мови. Так, типовою помилкою для україномовних та російськомовних учнів є недотримання довготи голосних в англійській мові, бо в рідній мові довгота не має смислорозрізняювального характеру.

Джерелом помилок в інтонації є, наприклад, відсутність в українській і російській мовах високого початку та різкого падіння у спадному тоні, що характерно для англійського мовлення. Отже, у плані навчання вимови вчитель повинен скоректувати ті фонетичні

навички, що вже є в учнів, у відповідності до фонетичної системи нової мови і доповнити її тими елементами вимови, які відсутні в рідній або другій мові учнів.

Для нейтралізації негативного впливу фонетичних навичок рідної мови робота з вивчення іншомовної вимови має будуватися на основі порівняльного аналізу фонологічних систем рідної та іноземної мов, що є одним із важливих спеціальних принципів навчання фонетичного матеріалу. Це дозволяє передбачити можливі труднощі і тим самим знайти шляхи їх подолання, які визначатимуть характер пояснень учителя та вправи, що будуть застосовуватися в навчальному процесі.

У зв'язку з тим, що репродукція звукового потоку обов'язково супроводжується контролем з боку слухового аналізатора, у пам'яті того, хто говорить мають бути наявні відповідні акустичні образи. Це вимагає одночасного створення слухових (акустичних) та мовленнєво моторних образів слів.

Ураховуючи труднощі, з якими стикається учень при оволодінні вимовою іноземної мови, у процесі навчання доцільно використовувати імітативний та аналітичний методи одночасно (пояснення та аналіз слід застосовувати в такому обсязі, у якому вони можуть бути корисні учням для розуміння особливостей фонетичного явища і полегшення його засвоєння). Такий метод одержав назву аналітико-імітативного.

Доведено, що діти краще засвоюють вимову будь-якого звука в конкретному певному слові. Уводячи нове слово або мовленнєвий зразок, треба декілька разів вимовити його, потім дітям запропонувати повторити хором. Тільки після цього викладач перевіряє вимову кожного. Діти повинні не тільки правильно імітувати мовлення викладача, але й звертати увагу на недоліки у вимові своїх товаришів. Основний прийом у роботі над вимовою на цьому етапі – імітація, багаторазове повторювання мовленнєвих зразків і їхніх компонентів. Діти дошкільного віку гарно імітують, а мову педагога сприймають як взірць, тому вона повинна бути внормованою й емоційною, а звуки мови будуть сприйматися правильніше, якщо діти побачать, як вони артикуються.

Робота над формуванням фонетичних навичок відбувається на спеціальному етапі заняття: фонетичній зарядці. Кожне заняття бажано починати з фонетичної зарядки, яка полягає в тому, що діти вимовляють окремі звуки, слова, у які ці звуки входять, називають уже вивчені предмети, повторюють вірші, лічилки тощо. Якщо діти

припускаються помилок у вимові, то педагог показує їм, як подібні помилки ведуть до зміни значення слова (*ship – sheep, pen – pan*).

Корисним у процесі навчання вимови може бути магнітофон. Педагог може записати, наприклад, читання віршів дітьми, щоб потім вони могли прослухати своє читання, порівняти його зі зразком, а педагогу буде легше проаналізувати вимовні помилки дітей і потім виправити їх.

Хорове заучування текстів і хорові відповіді на запитання, є хорощим засобом засвоєння інтонації.

Проте інколи викладач, намагаючись чітко вимовити слово, речення, вимовляє його дуже повільно, тому сам неправильно акцентує слова. Під час хорової відповіді ця помилка закріплюється. У хоровій роботі треба слідкувати за ритмом, наголосом, мелодією, інтонацією. Інтонаційні структури англійської та української мов мають два базові тони – висхідний, коли інтонація зростає, та спадний, за якими розрізняють повідомлення і запитання, завершені й незавершені висловлювання.

Учитель, на відміну від дітей, не повинен обмежуватись лише вживанням висхідного та спадного тонів, він має користуватися всією різноманітністю інтонаційних засобів, що існують у певній мові.

Привабливість мовлення вчителя, який виступає для дітей носієм іноземної мови, бажання наслідувати його залежить від їх мовлення, емоційної забарвленості, вживання власне тих засобів виразності, які притаманні англійській мові. Різні емпатичні засоби інтонування речень учні можуть засвоювати шляхом наслідування або користуватися інтонаційними засобами рідної мови.

Навчати, зрозуміло, треба без довгих, нудних пояснень, де повинен бути язик і як треба відкривати рота. Навчання проводиться у вигляді звукоімітаційної гри. Звуки відпрацьовуються як ізольовано, так і в опозиціях: довгі та короткі голосні, міжзубні та свистячі приголосні.

Завдання вчителя підібрати різноманітні форми цієї роботи: артикуляційні вправи («Киця лиже молочко»; робота з дзеркалом (для контролю правильності артикуляції); фонетичні вправи («Плесни в долоні, коли почуєш звук [r]», «Передражни мене», «Зіпсований телефон»); нескладні римовки, скоромовки, пісеньки.

Під час занять у процесі формування слуховимовних навичок важливо звертатися до ігрових моментів. Навчальна мета гри в такому випадку полягає в тому, щоб діти вимовляли і впізнавали вивчені звуки, не думаючи про це спеціально, роблячи це автоматично.

Фонетичні ігри повинні бути різноманітні за своїм характером і, залежно від етапу навчання, поєднуватися з іншими видами ігор. Усі пояснення до проведення гри вчитель повинен надавати рідною мовою.

Педагог контролює процес оволодіння звуковою стороною рідного й іншомовного мовлення, зауважує, які фонетичні явища засвоєні дітьми, а які – ні. Вважати, що дитина засвоїла звук, тип наголосу або інтонації, можна лише за умови, що дитина правильно послуговується ними у своєму мовленні, під час вільного висловлювання своєї думки, а не тільки правильно виконує всі завдання в процесі фонетичної гри.

Організація фонетичної гри. При відпрацюванні слуховимовних навичок у процесі гри необхідно дотримуватися певної послідовності дій, а саме:

1. Спочатку необхідно привернути увагу дітей до виучуваного звука, потім увести новий звук.
2. Якщо необхідно, то пояснити артикуляцію звука.
3. Надати можливість спочатку повторити звук, а потім вимовити його відповідно до ігрового моменту.
4. Навчити розрізняти на слух звуки, що змішуються при вимові, і реагувати на кожний відповідними ігровими діями.
5. Навчити імітувати звукові відмінності в грі.
6. Навчити самостійно вимовляти звуки під час гри.
7. Залучити до гри слова і фрази, які містять звук, що відпрацьовується.

Кількість вправ на навчання вимовляння залежить від фантазії і бажання вчителя зробити урок незвичним і цікавим. Використання рухів, наочності і пісень зроблять ці вправи ще цікавішими. Формуванню в учнів стійких навичок вимови сприятимуть раціональні способи введення фонетичних явищ та послідовність виконання вправ.

Література

1. Довгаль В. Я. Фонетичні вправи для навчання та контролю англійської вимови в середньому навчальному закладі / В. Я. Довгаль, О. П. Петрашук // Іноземні мови. – 1996. – № 4 – С. 72.
2. Методика викладання іноземних мов у середніх навчальних закладах / [кол. авторів під керівн. С. Ю. Ніколаєвої]. – К. : Ленвіт, 2002.
3. Панова Л. С. Методика навчання іноземних мов у загальноосвітніх навчальних закладах : [підручник] / Л. С. Панова, І. Ф. Андрійко, С. В. Тезікова та ін. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 328 с.

4. Негневицкая Е. И. Обучение английскому языку детей в первом классе / Е. И. Негневицкая, З. Н. Никитенко, Е. А. Ленская. – М. : МП РСФСР, 1987. – 32 с.
5. Практикум з методики викладання іноземних мов у середніх навчальних закладах / [кол. авторів під керівн. С. Ю. Ніколаєвої]. – К. : Ленвіт, 2004.
6. Савінова Н. В. Коригування мовлення дітей старшого дошкільного віку в ігровій діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.02 / Н. В. Савінова. – Одеса. – 2005. – 21 с.
7. Шишкова И. А. Английский для малышей / И. А. Шишкова, М. Е. Вербовская. – М. : Росмэн, 2006.

Стаття надійшла до редакції 12.10.2012 р.

УДК 811.161.2'342(07):81'243

Т. В. Мелкумова

ФОРМУВАННЯ ФОНЕТИКО-ОРФОЕПІЧНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ СТУДЕНТІВ ПРИ ВИВЧЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ

Мелкумова Т. В. Формування фонетико-орфоепічної компетенції студентів при вивченні української мови як іноземної.

У статті розглядаються особливості формування орфоепічних умінь і навичок студентів при вивченні української мови як іноземної. Запропоновані вправи спрямовані на вироблення в іноземних студентів правильної літературної вимови різнорівневих мовних одиниць.

Ключові слова: звуки, орфоепічні вміння та навички, вимова, звукосполучення.

Мелкумова Т. В. Формирование фонетико-орфоэпической компетенции студентов при изучении украинского языка как иностранного.

В статье рассматриваются особенности формирования орфоэпических умений и навыков студентов при изучении украинского языка как иностранного. Предлагаемые упражнения направлены на выработку у иностранных студентов правильного литературного произношения разноуровневых языковых единиц.

Ключевые слова: звуки, орфоэпические умения и навыки, произношение, звукосочетания.

Melkumova T. V. Formation students' orthoepic skills and abilities in study of Ukrainian language as foreign language.

The article discusses the features of formation orthoepic skills and abilities of foreign students in the preparatory department, who study Ukrainian language as foreign language. Suggested exercises develop international students' proper literary pronunciation of linguistic units on different levels.

Key words: sound, orthoepic skills and abilities, pronunciation, sound combinations.

Фонетико-орфоепічною компетенцією є система фонетичних знань, умінь і навичок. Фонетичні знання вміщують лінгвістичні поняття з фонетики української мови, вивчення основних фонетичних одиниць, звукових явищ різного рівня – від звука до речення. Слуховимовні навички забезпечують фонемно-правильну вимову звуків у потоці мовлення та розуміння всіх звуків під час аудіювання. Акцентно-інтонаційні навички – це правильне наголошування слів і словоформ, коректне інтонаційно-ритмічне оформлення мовлення [1, с. 7–8]. Процес формування фонетико-орфоепічної компетенції як системи передбачає не тільки засвоєння знань, оволодіння вміннями та навичками, а й спроможність студентів мобілізувати й реалізувати означені компоненти на практиці.

Мовленнєвий розвиток іноземних студентів і його вдосконалення слід розглядати як відображення зростання навичок комунікації – мовленнєвої взаємодії. Будь-які відмінності у слововживанні, вимові й написанні, порушення граматичного ладу мови ускладнюють спілкування між людьми, відвертають увагу реципієнтів від змісту висловленого й зосереджують її на помилках. І навпаки – правильне літературне усне мовлення та грамотне письмо сприяють кращому сприйманню, засвоєнню змісту висловленого, швидкому взаєморозумінню. Культура усного й писемного мовлення, добре знання і чуття мови – найнадійніша рекомендація для кожної людини в її суспільному житті та робочій діяльності.

Проблема виховання культури усного мовлення не є новою. Основоположними для формування орфоепічних умінь у іноземних студентів були дослідження вітчизняних і зарубіжних учених-фонетистів Л. Булаховського, М. Жовтобрюха, В. Перебийніс, Н. Тоцької, П. Вовк, Р. Аванесова й ін. Біля витоків навчання української мови як іноземної стояли А. Медушевський, Т. Макарова, Л. Паламар, Н. Присяжнюк. Питання мовленнєвої культури досліджувались у різних напрямках: явища інтерференції та транспозиції в процесі вивчення іноземної мови (А. Богуш, О. Бугайчук, Л. Войцещук, І. Луценко), теоретичні аспекти навчання російської мови в Україні (Є. Голобородько, А. Коваль, Н. Пашківська, Л. Вознюк та ін.), методика роботи над фонетичним матеріалом і вимовою (С. Бернштейн, М. Успенський). Метою нашого дослідження є окреслити методику розвитку вимовних умінь і формування орфоепічних навичок українського мовлення в іноземних студентів.

Увага до вимови студентів-іноземців обумовлюється також потребою враховувати в процесі навчання мови об'єктивну взаємодію між усним і писемним мовленням, між вимовою та письмом. Оволодіння писемним мовленням, яке розпочинається з перших днів навчання, ґрунтується на усному мовленні студентів, оскільки грамотне письмо полягає в адекватному переведенні звуків у графічні образи [2]. Через те, що вимовна навичка є однією з важливих ознак усного мовлення, вона виявляє постійний вплив на формування навичок орфографічного письма.

Оволодіння правильним усним мовленням – процес, який складається з активних дій студентів: фізичних рухів мовних органів (зовнішні дії) і зусиль інтелектуально-емоційних (внутрішні дії). З-поміж багатьох дій, які студент виконує під час процесі мовного спілкування з викладачем і одногрупниками, виділяються основні, без яких орфоепічні навички сформувати неможливо:

– активна вимова й слухання мовних одиниць (робота органів мовлення – фізичні рухи м'язів мовного апарату, напруження слухових органів);

– розуміння мовних одиниць: співвідношення комплексів звуків (морфем, слів, речень) із позамовною реальністю; постійне зіставлення власної вимови зі зразками орфоепічно-правильного мовлення (робота фізіологічного апарату мислення);

– запам'ятовування (робота пам'яті).

Робота з навчання орфоепії здійснюється переважно за такими принципами:

1. Навчання літературній вимові має відбуватися на заняттях з української мови послідовно.

2. Засвоєння правильної вимови тільки шляхом наслідування неможливе, воно вимагає застосування відповідних вправ, що ґрунтуються на усвідомлених активних артикуляційних діях студентів.

3. Для роботи над орфоепією необхідно створювати в аудиторії відповідне орфоепічне середовище.

Тому вже з перших занять увесь процес навчання мови необхідно здійснювати в постійному зіставленні звуків і букв, вимови й написання. Студенти повинні розбиратися в звуковому складі слова, оволодівати навичками й уміннями зіставляти звуки й букви. Звуковий і звуко-буквенний аналізи мають виступати не як самоціль, а

служити важливим засобом оволодіння студентами фонетикою й орфографією. Через те, що українське письмо є фонематичним, виділення в ході аналізу окремих звуків у слові є надійною опорою для правильного письма.

Курс української мови – важлива складова загального змісту освіти іноземних студентів на підготовчому факультеті, оскільки мова є не тільки окремим навчальним предметом, а й виступає основним засобом опанування всіх інших дисциплін. Без розвинутого мовлення студент не здобуде міцних і ґрунтовних знань з основ наук, не зможе цілісно й гармонійно розвиватися в обраній професії.

Основна мета курсу української мови – забезпечити мотивацію вивчення української мови, сформувати та забезпечити розвиток, удосконалення умінь і навичок усного мовлення (слухання-розуміння, говоріння); навчити студентів писати й читати, працювати з писемним текстом, будувати зв'язні писемні висловлювання, сформувати певне коло знань про мову та мовні уміння.

Основним методом навчання грамоти є аналітико-синтетичний. Він передбачає реалізацію принципу «від звука до букви». Це означає, що студенти повинні спочатку навчитися виконувати різні аналітико-синтетичні дії зі звуками мовлення, що є базовим умінням для формування навичок читання та письма. У навчанні письма необхідно формувати координацію дій рухового й зорового аналізаторів, графічні навички письма. Увагу студентів слід привертати до правильного вимовлення, значення слів, інтонації речень, різних за структурою, змістового поділу речень за допомогою пауз, мелодики.

У системі вправ з формування орфоепічних навичок українського мовлення представлені одиниці різних мовних рівнів: звуки; слова; сполучення слів; речення; зв'язні тексти. На всіх етапах навчання орфоепії можуть використовуватися різних ступенів складності аналітичні («Де ви чуєте звук [ч] у слові – на початку чи вкінці?»), синтетичні («Якщо злити звуки [м] і [е], яке буде слово?») і конструктивні вправи («Замініть у слові *ліс* звук [і] на звук [у] та вимовте нове слово»).

Увесь комплекс орфоепічного матеріалу є актуальним уже з перших кроків навчання української мови. Це стосується деяких звуків, наприклад: ([ш'], [ж']), вимови [й] у звукосполуках [йа], [йуть], вимови звуків у окремих граматичних формах (*слухають*, *ідуть*; *чорного*, *синього*) тощо. Особливої уваги потребують вимова

твердих губних приголосних [б], [в], [м], [н], [ф] у кінці слів: *голуб, вісім*; вимова твердого [р] у кінці слова та складу: *тепер, звір*; вимова твердих приголосних перед *е*: *мед, село, небо*; пом'якшена вимова приголосних перед *і*: *білий, вір, гість, дім*; вимова приголосних перед *и*: *дитина, кит, хитрий*; вимова пом'якшених [з'], [с'] перед напівпом'якшеними губними приголосними: *світ, звір*; вимова пом'якшеного [с'] перед м'якими зубними: *місці, пісні*.

Не можна оминати на заняттях й роботу з формування правильної вимови твердих приголосних перед [у], [е] в окремих формах слів: вимова закінчень займенників і прикметників **-ми**: *своїми, моїми, твоїми; новими, старими, красивими*; вимова твердого [л] у дієсловах минулого часу множини: *пішли, були, ходили*; вимова **-те** в дієсловах наказового способу: *послухайте, відповідайте, дайте*; вимова кінцевого **-ти** в інфінітиві: *прийти, знайти, намалювати*; вимова закінчень дієслів теперішнього часу **-ить**: *говорить, робить, ходить*; вимова твердого [ч] на кінці іменників жіночого роду: *ніч, піч* тощо.

Для відпрацювання орфоепічних умінь і навичок українського мовлення до передбаченої підручником лексики варто додавати слова на певні орфоепічні правила й слова, спільні для різних тематичних груп – займенники, прийменники, сполучники тощо. Тобто до певної теми добираються слова: а) пов'язані безпосередньо з темою заняття; б) слова на певні орфоепічні правила; в) частотні слова типу *це, чи, але, що, є, немає, так, ні, він, вона, вони, з, без, над, під* тощо, необхідні для побудови висловлювань. Важливим завданням у підготовці матеріалів є добір невеликих за обсягом текстів, нескладних за змістом, прозових і віршованих, різних за тематикою, жанрами (розповідь, скоромовка тощо).

Наведемо приклади орфоепічних вправ. * Вправа на ідентифікацію слів, які відрізняються одне від одного звуком, наприклад: *міль – сіль, булка – балка, коса – роса, муха – мука, кіт – кит*. * Зіставлення звучання граматичних форм слів: *нога – на нозі; рука – руками; гарний – гарні, око – воці* тощо. * Вправа на розрізнення слів, поданих у словосполученні й реченні: 1) послушайте словосполучення: *білі гуси*. У якому зі слів є звук [н]? 2) послушайте уважно два речення та спробуйте з'ясувати, яке слово є в обох реченнях: *Білі гуси налетіли, все повітря стало біле. Гелгочуть під горою гуси*. * Вправи на імітацію – повторення за викладачем: а) звуків: «Уважно слухайте і повторюйте за мною звуки: [ч], [ц']

[дж], [дз], [дз'], [т'], [с']»; б) слів: «Послухайте уважно низку слів, повторюйте кожне слово за мною: *книга, книги, книжний; учень, учениця, учні, учителька*; в) сполучень слів: «Слухайте та повторюйте кожну групу слів, намагайтеся їх запам'ятати: *моя ручка – на моїй ручці, твоя книга – у твоїй книзі, солом'яна шляпа – на солом'яній шляпі, дерев'яний стіл – на дерев'яному столі*».

* Вимова слів, вилучених із тексту: «Послухайте уважно текст: *Ївга їде в поїзді. Тут її мама. Їх зустріне тато. Ївзі так радісно!*» У словах «*Ївга*», «*їде*», «*поїзд*», «*її*», «*їх*» повторюється звукосполучення [йї]. Давайте всі разом вимовимо ці слова». * Визначення місця звука: «З'ясуйте місце звука [ч] у словах *річ, ніч, ткач, калач, м'яч, чайка, черешня, чоботи, яєчко, м'ячик, глечик* (на початку, в середині, у кінці слова)». * Виділення першого (останнього) звука в слові. * Виділення зайвого звука з-поміж поданих: «Послухайте низку звуків і виділіть зайвий звук». Зайвим звуком можуть бути, наприклад голосний між приголосних, глухий приголосний між дзвінками тощо. * Складання слів з окремих звуків: «Яке слово ви утворите з цих звуків: [л] [у] [н] [а]; [с] [о] [н]; [м] [і] [с] [т] [о]; [л'] [і] [с] та ін.?» * Заміна у слові *мак* звука [м] на звук [р] та вимова нового слова, звука [р] на звук [л]; кожного разу студентам, крім аналітико-синтетичних дій зі звуками, доводиться вимовляти нове слово з «проблемним» звуком. * Поставити слова (*крім, брат, син* та ін.) у форму множини. «Багато кого? (*кротів, братів, синів*)».

* Вимова ненаголошених і наголошених звуків: [стеипи], [ниеси], [неисла], [вежа], [вечір], [стежка], [леице], [деиректор], [вешиневий], [жешлетка], [кеишеня], [мештець], [іспеит], [іскра], [б'ігти], [д'іло], [иноді], [инколи], [иниший], [инде]. * Вимова нескладового [у] (орфографічно *в* або *у*), що виступає на початку й у кінці слова або в кінці складу після голосного. Цей звук завжди вимовляється як голосний, а не як приголосний *в* або *ф*: [*прауда*], [*буу*], [л'убоу], [леу], [діучата], [упершеи].

* Прийменники в українській мові вимовляються зливо в мовленнєвому потоці, а не виокремлено з нього: а) прийменник *з* перед словами, що починаються глухими *к, п, т, х, ф, с* оглушується й перетворюється на [с]; б) *з* перед шиплячими *ч, ш* вимовляється як [ш]; в) *з* як прийменник і в префіксальних частинах перед дзвінком [ж] і перед шиплячим *ч* вимовляється як [жс]: з *Києва*, з *Полтави*,

з *Тернополя*, з *Харкова*, з *ферми*, з *сіллю*; з *часм*, з *часом*, з *часткою*, з *шаблею*; з *жінкою*, *розжарити*, *розчистити*, *розчарувати* [3].

Суттєвою компонентою орфоєпії є акцентологія. Правильне наголошення слів відіграє важливу роль у створенні позитивного враження від усного мовлення. Увагу студентів, які вивчають українську мову на базі російської, варто акцентувати на відмінностях у приблизно однакових українських і російських словах. Нормативним є таке наголошення в українській мові: *одинадцять*, *дочка*, *дрова*, *верба*, *горошина*, *бесіда*, *приятель*, *приятелька*, *подруга*, *чотирнадцять*, *олень*, *спина*, *ім'я* тощо.

Важливість правильного наголошування проілюструє таке завдання: поставте іменники *книжка*, *нога*, *голова*, *відро*, *ціна*, *річка*, *миска*, *зірка*, *гора* в родовому відмінку однини й у називному відмінку множини. Варто відзначити, яка особливість українського наголосу виявляється в процесі виконання вправи. Завдання «увести слова *мука*, *мука*, *замок*, *замок*; *сорока*, *сорока*, *дядьків*, *дядьків* у речення» сприятиме усвідомленню ролі наголосу в розрізненні лексичних значень слів.

Таким чином, постійна увага викладача до вимовних особливостей і запровадження різноманітних орфоєпічних вправ сприяє формуванню орфоєпічних умінь з української мови в іноземних студентів, прищеплення їм навичок правильної літературної вимови.

Література

1. Босак Н. Ф. Формування фонетико-орфоєпічної компетенції студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів південно-східного регіону України : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.02 / Босак Ніна Федорівна. – Одеса, 2003. – 20 с.
2. Василенко Н. В. Навчальна модель постановки артикуляції українських фонем арабським студентам / Н. В. Василенко // Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія : педагогічні науки. – 2007. – № 67. – С. 58–66.
3. Єлісовенко Ю. П. Орфоєпічний аспект фахової підготовки телевізійних журналістів / Ю. П. Єлісовенко // Наукові записки Інституту журналістики. – 2004. – Т. 15. – С. 15–22.

Стаття надійшла до редакції 27.09.2012 р.

**ВИКОРИСТАННЯ ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ
НА ЗАНЯТТЯХ З УКРАЇНСЬКОЇ ПУНКТУАЦІЇ
(на матеріалі теми «Етапи розвитку пунктуації»)**

Сегін Л. В. Використання тестових завдань на заняттях з української пунктуації (на матеріалі теми «Етапи розвитку пунктуації»).

У статті проаналізовано труднощі при вивченні української пунктуації, накреслено шляхи їх подолання і обґрунтовано перспективи доцільності створення і використання комп'ютерної програми «Тести», а також запропоновано систему тестових завдань, в яких зроблено спробу простежити етапи розвитку пунктуації від найдавніших часів до сьогодення.

Ключові слова: українська пунктуація, етапи розвитку пунктуації, тестові завдання.

Сегин Л. В. Использование тестовых заданий на занятиях по украинской пунктуации (на материале темы «Этапы развития пунктуации»).

В статье анализируются трудности при изучении украинской пунктуации, намечены пути их преодоления и обоснованы перспективы целесообразности создания и использования компьютерной программы «Тесты», а также предлагается система тестовых заданий, где сделано попытку проследить этапы развития пунктуации с давних времен до сегодняшнего дня.

Ключевые слова: украинская пунктуация, этапы развития пунктуации, тестовые задания.

Segin L. V. The Usage of Tests in Teaching Ukrainian Punctuation (on the material of the theme "Stages of punctuation development").

The article deals with the difficulties faced in the process of teaching Ukrainian punctuation. There outlined the ways of their overcoming and grounded the perspectives of practicability of establishing and using the computer program "Tests". Moreover there suggested a system of tests to follow the stages of punctuation development since old time till present.

Key words: Ukrainian punctuation, stages of punctuation development, tests.

Пунктуація є складовою частиною курсу сучасної української літературної мови, який є фундаментальним на філологічних факультетах університетів і посідає важливе місце в підготовці висококваліфікованого вчителя-словесника. Аналіз підручників та програм із сучасної української мови свідчить, що проблемам української пунктуації приділено недостатньо уваги. Слід констатувати, що в підручниках з сучасної української мови, у яких висвітлюються проблеми української пунктуації, цей розділ викладено

надто фрагментарно і спрощено, без заглиблення в теорію, не завжди відбито досягнення сучасної лінгвістики.

Теорія пунктуації протягом тривалого часу залишалася на периферії інтересів як радянського, так і українського мовознавства. Тому слова «приходиться констатувати, що і до сьогодні у нас не існує теорії пунктуації, яка відповідала б загальному розвитку нашої науки про мову» написані А. Б. Шапіро у 1966 році не втратили своєї актуальності [6, с. 10]. Більше цю прогалину заповнено в російській і менше в українській лінгвістиці. Крім цього, у науковій літературі спостерігається різнобій думок щодо того чи іншого питання, що створює труднощі при опануванні тем. Упродовж цього часу в лінгвістиці з'явилось чимало праць, присвячених питанням теорії пунктуації [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7 та ін.]. Усе це свідчить про актуальність та нагальну необхідність поглибленого вивчення питань української пунктуації на філологічних факультетах.

Для ефективного засвоєння матеріалу викладачі намагаються мати у своєму арсеналі і використовувати різні форми, прийоми та методи роботи, серед яких є і тестові завдання. Використання цих та інших форм у комплексі дасть змогу краще і швидше засвоїти матеріал. Такий підхід, на нашу думку, сприятиме формуванню у студентів науково-обгрунтованого уявлення про структурно-системну організацію сучасної української пунктуації та закономірності її функціонування в різних ситуаціях. Поставлена мета визначає необхідність розв'язання таких завдань: розробити систему тестових завдань, у яких було б простежено етапи розвитку пунктуації від найдавніших часів до сьогодення; сприяти формуванню навичок самостійної роботи. У перспективі вбачаємо доцільність впровадження комп'ютерних технологій при вивченні української пунктуації, зокрема створення і використання комп'ютерної програми «Тести», адже саме комп'ютерне тестування є ще не досить широко доступним та використовуваним способом перевірки знань.

Тести охоплюють теоретичний матеріал усіх важливих для засвоєння курсу питань. Нами запропоновано тестові завдання закритої форми, яка полягає в тому, що студенти мають обрати з переліку одну або кілька правильних відповідей, що передбачає перевірку їх елементарних знань, здатності відтворювати навчальний матеріал.

Тестові завдання містять такі складники: а) завдання з вибором однієї правильної відповіді з 4-9 запропонованих; б) завдання з вибором кількох правильних відповідей з 4-9 запропонованих; в) в окремих випадках завдання з вибором кількох правильних відповідей із 14-18

запропонованих. При позначенні літерами варіантів відповідей навмисно пропущено літеру г з метою спростити сприйняття графічно подібних літер. Тестові завдання із пунктуації сучасної української літературної мови можуть бути використані як студентом для індивідуальної роботи, організації самоконтролю за рівнем знань, умінь і навичок, так і викладачем на заняттях із узагальнення, повторення або організації тематичного чи контрольного оцінювання. Поєднання самопідготовки студента та консультації з боку викладача є найбільш оптимальним варіантом удосконалення знань та вмінь.

Тести призначені для студентів української філології денної та заочної форм навчання освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» і складено на основі методичних рекомендацій, що їх містить література останніх років, та з урахуванням нагромадженого у вузах досвіду проведення занять.

1. Термін «пунктуація» походить від:

- а) грецького слова;
- б) латинського слова;
- в) старослов'янського слова;
- г) англійського слова.

2. Назвіть основні значення лінгвістичного терміна «пунктуація»:

- а) система графічних позаалфавітних розділових знаків;
- б) правила, які кодифікують норми пунктуаційного оформлення текстів письмового мовлення;
- в) набір розділових знаків будь-якого тексту і його частин;
- г) розстановка розділових знаків в тексті і його частинах;
- д) розділ мовознавства, який вивчає закономірності і норми вживання розділових знаків.

3. Назвіть найдавніші системи письма, які не знали розділових знаків:

- а) шумерський клинопис;
- б) грецька система;
- в) ассирійсько-вавілонський клинопис;
- г) латинська система;
- д) ієрогліфи Стародавнього Сходу;
- е) фінікійська система.

4. Уперше написання слів без проміжків з поодиноким застосуванням крапки започаткували:

- а) шумери;
- б) араби;
- в) греки;
- г) фінікійці;
- д) латиняни.

5. Написання слів без проміжків з поодиноким застосуванням крапки стало звичаєм у:

- а) шумерів;
- б) арабів;
- в) греків;
- г) фінікійців;
- д) латинян.

6. У давній Греції пунктуаційні знаки були:

- а) засобом членування тексту;
- б) засобом ораторського мистецтва;
- в) знаком важливості слова.

7. Батьком пунктуації вважають:

- а) грецького математика Аристофана Візантійського;
- б) грецького філософа Аристотеля;
- в) грецького філософа Сократа;
- г) латинського вченого Алкуїна.

8. Перша система розділових знаків нараховувала:

- а) один знак;
- б) два знаки;
- в) три знаки;
- г) чотири знаки.
- д) п'ять знаків.

9. Назвіть розділові знаки, які входили до грецької системи пунктуації:

- а) кома;
- б) крапка вгорі рядка;
- в) крапка в кінці рядка;
- г) крапка посередині рядка;
- д) знак питання;
- е) крапка внизу рядка;
- є) крапка на початку рядка;
- ж) знак оклику;
- з) кома у сполученні з крапкою – однією чи двома.

10. Перші розділові знаки виконували такі функції:

- а) впливали на вагу мови й голосу;
- б) вказували на кінець думки;
- в) обмежували неповні думки;
- г) наголошували на важливості думки;
- д) давали можливість передихнути.

11. Першу систему розділових знаків було укладено:

- а) I ст. до н.е.;
- б) I ст. н.е.;
- в) III ст. н.е.;
- г) V ст. н.е.;
- д) VII ст. н.е.;
- е) IX ст. н.е.

12. Перша система розділових знаків проіснувала до:

- а) I ст. до н.е.;
- б) I ст. н.е.;
- в) III ст. н.е.;
- г) V ст. н.е.;
- д) VII ст. н.е.;
- е) IX ст. н.е.

13. Нові розділові знаки до першої системи розділових знаків увів:

- а) грецький математик Аристофан Візантійський;
- б) латинський вчений Алкуїн;
- в) грецький філософ Аристотель;
- г) грецький філософ Платон.

14. Нові розділові знаки до першої системи розділових знаків було введено:

- а) V ст.
- б) VI ст.
- в) VII ст.
- г) VIII ст.

15. Назвіть розділові знаки, які входили до латинської пунктуаційної системи:

- а) кома;
- б) крапка вгорі рядка;
- в) крапка в кінці рядка;
- г) крапка посередині рядка;
- д) знак питання;

- е) крапка внизу рядка;
- є) крапка на початку рядка;
- ж) знак оклику;
- з) кома у сполученні з крапкою – однією чи двома.

16. Латинська система розділових знаків лягла в основу пунктуації:

- а) східноєвропейських мов;
- б) західноєвропейських мов;
- в) тюркських мов.

17. З грецькою традицією вживання графічних знаків членування письма тісно пов'язана пунктуація:

- а) романського письма;
- б) германського письма;
- в) слов'янського письма.

18. У час зародження слов'янської писемності грецькі рукописи зазвичай використовували:

- а) кому;
- б) крапку вгорі рядка;
- в) крапку в кінці рядка;
- г) крапку посередині рядка;
- д) знак питання;
- е) крапку внизу рядка;
- є) крапку на початку рядка;
- ж) знак оклику;
- з) кому у сполученні з крапкою – однією чи двома
- и) двокрапку у значенні крапки з комою;
- і) хрестик;
- й) чотири крапки (:::);
- к) три крапки (.:);
- л) складені знаки (:–).

19. Слов'янські каліграфісти-переписувачі грецьких теологічних текстів грецьку пунктуацію використовували так:

- а) сліпо наслідували;
- б) не наслідували, але всі дотримувались одного підходу;
- в) у кожного писця була своя графічна система, зокрема й розділових;
- г) взагалі не використовували.

20. Назвіть особливості, характерні для вживання розділових знаків у слов'янському письмі IX–X ст.:

- а) сприяли членуванню тексту на частини різної величини;
- б) мали конкретне семантико-функціональне навантаження;
- в) не мали конкретного семантико-функціонального навантаження;
- г) не були обов'язковими;
- д) були обов'язковими;
- е) членування тексту здійснювалось на основі уявлення писця;
- є) членування тексту здійснювалось на основі елементарних (примітивних) правил;
- ж) з необхідності зробити перерву в процесі письма.

21. Що стало новим поштовхом у розвитку пунктуаційної системи?

- а) написання текстів уставом;
- б) розвиток книгодрукування;
- в) зміна написання текстів з уставу на півустав.

22. Учені академії Альд Мануція працювали над:

- а) систематизацією розділових знаків;
- б) виробленням правил зі вживання розділових знаків;
- в) придумуванням розділових знаків;
- г) правкою текстів.

23. Альдинська система розділових знаків, яка пізніше поширилася по всій Європі, виникла у:

- а) XIII ст.
- б) XIV ст.
- в) XV ст.
- г) XVI ст.

24. Альдинську систему розділових знаків започаткували:

- а) філософи;
- б) математики;
- в) теологи;
- г) типографи.

25. Як назвали вчених, скликаних Альд Мануцієм?

- а) альдинська академія;
- б) олександрійська академія;
- в) італійська академія;
- г) європейська академія.

26. Перший трактат про пунктуацію належить представникам:

- а) альдинської академії;

- б) олександрійської академії;
- в) італійської академії;
- г) європейської академії.

27. Теоретичне осмислення системи розділових знаків започатковано у праці:

- а) математика Аристофана Візантійського;
- б) латинського вченого Алкуїна;
- в) грецького філософа Аристотеля;
- г) граматики Діонісія Фракійського.

28. Назвіть нові розділові знаки, які з'явилися у першому трактаті про пунктуацію:

- а) крапка;
- б) двокрапка;
- в) креска (лінія з нахилом справа наліво);
- г) знак питання;
- д) дужки;
- е) тире.

29. Хто продовжив справу Альд Мануція?

- а) його брат;
- б) його дочка;
- в) його син;
- г) його внук.

30. Перші правила вживання розділових знаків уведено:

- а) Альд Мануцієм;
- б) Діонісієм Фракійським;
- в) Мануцієм Молодшим;
- г) друкарнями.

31. Перші правила вживання розділових знаків запропоновано у:

- а) XIV ст.;
- б) XV ст.;
- в) XVI ст.;
- г) XVII ст.

32. Назвіть століття, до якого панувала система розділових знаків династії Мануціїв?

- а) XVI ст.;
- б) XVII ст.;
- в) XVIII ст.;
- г) XIX ст.

33. Український першодрукар Іван Федоров послуговувався максимум:

- а) двома розділовими знаками;
- б) трьома розділовими знаками;
- в) чотирма розділовими знаками;
- г) п'ятьма розділовими знаками.

34. У граматиці Л. І. Зизанія розділ про розділові знаки називався:

- а) «О точках»;
- б) «О силе точек»;
- в) «О препинаниях строчных»;
- г) «О знаках препинания».

35. Л. І. Зизаній у своїй граматиці використовує:

- а) 5 розділових знаків;
- б) 6 розділових знаків;
- в) 7 розділових знаків;
- г) 8 розділових знаків;
- д) 9 розділових знаків;
- е) 10 розділових знаків.

36. М. Г. Смотрицький у своїй граматиці використовує:

- а) 5 розділових знаків;
- б) 6 розділових знаків;
- в) 7 розділових знаків;
- г) 8 розділових знаків;
- д) 9 розділових знаків;
- е) 10 розділових знаків.

37. Розстановка розділових знаків у художній літературі періоду XVII–XVIII ст. зумовлена:

- а) примітивними правилами розстановки розділових знаків;
- б) індивідуальною манерою писця;
- в) неповторністю мислення і світобачення писця;
- г) змістом твору.

38. Упродовж XVIII–XIX ст. на українську пунктуацію мали дуже сильний вплив:

- а) традиції Києво-Могилянської академії;
- б) реформи Петра Могили;
- в) графічно-алфавітна реформа Петра I;
- г) заборона Петра I випускати у світ україномовну продукцію.

39. У середині XVIII ст. у Росії набула популярності:

- а) шестичленна система розділових знаків;
- б) семичленна система розділових знаків;
- в) восьмичленна система розділових знаків;
- г) дев'ятичленна система розділових знаків.

40. У середині XVIII ст. у Росії популярну систему розділових знаків запропонував:

- а) Ф. І. Буслаєв;
- б) М. Г. Курганов;
- в) О. О. Барсов;
- г) М. В. Ломоносов.

41. М. В. Ломоносов у своїй граматиці використовує:

- а) 5 розділових знаків;
- б) 6 розділових знаків;
- в) 7 розділових знаків;
- г) 8 розділових знаків;
- д) 9 розділових знаків;
- е) 10 розділових знаків.

42. Система розділових знаків XVIII ст. у Росії вміщувала:

- а) розділові знаки, що вживалися в середині речення (кома, крапка з комою, двокрапка);
- б) правила вживання абзацу;
- в) розділові знаки кінця речення (крапка, знак питання, знак оклику);
- г) знаки, які визначають межу висловлюваної думки (вміщувальний знак, що відповідав сучасним дужкам);
- д) рядкові розділові знаки (рисочка);
- е) нарядкові розділові знаки.

43. У російській системі розділових знаків XVIII ст. не було:

- а) крапки;
- б) крапок;
- в) коми;
- г) лапок;
- д) тире;
- е) двокрапки.

44. Назвіть прізвище вченого, який у рукописній граматиці увів тире, зірочку або хрестик для приміток і параграф:

- а) Ф. І. Буслаєв;
- б) М. Г. Курганов;

- в) О. О. Барсов;
- г) М. В. Ломоносов.

45. Н. Г. Курганов вперше до розділових знаків відносить:

- а) вживання великої літери;
- б) параграф;
- в) виділення шрифту;
- г) абзац.

46. В українському мовознавстві розділові знаки отримали нове стилістичне навантаження у:

- а) граматиці О. П. Павловського;
- б) граматиці І. Ужєвича;
- в) творах Г. С. Сковороди;
- г) майстрів художнього слова.

47. Назвіть прізвища авторів праць, завдяки яким збагачується українська пунктуаційна система XVI – XIX ст.:

- а) Лаврентій Зизаній;
- б) Юрій Дрогобич;
- в) Мелетій Смотрицький;
- г) Петро Могила;
- д) Памво Беринда;
- е) Феофан Прокопович;
- є) Іван Котляревський.

48. У другій половині XIX ст. взірцем світового рівня стала:

- а) російська пунктуація;
- б) польська пунктуація;
- в) німецька пунктуація;
- г) французька пунктуація.

49. На думку науковців новим підходом у загальній теорії пунктуації XIX ст. була праця:

- а) Є. Філомафітського;
- б) М. І. Греча;
- в) О. Х. Востокова;
- г) Ф. І. Буслаєв.

50. Друга половина XIX ст. у лінгвістиці ознаменувалася для пунктуації:

- а) пошуками нових розділових знаків;
- б) спробою теоретичного осмислення всієї системи пунктуації;
- в) прагненням встановити критерії вживання розділових знаків.

51. Назвіть особливості вживання розділових знаків в Україні кін. XIX ст. – поч. XX ст.:

- а) сформувались пунктуаційні норми;
- б) кожна видавнича школа мала свої традиції;
- в) кожна школа автономно підтримувала або скасовувала авторські новації на основі власних уподобань;
- г) кожна школа автономно підтримувала або скасовувала авторські новації на основі чітких правил, вироблених всіма школами.

52. Однією з перших спроб теоретичного обґрунтування пунктуації в українському мовознавстві була граMATика:

- а) О. П. Павловського;
- б) Є. К. Тимченка;
- в) С. С. Смеречинського;
- г) В. І. Сімовича.

53. Перший український правопис було укладено в:

- а) 1920 р.;
- б) 1921 р.;
- в) 1922 р.;
- г) 1923 р.

54. Назвіть мовознавців, які входили до складу комісії з укладання першого українського правопису:

- а) А. Ю. Кримський;
- б) Б. Д. Грінченко;
- в) І. І. Огієнко;
- г) О. О.Потебня;
- д) Є. К. Тимченко.

55. Назвіть прізвище мовознавця, який очолював у 1925 році підкомісію з пунктуації при впорядкуванні правопису:

- а) І. І. Огієнко;
- б) А. Ю. Кримський;
- в) О. Б. Курило;
- г) О. М. Синявський;
- д) Є. К. Тимченко.

56. Яку назву отримав Український правопис 1929 року?

- а) огієнківським;
- б) скрипниківським;
- в) синявським;
- г) кримським.

57. Назвіть основні особливості зреформованого правопису 1933 року:

- а) підпорядкований російським традиціям;
- б) максимально зберігає українські традиції;
- в) скасовано кращі національні традиції;
- г) дав якісний розвиток пунктуаційних норм.

58. Назвіть роки видання «Українського правопису»:

- а) 1934 р.;
- б) 1940 р.;
- в) 1945 р.;
- г) 1950 р.;
- д) 1960 р.;
- е) 1970 р.;
- є) 1980 р.;
- ж) 1990 р.;
- з) 2000 р.

59. Назвіть аспекти, в яких слід розглядати пунктуацію у сучасному мовознавстві:

а) пунктуація – змістові відтінки висловлення, емоційність, схвильованість мовлення, що знаходить своє відображення в ритмомелодиці, інтонації;

б) пунктуація – система позаалфавітних графічних розділових знаків, які становлять (разом з графікою та орфографією) сукупність основних засобів писемної мови, домінуючим призначенням якої постає графічна організація і членування писемного тексту;

в) пунктуація – встановлення змістових і граматичних відношень між частинами складного речення і словами;

г) пунктуація – сукупність правил, кодифікувальних норм пунктуаційного оформлення писемного тексту; ці правила історично склалися для української мови;

д) пунктуація – це ноти для читання;

е) пунктуація – розділ мовознавства, який вивчає закономірності системи пунктуаційних знаків, їх функції та норми вжитку; досліджує особливості пунктуації як цілісної системи і визначає напрями її внутрішньої модифікації.

60. Назвіть функції вживання пунктуаційних елементів:

- а) ез варіантни;
- б) ез варіантним;

- в) поєднання;
- г) з'єднання;
- д) попередження;
- е) нагадування.

61. Назвіть підходи до розуміння терміну «розділові знаки» в мовознавчій літературі:

а) це розділ мовознавства, який вивчає закономірності системи пунктуаційних знаків, їх функції та норми вжитку; досліджує особливості пунктуації як цілісної системи і визначає напрями її внутрішньої модифікації;

б) це умовно прийняті знаки, вживані на письмі для членування мовного потоку на синтаксично-сміслові, а також декламаційно-психологічні відрізки;

в) це сукупність правил, кодифікувальних норм пунктуаційного оформлення писемного тексту; ці правила історично склалися для української мови;

г) це спосіб використання і розташування знаків у тексті;

д) це здатність розкривати ті аспекти писемного мовлення, які не передаються буквами, цифрами та ін.;

е) це засоби передачі тих особливостей синтаксично-сміслового членування, що не можуть бути виражені морфологічними засобами і порядком слів;

є) це можливості передавати логічні відношення між частинами речення і змістові відтінки, але й виражати емоційність.

62. Яку кількість розділових знаків називає більшість мовознавців?

- а) 8;
- б) 9;
- в) 10;
- г) 11;
- д) 12.

63. Назвіть графічні знаки, які не відносять до розділових знаків:

- а) крапка;
- б) велика літера;
- в) знак оклику;
- г) знак питання;
- д) знак наголосу;
- е) кома;
- є) тире;

- ж) знаки над буквами;
- з) двокрапка;
- и) лапки;
- і) крапки;
- й) крапка з комою;
- к) дужки;
- л) абзацний відступ;
- м) пропуски між словами;
- н) знак виноски;
- о) різні шрифтові виділення;
- п) підкреслення.

64. Назвіть прізвища науковців, які зробили значний внесок у розвиток російської пунктуації:

- а) Н. Ю. Шведова;
- б) А. Б. Шапіро;
- в) В. В. Виноградов;
- г) Б. С. Шварцкопф;
- д) Г. О. Винокур;
- е) Н. С. Валгіна;
- є) О. С. Кубрякова.

65. Сучасна пунктуаційна система української мови усталилася:

- а) кінець XVIII ст.;
- б) початок XIX ст.;
- в) кінець XIX ст.;
- г) початок XX ст.

66. Назвіть прізвища науковців, які зробили значний внесок у розвиток української пунктуації:

- а) Є. К. Тимченко;
- б) Н. І. Тоцька;
- в) І. К. Білодід;
- г) В. Сімович;
- д) В. І. Критська;
- е) Л. А. Булаховський;
- є) І. Р. Вихованець;
- ж) І. С. Савченко;
- з) І. В. Козленко;
- и) К. Г. Городенська;
- і) О. Синявський;
- й) І. І. Огієнко.

ПРАВИЛЬНІ ВІДПОВІДІ НА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Номер завдання	Відповідь	Номер завдання	Відповідь	Номер завдання	Відповідь	Номер завдання	Відповідь
1	б	18	б,в,г,е,и, і,й,к,л	35		52	г
2	а,б,в,г,д	19	в	36	е	53	б
3	а,в,д	20	а,в,г,е,ж	37	б,в	54	а,в,д
4	г	21	б	38	в	55	г
5	в	22	г	39	в	56	б
6	б	23	в	40	г	57	а,б,г
7	а	24	г	41	г	58	а,в,д,ж
8	в	25	а	42	а,в,г,д	59	б,г,е
9	б,г,е	26	а	43	а,г,д	60	а,б,в,г,д,е
10	а,в,д	27	г	44	в	61	б,г,д,е,є
11	а	28	в,д	45	в	62	в
12	а	29	г	46	г	63	б,д,ж,л, м,н,о,п
13	б	30	в	47	а,в,д,є	64	б,г,е
14	в	31	в	48	в	65	в
15	д,ж	32	в	49	а	66	б,г,д,е, ж,з,і,й
16	б	33	б	50	б		
17	в	34	а	51	б,в		

Література

1. Валгина Н. С. Активные процессы в современной пунктуации // Валгина Н. С. Активные процессы в современном русском языке : [учебное пособие для студентов вузов] / Н. С. Валгина. – М. : Логос, 2001. – С. 239–286.
2. Валгина Н. С. Русский язык: Трудности современной пунктуации : 8–11 классы / Н. С. Валгина. – М. : Дрофа, 2000. – 288 с.
3. Гуйванюк Н. В. Основи пунктуації : [навчальний посібник] / Н. В. Гуйванюк, О. В. Максим'юк, Ф. Д. Китар, К. В. Вандишева. – Чернівці : Рута, 2002. – 117 с.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
5. Козленко І. В. Українська пунктуація : [навч. посібник] / І. В. Козленко. – К.: Київ. ун-т, 2009. – 319 с.
6. Петриченко М. А. Очерки по пунктуации : [учеб. пособие] / М. А. Петриченко. – Кривой Рог : Вид. дім, 2003. – 156 с.

7. Савченко І. С. Пунктуація сучасної української мови / І. С. Савченко. – Черкаси : «Відлуння-Плюс», 2008. – 152 с.

8. Українська пунктуація : [хрестоматія]. – [2-ге вид., випр. і доп.] / Укладач: Любомир Сегін. – Слов'янськ : СДПУ, 2011. – 272 с.

Стаття надійшла до редакції 01.11.2012 р.

УДК 811.161.2(07)

Л. С. Цоуфал

ЛІНГВІСТИЧНІ ЗАСАДИ НАВЧАННЯ МОРФОЛОГІЇ В ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

Цоуфал Л. С. Лінгвістичні засади навчання морфології в загальноосвітній школі.

У статті з'ясовано лінгвістичні засади навчання морфології в загальноосвітній школі, охарактеризовано основні поняття граматичної теорії шкільного курсу української мови.

Ключові слова: морфологія, частини мови, граматичне значення, граматична категорія.

Цоуфал Л. С. Лингвистические основы обучения морфологии в общеобразовательной школе.

В статье раскрыты лингвистические основы обучения морфологии в общеобразовательной школе, охарактеризованы основные понятия грамматической теории школьного курса украинского языка.

Ключевые слова: морфология, части речи, грамматическое значение, грамматическая категория.

Tsoufal L. S. Linguistic principles of morphology studying at secondary comprehensive schools.

The article deals with linguistic principles of morphology studying at secondary comprehensive school. The author describes the principle meanings of grammar theory in the Ukrainian language school course.

Key words: morphology, parts of speech, grammatical meaning, grammatical category.

Основою шкільного курсу української мови в загальноосвітній школі є мовознавство – система знань про мову, її функції, структуру, основні одиниці та правила використання їх у мовленнєвій діяльності. Система мови як діалектична єдність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів має розгалужену структуру, оскільки складається з часткових систем, які називаються рівнями, або ярусами. У лінгвістичній науці дослідники розрізняють основні (фонологічний, морфологічний, лексико-семантичний, синтаксичний) і проміжні (морфонологічний, словотвірний, фразеологічний) рівні, які поєднуються

між собою тісними зв'язками. Кожен рівень охоплює сукупність відносно однорідних одиниць: фонологічний – фонем, морфологічний – морфем, лексико-семантичний – лексем, синтаксичний – речень.

У внутрішній системі мови наявні певні відношення між елементами: парадигматичні (ґрунтуються на подібності й відмінностях мовних одиниць), синтагматичні (здатність мовних одиниць поєднуватись) та ієрархічні (відношення простіших одиниць до складніших, здатність одиниць різних рівнів поєднуватись). Як зазначає А. Грищенко, «фонемі і слова – це ще не мова, за допомогою якої можна обмінюватися думками, передавати відповідну інформацію. У мовному спілкуванні поведінка слів визначається обов'язковими правилами, закономірностями видозміни їх внутрішньої структури і сполучуваності в межах комунікативних одиниць – різнотипних речень. Саме в цих правилах, закономірностях і втілюються граматичні особливості мови» [7, с. 229]. Ці положення лінгвістичної науки покладено в основу методичної системи навчання мови в загальноосвітній школі. Вивчення граматики має особливо важливе значення, оскільки сприяє формуванню мовленнєвих умінь і навичок, необхідних кожній людині для повноцінного життя, професійної самореалізації, творчого самовиявлення. Граматичну будову мови складають її морфологічна і синтаксична системи, які є предметом вивчення двох розділів граматики – морфології та синтаксису.

Метою статті є з'ясування лінгвістичних засад навчання морфології в загальноосвітній школі.

Дослідженням граматичної будови мови, розв'язанням питань морфологічної теорії опікувалися О. Безпояско, І. Білодід, І. Вихованець, К. Городенська, В. Горпинич, М. Жовтобрюх, А. Загнітко, М. Леонова, В. Русанівський, М. Плющ та інші.

Науковці не оперують загальноприйнятою класифікацією лінгвістичних категорій, тому в мовознавчих джерелах поняття «морфологія» тлумачать по-різному. Порівняємо: 1. «Морфологія (від гр. *morphe* – форма і *logos* – вчення) є розділом граматики, що вивчає граматичну природу слова як граматичної одиниці мови. Це вчення про будову та розряди слів (частини мови), їх граматичні категорії і систему словозміни» [6, с. 9]. 2. «У вузькому розумінні морфологія – це вчення про систему форм словозміни, а її предметом є система форм слова з її граматичними значеннями, або парадигми, і класифікація цих систем. Основна одиниця морфології – слово, зокрема зміни слів як засіб

вираження граматичних відношень, що безпосередньо не пов'язані з лексичним значенням» [3, с. 141]. 3. «Морфологія – це система граматичних значень і матеріальних засобів вираження їх для позначення в мові різних зв'язків між явищами дійсності та найзагальніших властивостей буття. Морфологією називається також розділ граматики, який вивчає ці засоби. Морфологія включає в себе «Словотвір» і «Частини мови»» [10, с. 273]. 4. «Морфологія – це одна з частин граматичної будови мови, яка охоплює граматичні класи слів (частини мови), граматичні (морфологічні) категорії цих частин мови та їх форми, а також менші за слово одиниці (власне-морфеми, аналітичні морфеми й слова-морфеми для вираження морфологічних і синтаксичних значень). Морфологія як наука являє собою вчення про граматику слова, про його граматичні класи (частини мови) і граматичні (морфологічні) категорії частин мови, про словозміну, про власне-морфеми, аналітичні морфеми і слова-морфеми для вираження морфологічних і синтаксичних значень» [2, с. 7]. 5. «Морфологія – частина граматичного устрою мови, яка об'єднує граматичні класи слів (систему морфологічних одиниць), притаманні їм морфологічні категорії і форми, а також правила їх функціонування» [5, с. 20]. Отже, усі науковці сходяться на тому, що морфологія – це частина граматичної будови мови, яка об'єднує частини мови, властиві їм граматичні категорії і систему словозміни.

Для визначення лінгвістичних засад навчання морфології в загальноосвітній школі важливим є з'ясування сутності таких взаємопов'язаних понять, як граматичне значення, граматична категорія, граматична форма, словоформа і частини мови.

Об'єктом вивчення в морфології є слово як носій певних граматичних значень, що виражає відповідні граматичні категорії, властиві лексико-граматичним розрядам слів. Відповідно до вияву граматичних значень слово може видозмінюватись, утворюючи усталену мовною практикою систему форм. Кожне слово в мові характеризується одним чи кількома граматичними значеннями, що служать для позначення як різних зовнішніх зв'язків предмета чи явища, так і найзагальніших властивостей буття. «Грамматичне значення – це спільна семантика кількох граматичних одиниць одного класу, яке має в мові регулярне (постійне, стандартне) вираження» [5, с. 13]. Грамматичне значення набагато ширше, абстрактніше порівняно з лексичним, яке характеризує одне слово; навіть найзагальніше лексичне значення менш абстрактне, ніж граматичне. Необхідно звернути увагу на ще одну особливість: лексичні значення виражаються основою

слова, а граматичні – формальними засобами (суфіксами, префіксами, закінченнями тощо). А. Грищенко акцентує на тому, що під граматичним (морфологічним) треба розуміти значення, абстраговане в результаті обов'язкового розрізнення не менше двох однотипних, постійно відтворюваних ознак великої кількості конкретних слів із властивими їм лексичними значеннями [7, с. 231].

Дослідники (В. Горпинич, А. Грищенко, М. Плющ, І. Ющук) за роллю в мові граматичні значення слова поділяють на класифікаційні, синтаксичні і номінативні. Класифікаційні граматичні значення виявляються в різних словах і є постійними, незмінними. Вони зазвичай зумовлені лексичним значенням слова. Наприклад, належність до частини мови, вид дієслів, рід іменників. Синтаксичні граматичні значення використовуються лише для зв'язку слів у реченні. Вони наявні в тому самому слові, є незмінними і ніякого реального змісту самі по собі не виражають. Такими є рід, число, відмінок прикметників, число дієслів. Номінативні граматичні значення виявляються теж у тому самому слові і доповнюють, уточнюють лексичне значення слова. Таку роль виконують, зокрема, число іменника, ступені порівняння прикметників, час дієслова. Синтаксичні й номінативні граматичні значення зумовлюють творення різних морфологічних форм слова – словоформ. Словоформи мають спільне лексичне значення і є конкретними представниками слова в мовленні. У реченні змінні слова використовуються лише в певних словоформах.

Сукупність усіх словоформ, співвідносних із певною системою граматичних значень, становить парадигму слів кожної змінюваної частини мови. Елементи парадигми взаємопов'язані між собою, кожен із них протиставляється іншим елементам цього ж парадигматичного ряду своєю роллю в словосполученні і реченні.

Для називання словоформи науковці послуговуються також терміном «граматична форма слова», який у граматиці використовується ще й для позначення мовних засобів, за допомогою яких виражається граматичне значення. До граматичних форм як засобів вираження граматичних значень належать закінчення (*береза – березою*), суфікси (*виступати – виступити*), префікси (*копати – викопати*), постфікси (*одягати – одягатися*), наголос (*пісні – пісні*), службові слова (*написав би*), чергування звуків (*рука – руці, день – дня*) тощо.

Значно вищий рівень узагальнення, порівняно з граматичним значенням, має граматична категорія, яка щодо граматичних значень є загальним поняттям, а граматичні значення щодо граматичної

категорії – частковим. «Граматична категорія – єдність двох або більше однорідних формально виражених граматичних явищ, протиставлених одне одному за значенням і засобами вираження» [5, с. 17]. В українській мові є такі граматичні категорії: в іменниках, прикметниках, деяких займенниках – категорії роду, числа й відмінка, у частини прикметників і прислівників – категорія ступенів порівняння, у дієсловах – категорії виду, часу, особи, перехідності, способу. Не належать до граматичних категорій лексико-семантичні групи слів, які протиставляються за значенням, але не розрізняються засобами вираження: іменники збірні і одиничні, конкретні й абстрактні, прикметники якісні і відносні, особові й безособові дієслова.

Слово як основна одиниця мови нерозривно поєднує в собі ознаки, за якими воно одночасно належить до лексичної і граматичної систем, і, отже, функціонує як лексична і граматична одиниця. У граматичній системі слово характеризується належністю до певного граматичного класу, якому властиві відповідні граматичні значення, втілювані у відповідних формах [7, с. 233].

Аспект вивчення слова як граматичної одиниці мови, що виокремлюється на основі протиставлення іншому аспекту – лексичному, – є основним поняттям для морфології, він пронизує вчення про частини мови. Аналіз наукових джерел дозволяє стверджувати, що дослідники подають схожі за змістом тлумачення цього поняття.

В енциклопедичному виданні «Українська мова» зазначається: «Частини мови – лексико-граматичні класи слів, кожен із яких характеризується морфологічними, синтаксичними і лексико-семантичними особливостями» [9, с. 788]. Частинами мови називаються найбільші класи слів, виокремлювані за трьома найважливішими класифікаційними ознаками: 1) спільним категоріальним значенням, абстрагованим на основі узагальнення лексичних значень конкретних слів; 2) складом і функціональним призначенням морфологічних категорій, реалізованих у межах відповідних парадигм; 3) спільністю основних синтаксичних функцій [7, с. 237]. У словнику лінгвістичних термінів частинами мови названо «лексико-граматичні розряди слів, що розмежовуються за значеннями, які вони виражають, за властивими їм морфологічними ознаками та синтаксичними функціями в складі словосполучень і речень [3, с. 330]. І. Вихованець і К. Городенська подають таке визначення поняття: «Частини мови – це

найбільші морфологічні класи слів, що характеризуються такими чотирма ознаками: 1) узагальненим (категорійним) граматичним значенням, абстрагованим від конкретних лексичних значень слів; 2) структурою морфологічних категорій; 3) системою форм словозміни або її відсутністю; 4) спільністю синтаксичних функцій [2, с. 12]. У змісті мовної освіти в середніх навчальних закладах частини мови визначаються з урахуванням трьох основних характеристик. Спостерігаємо: «Частини мови – це класи слів, які характеризуються такими спільними ознаками: загальним значенням; морфологічними ознаками (граматичним значенням); синтаксичною роллю [4, с. 126].

Принципи віднесення слів до різних частин мови досі не усталені, тому в різних граматичних розробках визначається неоднакова кількість частин мови. Традиційною є класифікація, в основу якої покладено морфологічний принцип, що доповнюється синтаксичним і лексико-семантичним. Згідно з цією класифікацією виокремлюють десять частин мови, які відповідно до чинної програми вивчаються в шкільному курсі морфології. Кожна частина мови має певний граматичний стрижень, який об'єднує всі належні до неї слова. Для іменника це предметність, для прикметника – ознака, що супроводжує предметність, для дієслова – процесуальність, для прислівника – ознака, що супроводжує процесуальність тощо. Головною морфологічною ознакою, покладеною в основу лексико-граматичної класифікації слів, є здатність або нездатність до формотворення (словозміни). За цією ознакою виділяють змінювані і незмінювані частини мови. За співвіднесеністю з поняттями слова поділяються на повнозначні і неповнозначні. До змінюваних повнозначних слів належать іменник, прикметник, числівник, займенник і дієслово, до незмінюваних – прислівник. Неповнозначні слова не мають парадигми словозміни, граматично поєднуються з іншими словами в реченні, не співвідносяться з поняттями і виражають певні граматичні значення. Це клас службових слів, серед яких за функціональним призначенням виокремлюють службові частини мови: прийменник, сполучник, частка. Окремий клас слів становлять вигуки, що виражають волю, почуття і ставлення мовця до того, що він повідомляє або сприймає під час мовлення. Частини мови не становлять замкнених, ізольованих класів слів. У процесі функціонування мови, удосконалення її граматичної будови і збагачення словникового складу відбувається перехід слів з однієї частини мови в іншу.

Граматична теорія, що вивчається в загальноосвітній школі, повинна становити певну систему понять, які дають уявлення про саму мову й науку про неї, сприяти практичному оволодінню нею. У методичних працях (О. Біляєв, М. Плющ, О. Текучов, М. Шкільник) зазначається, що шкільна граматики повинна становити собою популярно викладену наукову граматику. Різниця між шкільною і науковою граматику повинна полягати не у змісті, а в обсязі матеріалу, у відборі для вивчення в школі найбільш важливого і необхідного, а також у способах його подачі учням і сфері вживання. Лінгвістичною природою частин мови зумовлюється вивчення їх шляхом з'ясування характерних для них семантико-синтаксичних властивостей. Уже в диференціальних ознаках повнозначних частин мови закладена основа вивчення їх у взаємозв'язку з лексикою і синтаксисом. Л. Варзацька зауважує, що урахування комплексу ознак частини мови (категоріальних, морфологічних, синтаксичних) дає змогу проникнути в їх лінгвістичну сутність, виробити у школярів стійкі навички розрізнення їх [1, с. 64]. При цьому особлива роль належить характерним для кожної частини мови особливостям синтаксичної сполучуваності з іншими словами в реченні, тому провідним специфічним принципом навчання морфології в середній школі є вивчення частин мови на синтаксичній основі.

Опрацювання мовних явищ у взаємозв'язку значною мірою визначає ефективність вивчення граматичного матеріалу, оскільки без засвоєння учнями всього комплексу понять з різних розділів мовознавчої науки, без формування вмінь встановлювати зв'язки між ними знання будуть формальними, несистемними, не зможуть стати основою розвитку мовлення.

Л. Тростенцова зазначає, що в процесі організації роботи над морфологічними поняттями, необхідно враховувати певні рекомендації.

1. На початку роботи учнів необхідно вчити графічно виділяти морфеми, особливо закінчення і суфікси, що є носіями морфологічних значень, постійно використовувати таблиці під час морфологічного розбору.

2. Принципово важливо пропонувати дітям для розбору невивчені частини мови. Якщо школярі будуть аналізувати тільки засвоєні частини мови, то вони фактично можуть обійтися без аналізу: зразу назвуть, яка це частина мови, а потім вкажуть ті ознаки, які вона повинна мати.

3. Під час виконання завдань обов'язково використовувати усні і письмові завдання.

4. Формування морфологічних умінь і навичок здійснювати через виконання однотипних вправ на розпізнавання частин мови, визначення морфологічних ознак [8, с. 31].

Оволодіння частинами мови через виокремлення граматичних ознак слова, що належать до різних граматичних класів, класифікації морфологічних явищ спрямоване на розвиток логічного мислення та вдосконалення мовлення учнів.

Отже, робота над словом як структурним елементом морфологічного рівня мовної системи є дієвим чинником поглиблення знань учнів, володіння засобами морфології сприяє формуванню мовної особистості, мовленнєвому й інтелектуальному розвитку школярів.

Література

1. Варзацька Л. О. Вивчення морфології у взаємозв'язку з лексикою, синтаксисом і стилістикою / Л. О. Варзацька // Українська мова і література в школі. – 1978. – № 7. – С. 63–69.
2. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
3. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.
4. Глазова О. П. Рідна мова: [підручник для 6 класу загальноосвіт. навч. закл.] / О. П. Глазова, Ю. Б. Кузнецов. – К. : Зодіак-ЕКО, 2008. – 288 с.
5. Горпинич В. О. Морфологія української мови: [підручник для студ. вищ. навч. закл.] / В. О. Горпинич. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 336 с.
6. Плющ М. Я. Вивчення морфології в 5–6 класах: [посіб. для вчит.] / М. Я. Плющ. – К. : Рад. школа, 1988. – 168 с.
7. Сучасна українська літературна мова: [підручник] / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища школа, 1993. – 366 с.
8. Тростенцова Л. А. Реализация практической направленности школьного курса морфологии / Л. А. Тростенцова // Лингвистические знания – основа учений и навыков: [сборник статей из опыта работы] / сост. Т. А. Злобина. – М. : Просвещение, 1985. – С. 21–39.
9. Українська мова: Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. – [2-ге вид.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл-я» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
10. Ющук І. П. Українська мова / Іван Пилипович Ющук. – К. : Либідь, 2003. – 640 с.

Стаття надійшла до редакції 31.10.2012 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Амеліна Світлана Миколаївна – доктор педагогічних наук, професор кафедри іноземної філології та перекладу Національного університету біоресурсів і природокористування України (м. Київ).

Аннюк Елена Анатольевна – старший викладач кафедри російської філології і зарубіжної літератури Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Арешенков Юрій Олександрович – кандидат філологічних наук, професор кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Арешенкова Олександра Юріївна – аспірант кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Архіпова Олена Володимирівна – аспірант кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Афоніна Юлія Миколаївна – аспірант кафедри російської мови національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Білоконенко Людмила Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Бугера Олена Анатоліївна – аспірант кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Вавринюк Тетяна Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Бузько Світлана Андріївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Демиденко Ганна Глебівна – аспірант кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Донченко Лариса Олексіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та світової літератур Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Дороніна Тетяна Олексіївна – доктор педагогічних наук, доцент кафедри російської філології та зарубіжної літератури Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Словська Юлія Володимирівна – аспірант кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Качайло Ксенія Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Клімчук Галина Петрівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Коваль Оксана Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Мелітопільського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.

Колодка Ольга Вадимівна – асистент кафедри іноземних мов для природничих факультетів Львівського національного університету імені Івана Франка.

Колоїз Жанна Василівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Конюхова Любов Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри мови засобів масової інформації Львівського національного університету імені Івана Франка.

Кучман Ігор Миколайович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземної філології Хмельницького національного університету.

Мацепура Людмила Леонідівна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри англійської мови та методики викладання Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Мелкумова Тетяна Володимирівна – кандидат філологічних наук, викладач кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Мельник Наталія Георгіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та світової літератур Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Мішеніна Тетяна Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет»

Петрушенко Ольга Олександрівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри гуманітарної підготовки Хмельницького економічного університету.

Сегін Любомир Васильович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Слов'янського державного педагогічного університету.

Семененко Любов Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та світової літератур Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Сидорук Галина Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземної філології та перекладу Національного університету біоресурсів і природокористування України (м. Київ).

Талаш Інна Олександрівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри теорії і практики початкової освіти Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Титаренко Анастасія Андріївна – аспірант кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Трифонов Роман Анатолійович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Цоуфал Любов Сергіївна – старший викладач кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Шарманова Наталя Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

**Рукописи не повертаються.
Редакційна рада залишає за собою право
редагувати і скорочувати текст.**

Електронний варіант статті повинен задовольняти такі вимоги:

1. Формат А4, поля – 2,5 см з усіх боків.
2. Текст: шрифт Times New Roman, кегль – 14, інтервал 1, абзац – 1,25 см.
3. УДК
4. Анотації (українською, російською, англійською мовами) передбачають прізвище, ініціали, назву статті, текст, ключові слова (5–6 рядків 12 кеглем). Подавати перед текстом статті.
5. Ілюстративний матеріал виділяти курсивом з покликанням на джерело (1, с. 24)
6. Для покликань на джерело цитування використовувати квадратні дужки [2, с. 5].
7. Список літератури в алфавітному порядку оформлювати згідно з державним стандартом.
8. Обов'язково диференціювати тире (–) і дефіс (-), уніфікувати лапки («») та апостроф (').

Матеріали, підписані авторами, не завжди відповідають поглядам редакційної колегії. За достовірність надрукованих матеріалів відповідальність несуть автори.

До друку обов'язково додаються відомості про автора (прізвище, ім'я, по батькові (повністю), науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи, домашня адреса і контактний телефон).

Адреса для спілкування

**пр. Гагаріна, 54
м. Кривий Ріг
50086**

+38(0564)71-42-47

Ф 54 **Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького національного університету** : зб. наук. праць. – Вип. 7. Ч. 2 / [редкол.: Ж. В. Колоїз (відп. ред.), П. І. Білоусенко, В. П. Олексенко та ін.]. – Кривий Ріг : ТОВ «ЦЕНТР-ПРИНТ», 2012. – 325 с.
ISBN 978–966–177–095–8

У збірнику порушено актуальні проблеми сучасної філології. Розглянуто традиційні й нетрадиційні підходи до різних лінгвістичних та літературознавчих явищ. Представлено важливі аспекти викладання мов у школі та вищому навчальному закладі.

Для науковців-філологів і вчителів-словесників навчальних закладів різних типів.

УДК 811.161.2(082)

ББК 81.2Ук

Наукове видання
Філологічні студії
Науковий вісник

Криворізького національного університету

Збірник наукових праць

Випуск 7

Частина 2

Відповідальний редактор – **Ж. В. Колоїз**
Відповідальний секретар – **Н. М. Малюга**
Коректори – **В. М. Борита**
Г. Г. Демиденко

Макет і верстка – **В. М. Борита**
Г. Г. Демиденко

Підписано до друку 20.11.2012.
Формат 60x84/16. Ум. др. арк. – 15,4. Обл.-вид. арк. – 19,2.
Тираж – 100 прим.
Типографія ТОВ «ЦЕНТР-ПРИНТ»
вул. Співдружності, 70, м. Кривий Ріг,
Дніпропетровська обл., 50084